

AZƏRBAYCAN MILLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
I.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK INSTITUTU

MƏHƏBBƏT MIRZƏLİYEVƏ

TÜRK DILLƏRİNİN FRAZEOLÖGİYASI

ФРАЗЕОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

PHRAZEOLÖGY OF TURKIC LANGUAGES

I
CILD

BAKİ-«NURLAN»2009

**AZƏRBAYCAN MILLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
I.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK INSTITUTU
TÜRK DILLƏRİ ŞÖBƏSİ**

*İlk Azərbaycan dili müəllimim –
müqəddəs və unudulmaz anam
Sara Əskər qızı Mirzəliyevanın
əziz xatirəsinə ithaf edirəm*

**TÜRK DILLƏRİ FRAZELOGİYASININ
NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ**

**KARLUQ QURUPU TÜRK DILLƏRİNİN
FRAZELOGİYASINA DAİR**

BAKİ- 2009

Kitab AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Redaktor:

Kamilə VƏLIYEVA - filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Roza EYVAZOVA - filologiya elmləri doktoru

Çingiz HÜSEYNZADƏ - filologiya elmləri doktoru

Türk dillərinin frazeologiyası. I cild.-Bakı, «Nurlan»-2009, 216 s.

3 cildlik bu kitabın birinci cildinə f.e.d.Məhəbbət Mirzəliyevanın «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri» adlı doktorluq dissertasiyası və «Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyasına dair» ümumi qeydləri daxildir. Kitabda frazeoloji vahidlərin dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi üçün onların mövcudluğunu şərtləndirən linqvistik amillər aşkarlanır, oğuz köklü türk dilləri əsasında frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə tarixi və prinsipləri, eləcə də inkişaf yolları izlənilir, karluq qrupu türk dillərinin frazeoloji qatına Azərbaycan və uyğur dillərinin frazeoloji vahidlərinin linqvistik təbiəti araşdırılmaqla ümumi nəzər yetirilir.

Əsərdən türkoloqlar, aspirant və dissertantlar, eləcə də dilçilik sahəsində təhsil alan magistr və bakalavrlar faydalana bilərlər.

4602000000 Qrifli nəşr

N - 098 - 2008

©Məhəbbət

Mirzəliyeva, 2009

ÖN SÖZ

1995-ci ildə nəşr etdirdiyim «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri» adlı monoqrafiyamla bağlı son zamanlar mənə tez-tez müraciət olunduğundan onu təkrar nəşr etdirmək zəruriyyəti meydana gəldi. Qərara gəldim ki, ayrıca başlıq altında «Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyasına dair» ümumi qeydlərimi də əlavə etməklə kitabı olduğu kimi yenidən çap etdirim və oxuculara təqdim edim.

«Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri» əsərimi mən 1996-cı ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə edərkən sevimli müəllimim – görkəmli türkoloq əməkdar elm xadimi professor **Samət ƏLİZADƏ** mənim birinci rəsmi opponentim idi. Bu mənim öz arzum idi. Çünki hələ tələbəlik illərindən şəxsiyyətləri qarşısında baş əydiyim əziz müəllimlərimdən biri də alicənablığı, təvazökarlığı, sadəliyi, sanbalı və yüksək mədəniyyəti ilə biz tələbələrin dərin məhəbbətini qazanan Samət müəllim idi.

Frazeologiya ilə bağlı elmi əsərlərinin az olması üzündən (bunun mənim işimin təsdiqi zamanı əngəl olacağından qorxur və məni zərbə altında qoymaq istəmirdi) rəsmi opponentliyə razılıq verməkdə çox tərəddüd edən Samət müəllimi, nəhayət ki, razı sala bildim. Mən onun frazeologiya ilə bağlı bircə məqaləsinin elmi dəyərini bu mövzuda səthi yazılmış (və ya yazdırılmış) qeyri-elmi dissertasiyalardan qat-qat yüksək tutur və qiymətli bilirdim. Çünki mən Samət Əlizadəni böyük hərfzlərlə yazılan

MÜƏLLİM, ALIM, INSAN, ZİYALİ kimi tanıyır və ona pərəstiş edirdim.

Bu gün kitabın təkrar nəşri zamanı çox istərdim ki, Samət müəllim sağ olaydı və kitabıma rəy yazaydı. Çox təəssüf ki, bu mümkün deyil. Lakin mən bu arzumu da gerçəkləşdirmək istəyirəm. Onun opponent rəyini üzərində heç bir dəyişikliyə yol vermədən bu monoqrafiyada təqdim etmək bu xoş niyyətimi həyata keçirməkdə yeganə yoldur. Çünki Samət müəllimin qələmindən süzülüb onun düşüncə və fikirlərini əks etdirən bu rəy, əslində formal və şablon səciyyə daşımayan sanballı və dəyərli bir elmi məqalədir. Bu məqalədə qoyulan məsələlər, irəli sürülən elmi mülahizə və fikirlər elmi ictimaiyyətimiz, xüsusən də frazeologiya sahəsində axtarışlar yoluna qədəm basan gənc tədqiqatçılar üçün olduqca böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Mən unudulmaz müəllimim Samət Əlizadənin 70 illik yubileyində bu yazını çap etdirməklə ona olan dərin ehtiramımı bildirir və bu nurlu INSANın müqəddəs ruhu qarşısında baş əyirəm.

Məhəbbət MIRZƏXAN qızı MIRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Samət ƏLİZADƏ

**Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor**

**«FRAZEOLOGİZM DİL VƏ TƏFƏKKÜRÜN
ƏLAQƏLİ ABSTRAKSİYASININ MƏHSULU
OLMASAYDI, DİLİN MÜDRİKLİYİNİN VƏ MİLLİ
TƏBİƏTİNİN, XALQIN ETNİK
PSIXOLOGİYASININ TİMSALINA ÇEVRİLMƏZDİ»**

Türk dillərinin fonetik və leksik-qrammatik quruluşuna dair yüzlərcə araşdırmalar sayəsində türkologiya elmi XX əsr dünya dilçiliyi sferasında qabaqcıl mövqelərə çıxmışdır. Əksər hallarda leksikologiyanın tərkibində öyrənilən frazeologiya haqqında da bir sıra məqalələr, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Lakin M.M.Mirzəliyevanın «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri» əsəri bu günədək frazeologiyaya həsr edilmiş əsərlərdəki bəzi fikir və mülahizələrin köhnəldiyini, çıxarılan nəticələrin bəsit və natamam olduğunu ən başlıcası isə kordinal problemlərin kifayət qədər öyrənilmədiyini və bu cəhətdən nəzəri ümumiləşdirmələrin aparılmadığını nümayiş etdirir.

Məlumdur ki, frazeologizmlər şərti bazis kimi qiymətləndirilə bilən dil səviyyələrinin (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) tam təşəkkülü zəminində yaranır. Lakin həmişə olduğu kimi, frazemin doğuluşu da əzəblidir: dil və nitq dioxotomiyasına qədər, başqa sözlə hər bir frazem dilin ictimai funksiyaları (kommunikativ, informativ, emotiv...) çərçivəsində dolğun və dəqiq rolunu oynayana qədər uzun

bir təkamül və cilalanma yolu keçir. Frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının timsalına çevrilməzdi. Frazeoloji vahidlər ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu məhvərində nitq və təfəkkür vərdisləri, sınaqları nəticəsində formalaşan, xalqın psixologiyasının, təsəvvür və dərrakəsinin, qənaət və zövqünün, ümumiləşdirmə bacarığının əlamətlərini birləşdirdiyinə görə millidir.

İki-üç yaşında uşağa deyirsən ki, «qaçma, **ayağının altına bax**, yıxılırsan», o əyilib ayağının altına baxır. Bir dəfə beş yaşlı bir uşaq çox təəccüblə məndən soruşdu: «Əmi, adama **qara-qorxu gəlmək** nədir?» Dərhal fikrimdən «qara» sözünün çoxmənalılığı, «hədə-qorxu», «hərbə-zorba» kimi ifadələr keçsə də, guya daha asan olmaq üçün dedim: «Yalandan çox qorxuzmaqdır». Uşaq buna qane olmayıb dedi: «Adamı yalandan niyə qorxuzurlar ki?» Mən cavab verdim: «Böyüyəndə bilərsən».

Bu cür haşiyə çıxmaqda məqsədim onu deməkdir ki, frazeologizmin düzgün idraki həlli insandan böyüyüb yaşa dolmaq və mükəmməl düşüncə tərzini qazanmaq tələb edir. Çünki frazeoloji vahidlər xronoloji baxımdan müxtəlif zaman kəsiyində meydana çıxsada, prinsipcə dilin kamil çağının məhsuludur. Bəlkə də buna görə frazeologiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqi qanunauyğun olaraq dilçiliyin də müdriklik çağına təsadüf edir.

Otuz ildən artıq müddət ərzində ***filoloji bir işçi kimi*** (*Kursiv mənimdir. Təvazökarlığın zirvəsində duran müəllimim – görkəmli türkoloq Samət Əlizadənin sadəliyi və*

alicənablığını nümayiş etdirən ştrix deyilmi?!! –
M.M.Mirzəliyeva) onlarca dissertasiya oxumalı olmuşam.

Məhəbbət Mirzəxan qızının dissertasiyası o nadir əsərlərdəndir ki, oxuduqca həm heyrət etdim, həm də heyran oldum. Elmi lakonizmin gözəl nümunəsi olan bu dissertasiyanın hər abzasında bir nəzəri vüsət var. Əsər, bir tərəfdən hazırkı həcminə nisbətən iki-üç qat böyük, gərgin və məhsuldar araşdırmanın yekunu kimi görünür, digər tərəfdən, öz dolğun məzmunu ilə dilçiliyin frazeologiya sahəsinin nailiyyətlərini birləşdirib ümumiləşdirən yeni nailiyyət təsiri bağışlayır.

Dissertasiya iki hissə (cəmi 6 fəsil), nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

«Giriş»də tədqiqatın predmet və obyektindən bəhs edilir və türk dillərində frazeologiyanın nəzəri problemlərinin öyrənilmədiyi qeyd olunur. Mövzunun aktuallığını əsaslandıran müəllif tədqiqatının qarşısında duran vəzifələri göstərir və alınan nəticələrin elmi-nəzəri, təcrübi əhəmiyyətini izah edir. Sərrast bir başlanğıc olmaq etibarı ilə burada «frazelogiyanın dil sistemində yeri» məsələsi şərh olunur. Mən dissertantla şərikəm ki, frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrinin əks qütbü olan birləşmələrdən ibarət olmayıb, məcazlaşma prosesindən keçərək yeni semantik keyfiyyət qazanan söz, söz birləşməsi və cümlələri əhatə edən sabit dil vahidləridir. Əsəri diqqətlə oxuduqdan sonra belə qənaət hasil olur ki, bu tədqiqatın müstəvisində heç bir boş xanə qalmamışdır. Müəllif oğuz qrupu türk dillərinin faktlarına istinadən nəzəri səciyyə daşıyan zəruri problemləri təhlil etmişdir.

Birinci hissənin birinci fəslə «Frazeoloji vahidlər və onların əmələgəlmə yolları» adlanır. Həmin fəsildə, hər şeydən əvvəl, frazeoloji vahidin varlığını şərtləndirən əlamətlər müəyyənləşdirilir və onların müxtəlif dillər üçün ümumi və universal səciyyə daşdığı göstərilir. Frazeoloq alimlərin fikirlərini nəzərdən keçirən dissertant bu qənaətə gəlir ki, «frazeologiyanın əsas məsələsi onun mahiyyəti və sərhədləridir». Frazeoloji vahidlərin üç əsas xüsusiyyəti (əslində kateqorial əlamətləri) qeyd olunur: semantik təbiəti, struktur quruluşu və funksional-üslubi xarakteri.

Frazeologizmin işlənmə sabitliyi, doğru olaraq, onun mühüm kateqorial əlamətlərindən biri sayılır. Belə əlamətlər sırasında məcazlaşma və idiomatiklik xüsusi təhlil olunmuşdur. Əsərin bu səhifələrində dissertantın uğurlarından biri sərbəst birləşmələrlə frazeoloji vahidlər arasında mövqe tutan, lakin semantik bütövlük qazanmayan birləşmələrin varlığını və onların təbiətini aşkar etməsi, aydınlaşdırmasıdır. Sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələri həm semantik, həm də sintaktik planda müqayisə edən müəllif leksik cəhətdən müvəqqəti birləşən və xalis sintaktik səciyyə daşıyan birincilərdən fərqli olaraq, ikincilərin komponentləri arasında eyni bir zamanda leksik, semantik, paradiqmatik və sintaqmatik asılılığın vacib olması qənaətinə gəlir. Nəticə etibarilə frazeologizmin varlığını şərtləndirən dörd əsas amil xatırladılır: 1) dilə hazır vəziyyətdə gəlməsi; 2) struktur qapalılıq; 3) semantik bütövlük; 4) söz-bəsöz tərcümə oluna bilməməsi.

Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yollarını aydınlaşdırarkən leksik-semantik faktor və nitq hissələrinin rolunu

qeyd edən tədqiqatçı hər iki prinsipə görə onların növlərini göstərir. Birinci fəslin sonunda bəzi frazeoloji vahidlərin mürəkkəb sözlərə uyğunluğu və bu cəhətdən mürəkkəb sözlərin spesifikasiyası, onların semantik təbiətinə xas olan fərqli əlamətlər yığcam şərhini tapmışdır.

«Fazeoloji vahidlərin inkişaf yolları» adlanan ikinci fəsildə frazeologizmlər forma və məzmun planında sözdən cümləyə doğru uzanan xətt üzrə izlənilir. Tarixi inkişaf prosesində tərkib hissələrindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi, frazeologizmdə köməkçi sözün meydana gəlməsi və müşahidə olunan ixtisarlara, həmçinin ilkin tərkibə yeni sözün əlavə edilməsi kimi məsələlər həmin fəslin predmetini təşkil edir. Sərbəst birləşmədən frazeoloji birləşməyə qədər dəyişmə müddətində sözün nominativ mənasının metaforik məna ilə əvəzlənməsi, tərkib dəyişikliyinə, ellipsis hadisəsinin (**«başını qurban vermək»>«başını vermək»**) ixtisarla bağlı olması inandırıcı dəlillərlə izah olunmuşdur. Fazeoloji vahidlərin ilkin forma və məzmununun rekonstruksiya edilməsində etimoloji araşdırmaların əhəmiyyətli olması barədə dissertantın mülahizələri ilə razılaşmaq lazım gəlir.

Məlum tədqiqatlara görə, mürəkkəb sözlərin bir qismi frazeoloji vahidlərdən törəmişdir. Lakin mürəkkəb sözlə frazem hədudunun dəqiqləşdirilməsi türkologiyanın aktual problemlərindəndir və bu səpkidə dissertantın fikirləri diqqəti xüsusi cəlb edir. Müəllif Azərbaycan dilçiliyində frazem kimi qələmə verilən bir çox feli birləşmələrin(xüsusilə köməkçi fellərlə düzəlmələrin) mürəkkəb

fel olması qənaətini müdafiə edir. Şübhəsiz, əksər hallarda dissertant haqlıdır.

Birinci hissənin üçüncü fəslində frazeoloji vahidlərin təsnifatı aparılmışdır. Vahid bölgü prinsipi olmadığı üçün dissertant tədqiqat obyektinin bütün parametrləri əsasında təsnifat apararaq, frazemlərin - tutumuna (əhatə dairəsinə), əmələgəlmə prinsipinə, semantik quruluşuna, semantik bütövlüyünə, leksik tərkibinə və ekspressiv üslubi xüsusiyyətlərinə görə altı tipini göstərir. Həmin fəsildə frazemlərin rəngarəng xüsusiyyətləri, o cümlədən müxtəlif filoloji fənlərlə əlaqəsi, mənşə-mənbə mənsubiyyətinə görə növləri (milli, alınma və kalka), semantik bütövlük dərəcəsinə görə növləri (qovuşma, uyuşma, birləşmə), ekspressiv-üslubi çeşidləri təhlil edilmişdir. Əlbəttə, bu fəsildəki müsbət cəhətlərin hamısı üzərində müfəssəl dayanmaq imkanı yoxdur. İki məqama toxunmaqla kifayətlənirəm. Mənim fikrimcə, müəllif sabit birləşmələrin bir qismini ədəbiyyatşünaslığın və folklorşünaslığın obyektinə hesab edən və ya frazeologiyayı üslubiyyat kateqoriyası kimi qiymətləndirən alimlərlə haqlı olaraq razılaşıram. Bəzi dilçilər bənzətmə bildirən qoşmalarla işlənən sözləri birlikdə frazeoloji vahid kimi təqdim edirlər. Dissertant bu yanlış mövqeyi də düzgün tənqid edir.

Dissertasiyanın ikinci hissəsində frazeoloji vahidlərin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Birinci fəsildə frazemlərin semantik quruluşunu aydınlaşdıran müəllif sinonimlərin dominant mövqeyini göstərməklə yanaşı, çoxmənalılıq və variantlılığın, omonim və antonimlərin yığcam təhlilini verir.

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, frazeologizmin çoxmənalılığı sözün çoxmənalılığından fərqlənir. Dissertant doğru göstərir ki, çoxmənalılıq dilin (o cümlədən türk dillərinin) frazeoloji sistemində geniş yayılmamışdır. Lakin hər halda mövcud olan frazem polisemantizmi frazeoloji vahiddə semantik bütövlüyün, komponentlərdə məna müstəqilliyinin zəifləməsi sayəsində meydana çıxır. Bu cəhətdən omonimlərin təzahürü də maraq doğurur. Frazeoloji omonimlik frazeoloji çoxmənalılıq əsasında – «uyğun mənaların differensiasiyası» nəticəsində yaranır. Doğru fikirdir ki, frazeoloji omonimliyin sınaq yeri canlı nitqdır. Ona görə də «frazeoloji omonimlik yalnız sinxron planda qəbul edilə bilər».

Bu fəsilə variantlılığa həsr olunmuş səhifələr dissertasiyanın ən yaxşı hissələrindəndir. Müəllif frazem variantlılığının yarandığı şəraiti və onun sinonimlikdən fərqi də izah edir. Dissertantın müşahidəsinə görə, frazeoloji variantlar bir türk dilində olduğu kimi, müxtəlif türk dillərində (yəni, bir variant bir türk dilində, digər variant isə başqa türk dilində) də ola bilər. Tədqiqatçı frazeologizm variantlılığını həm forma, həm də leksik tərkib fərqləri istiqamətində nəzərdən keçirir. Frazeoloji variantlar bütün dil səviyyələrinə görə qruplaşdırılır və ellipsisə uğramış variantlar da diqqətdən yayınmır. Leksik variantlılığın heç də bütün frazeologizmləri əhatə etməməsi və bəzən fərdi-üslubi səciyyə daşması haqqında mülahizələr dissertantın frazeoloji resurs və ədəbi dilin bədii üslub materialları üzərində ətraflı müşahidələri əsasında söylənmişdir.

Semantik hadisələr sırasında sinonimlik və antonimlikdən də danışılır və bir daha xatırladılır ki, onlar da sinxron planda öyrənilməlidir. Frazeoloji sinonimlikdə innovasiya (semantik dəyişmə) hallarını nəzərdən qaçırmayan müəllif bu hadisənin leksik və sintaktik növlərini konkret misallarla şərh etmişdir.

Dissertasiyanın son fəsillərində frazeologizmlərin leksik-qrammatik təbiətindən, semantik proseslər və derivasiyadan bəhs olunmuşdur. Frazeologizmləşməni «ən fəal dildaxili inkişaf prosesi kimi» qəbul edən dissertant həmin fəsillərdə maraqlı və düşündürücü məsələlərə toxunmuşdur. Bunların sırasında «mürəkkəb frazeoloji bütövün xüsusi semantik kateqoriya olması», frazeologizm mətninin daralması və ya genişlənməsinin səbəb və nəticələri, atalar sözü və zərbi-məsəllərdə obrazlılıq potensialının siqləti, türk dillərində üst-üstə düşən frazemlərin ümumtürk dilində təşəkkülündən xəbər verməsi, oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış analitik konstruksiyalı birləşmələri frazeoloji vahidlərlə eyniləşdirməyin doğru olmaması, frazeoloji birləşmələrdə nüvə komponenti (isim və ya fel) müəyyənləşdirməyin vacibliyi kimi məqamları xatırlatmaq olar.

Maraqlıdır ki, əsərin özünə nisbətən həcmcə böyük görünə bilən «Nəticə» hissəsi fəsillərdəki fikirlərin yalnız xülasəsi, təkrarı deyil, həm də müəllif konsepsiyasının yeni müşayiətedici elmi müddəalar və dil faktları ilə tamamlanması, möhkəmləndirilməsidir.

Dissertasiyada Azərbaycan və rus dillərində xüsusi elmi ədəbiyyatın, ümumi dilçiliyin ən mötəbər nümunə-

lərinə istinad olunduğunu görürük. Əsər bu cəhətdən də elmi ehtiyat qüvvəsindən niyə və necə istifadə etməyin ibrətamiz nümunəsi ola bilər.

Təmkinlə,soyuq təfəkkürlə yazılan, dil nəzəriyyəsi ixtisasına da çox uyğun olan bu əsərdə yetkin və cilalı bir üslub var. Müəllifin cümlələrində artıq söz olmadığı kimi, artıq sözə yer də yoxdur. Mənim göstərəcəyim iradlar prinsipial olmayıb, epizodik xarakter daşıyır:

- Dilin qatları(yarusları) sırasında «üslubi-funksional qatın» da qeyd olunması, məncə, dəqiq deyildir.
- Ismi frazemlərin sintaktik funksiyaları sırasında zərflilik vəzifəsi də göstərməlidir (məsələn, **çiyin-çiyinə, başdan-ayağa**).
- Dilimizdəki **«ağartma»**(<açıb-ağartma) frazemi,bəlkə də,desemantikləşmə və ya innovasiya nəticəsində əmələ gəlmiş və rəng bildirən «ağ» sözü ilə bağlıdır. Lakin **«ağ yalan»**, **«ağ eləmək»**(müq.ət: «üzünə ağ olmaq») ifadələrinin **«ağ»** sifəti ilə, çətin ki, etimoloji əlaqəsi olsun; çünki həmin frazemlərin nüvəsi ərəb mənşəli عاق(aq) sözüdür(inadçı,sözə qulaq asmayan, boyun əyməyən). Dilimizə «ağvalideyn» frazemi də keçmişdir.
- Etimologiya dilin fakt və hadisələrinə müxtəlif bucaqlar altında yanaşmağı tələb edir. Məsələn, oğuz qrupu türk dillərində **«tök=»** felinin tarixən və indi **«dök=// dög=»** və s. fonetik variantlarının ola biləcəyinə şübhə etmirəm.Lakin dissertantın təkidlə müdafiə etdiyi o fikirlə razılaşa bilmirəm ki, **«qaş-qabaq tökmək»** frazeologizmindəki fel mənşəcə **«düy=»** (**düyünlə=, bağla=**) sözündəndir. Çünki rekonstruksiya və universallıq prinsipləri də bu mövqeyin əleyhinədir.

Belə ki, «*tök=*» felinin nominativ mənasında hərəkətin «yuxarıdan aşağıya» istiqaməti rəsm olunmuşdur. Bu cəhətdən frazemin sinonimlərinə və ya variantlarına diqqət etmək yerinə düşər: «*qaş-qabaq sallamaq*», «*qaş-qabağı yerlə getmək*», «*qaş-qabağı yer süpürmək*» və s. Həmin nümunələr frazemin fel komponentinin hansı məfhum əsasında nəşət tapdığını aydın göstərir.

Təbii ki, bu kiçik qeydlər dissertasiyanın elmi məna və dəyərinə xələl gətirmir.

Məhəbbət Mirzəxan qızı Mirzəliyeva Bakı Dövlət Universitetinin məzunlarındandır. O mənim yaddaşımda halal qiymətlərlə oxuyan əlaçı tələbə kimi qalmışdır. Bu gün isə o, istedadlı həmkarımdır. O bu dissertasiyasına görə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

24 fevral 1996-cı il

TÜRK DİLLƏRİ FRAZELOGİYASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

GİRİŞ

FRAZEALOGİYANIN DİL SİSTEMİNDƏ YERİ

Türk dillərinin frazeologiyasının dəfələrlə həm diaxron, həm də sinxron planda tədqiqat obyektinə çevrilməsinə, bu sahədə yeni fikirlərin əmələ gəlməsi, sanballı monoqrafiyaların yaranması üçün səbəb olmasına baxmayaraq, hələ bir çox məsələlər mübahisəli qalmış və bu günə kimi həllini tapa bilməmişdir. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada frazeologiyanın öz xüsusi yeri olmamış, ondan ya “Leksikologiya”nın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda, o həmin bəhslə yanaşı öyrənilmişdir.

Bu da, fikrimizcə, ilk növbədə frazeologiyanın sərhədlərinin dəqiqləşdirilməməsi, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmaması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Sözsüz ki, həmin məsələlərin tam həlli üçün daha dəqiq və daha aydın elmi araşdırmalar tələb olunur.

Dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri arasındakı sərhəd hələ də müəyyənləşdirilməmişdir. Söz birləşmələri ətrafında mövcud olan linqvistik baxışların müxtəlifliyi, bəzən hətta ziddiyyətliyi türk dillərində sabit söz birləşmələri və qeyri-sabit söz birləşmələrinin qrammatik

təhlilinin verilməsini, onların əmələgəlmə üsullarının, eləcə də tarixi inkişaf yollarının aydınlaşdırılmasını, bu ifadələrin quruluş və mənalарının oğuz qrupu türk dillərinə məxsus zəngin dil nümunələri əsasında tarixi-müqayisəli təhlil və tədqiq olunmasını tələb edir.

«Şübhəsiz, fonetika, morfologiya, sintaksis və leksika ilə yanaşı əcdad dildən miras qalmış qohumluq əlamətləri dilin frazeologiyasında da özünü göstərə bilər. Lakin frazeologiyanın özünəməxsusluğundan irəli gələn bir çox səbəblərə görə dillərin müəyyən qrupunda ən qədim frazeoloji fondun əmələ gətirilməsi olduqca çətindir, bir çox hallarda isə, bəlkə də qeyri-mümkündür. Buna görə də, zənnimizcə, ilkin olaraq əcdad dilin frazeologiyasını bərpa etməyə xidmət göstərən tarixi-müqayisəli cəhət deyil, sinxron planda qohum dillərin malik olduğu ümumi və fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxaran müqayisəli-qarşılaşdırma ön plana çəkməlidir»¹. Yalnız ayrı-ayrı dillərin quruluş və tərkib hissələrinin analizi vasitəsi ilə xalqların və dillərin qohumluq əlaqələri haqqında fikir yürütmək olar.

Biz bu tədqiqatımızda ilk dəfə olaraq oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında həmin dillərin frazeologiyasının yaradılmasına cəhd göstərmişik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiyanın bu və ya digər problemi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də digər türk dillərində ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış, dilin frazeoloji sisteminin bu və ya digər cəhəti ayrı-ayrı türk dillərində müntəzəm şəkildə

¹Фомина М.И.Современный русский язык.Лексикология. Москва, 1983, с.274

araşdırılmışdır. Bu tədqiqatlar həm diaxron, həm də sinxron xarakter daşımışdır.

Təqdim olunan əsərdə indiyə qədər bu sahədə deyilmiş fikir və mülahizələr analiz olunur, mövcud tədqiqatlardan faydalanmaqla ilk dəfə olaraq türk dillərinin frazeologiyasının elmi-nəzəri məsələləri sistemli şəkildə öyrənilir. Əsas məqsədimiz türk dillərində frazeologiyanın məhz ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq və bununla da, əslində türk dillərində frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə tarixi və inkişaf yollarına işıq salmaqdır. «Müxtəlif növlü qarşılıqlı təsirlərin və qohumluq əlaqələrinin tarixi talelərindəki müxtəlifliyi tədqiq edərək bizə bu günə kimi məlum olmayan faktları üzə çıxarıb onları müqayisə etmək, onların quruluşunda bu cür xarakterin mənbələrini tapmaq və onların tarixi dəyərini qiymətləndirmək olar¹

Biz tədqiqatımızda təsvirçilikdən bacardıqca uzaqlaşmağa çalışmış, məsələnin yalnız elmi-nəzəri araşdırılmasına üstünlük vermiş, irəli sürdüyümüz bu və ya digər elmi mülahizənin şərhə zamanı ona aydınlıq gətirmək, fikirlərimizi elmi zəmində sübut etmək məqsədi ilə müqayisə olunan dillərin materiallarına müraciət etmişik.

Frazeoloji vahidlərin spesifik xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamətlərinin aşkar edilməsi onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlər vahid bir məna ifadə etməklə sözə bərabərdirsə, struktur baxımdan söz, söz birləşməsi və cümlə ilə üst-üstə düşür. «...bir tərəfdən fəv-

¹ Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва, 1985, с.377

qəlsözçülük, digər tərəfdən isə yenidən canlandırma frazeoloji vahidləri müvafiq olaraq sözlərdən və sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Buna görə də hökm xarakterli sabit söz birləşmələrini (yəni atalar sözlərini, eləcə də bəzi qanadlı sözləri) frazeologiyadan bir qədər uzaqlaşdırmaq, onu frazeologiyadan kənar etmək olmaz»¹.

Bu baxımdan da deyə bilərik ki, dilçilikdə xüsusi «Frazeologiya» şöbəsinin varlığı mövcuddur. Görünür, «dil haqqında elmin inkişafında elə bir səviyyənin olması zəruri idi ki, dilin frazeoloji vahidləri frazeologizm kimi müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilib mövcudluq haqqı qazanmalı idi»². Buraya ən kiçik dil vahidlərindən – sözlərdən tutmuş cümlələrə kimi bütün tipləri, dilə hazır vəziyyətdə daxil olan qapalı struktura malik obrazlı ifadələrin hamısını (söz - cümlə) daxil etmək olar.

Dilin frazeoloji qatını araşdıran dilçilərin əksəriyyəti frazeoloji vahidləri müxtəlif yanaşma prinsipləri ilə tədqiq etsələr də, onların hamısı bir nöqtədə həmfikirdirlər. Belə ki, əksər dilçilər üçün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrinin əks qütübü olan sabit söz birləşmələridir.

Frazeoloji vahidləri bütünlüklə söz birləşməsi hesab etmək isə, əslində bir sıra məsələlərin üzə çıxmasına mane olmuş, frazeoloji vahidlərin linqvistik təbiəti və mahiyyətini tam aşkar etməyə imkan verməmişdir. Bu bəzən hətta qarışıqlığa səbəb olmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər (R.I.Zenin,

¹ Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка. Москва, 1972, с.33

²Молотков А.И.Основы фразеологии русского языка. Ленинград,1977,с.7

A.V.Yakovlevskaya, Y.R.Qepner və b.) *sovet ordusu, mədəniyyət sarayı, qitələrarası ballistik raket, Nazirlər Soveti, diş həkimi, kolxoz bazarı* tipli birləşmələri yeni frazeoloji vahidlər hesab edirlər.

Frazeoloji vahidlərin və frazeologizmləşmənin bu cür izahını qəbul etməyən Y.Y.Burmistroviç buna haqlı etiraz edərək yazır: «Hər hansı yeni tərkibi frazeologizm kimi qəbul etmək üçün zəruri olan yeganə xüsusiyyət, onların fikrincə, faktiki olaraq yalnız həmin tərkibin aktuallığı, mühümlüyü, işləkliyi və tezliyidir. Bununla da aktuallaşma frazeologizmləşmənin sinoniminə çevrilmiş olur»¹

Əgər frazeoloji vahidlər «sabit söz birləşmələri» adı altında «sərbəst söz birləşmələri»nin əks qütbü kimi öyrənilirsə, onda bu mövzu sintaksisin obyektı olmaqla «Söz birləşmələri» bəhsinə daxil edilməlidir. Yəni, söz birləşmələri ibarətdir: 1. Sərbəst söz birləşmələri; 2. Sabit söz birləşmələri.

Lakin bizcə, frazeoloji vahidlər bu sabit söz birləşmələrinə daxil olmayıb, həm söz, həm söz birləşməsi (xüsusilə sabit söz birləşmələri), həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan sabit dil vahidləridir.

Müstəqil mənada işlənib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq sözlər dilin morfoloji qatında dil vahidi kimi öyrənilə bilirsə, daşdığı mənənin dar və ya genişliyindən asılı olmayaraq məcazlaşma prosesindən keçmiş hər hansı söz, birləş-

¹ Бурмистрович Ю.Я. Некоторые вопросы фразеологии с точки зрения задач ономазиологии (к проблеме возникновения фразеологизмов). В сб. «Проблемы ономазиологии». Орел, 1974, с. 153

mə və ya cümlə də frazeoloji vahidlər sırasına daxil olub, dilin frazeoloji qatında araşdırılmalıdır.

Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə baxımından növləri haqqında fikir irəli sürən Y.S.Stepanovun bölgüsü belədir: «1. Dəyişkən birləşmələr: a) sərbəst birləşmələr; b) sabit birləşmələr. 2. Frazeoloji birləşmələr. 3. Sözün dar mənasında frazeologizmlər. Birinci və ikinci qrup arasında daimi keçid şəraiti mövcuddur. Birincilər komponentlərində birləşmə məhdudiyyəti yarandıqda frazeoloji birləşmələrə, ikincilər isə nadir hallarda olsa da, müəyyən vaxtlarda öz birləşmə imkanlarını daha da genişləndirərək dəyişkən sabit birləşmələrə çevrilir»¹.

Əlbəttə, bu bölgü yalnız birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidləri əhatə edir.

Frazeoloji vahidlər dil tarixçiləri, eləcə də etimoloqlar üçün ən dəyərli və etibarlı mənbə, əvəzsiz dil materialıdır. Türk dillərinin frazeologiyasının öyrənilməsində onun tarixi baxımdan elmi araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki «türk xalqlarının min illər boyu iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrlə bağlandığı xalqların dillərinin(rus, ərəb, fars və s.) türk dillərinə təsiri, şübhəsiz ki,onların frazeologiyasında əks olunmaya bilməz»².

¹ Степанов Ю.С.Основы общего языкознания.Москва,1975, с.55

² Асланов В.И. К проблеме исторического положения устойчивости глагольного словосочетания. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему:«Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку,1976,с.12

Frazeoloji vahidlərin tarixi aspektdə elmi araşdırılmasının olmaması, mükəmməl diaxron tədqiqata cəlb edilməməsi sinxron frazeologiyanın inkişafına mənfi təsir göstərir. Sözsüz ki, tarixi əlaqə və münasibətlərin aşkarlanmaması frazeologiyanın bir sıra nəzəri problemlərinin həllində çətinliklərin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Dilçilərin yekdil rəyinə görə, dilin frazeoloji sistemi mövcuddur və o, daima inkişafdadır. Bəlkə elə buna görə də, hər bir frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin, diaxroniya ilə sinxroniyanın çulğalaşdığını aydın görürük. Belə ki, frazeoloji vahidin müstəqim mənası bədii və canlı danışiq dilində daha qabarıq üzə çıxır. Çünki frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər, daha dəqiq desək, onun söz səciyyəsi frazeoloji vahidin bütöv mənasına təsirini göstərir.

Frazeoloji vahidlərin tarixi-müqayisəli araşdırılması zamanı, sözsüz ki, yalnız ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına müraciət etməklə kifayətlənmək olmaz. Frazeologizmləşmənin başvermə şəraitinin, frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişafı prosesinin elmi səciyyəsinə, elmi izahını vermək üçün mütləq ayrı-ayrı dövrlərin frazeoloji sistemi tədqiq edilməlidir. Bu gün qohum türk dillərinin müqayisəli frazeologiyasını yaradarkən məhz bu tipli tədqiqat işlərinin mövcudluğu misilsiz və əvəzsiz ola bilərdi.

Təəssüf ki, bu gün biz türkologiyada frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə şəraiti, inkişaf tarixi, eləcə də onların varlığını şərtləndirən amillər haqqında söz açanda, frazeoloji vahidlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində uğradıqları semantik və leksik-qrammatik dəyişikliklər barədə fikir və mülahizələrimizi yürüdəndə yalnız ayrı-ayrı lüğətlərə, bəzən

də bəzi sənətkarlarımızın – ədib və şairlərimizin əsərlərinin dili ilə bağlı dilçilik araşdırmalarına müraciət etməli oluruq. Şübhəsiz ki, bu o qədər də kifayət etmir və istənilən nəticəni almağa imkan vermir.

F.Hüseynov haqlı olaraq qeyd edir: «Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin dilin frazeoloji vasitələrinin əksər hissəsi dilin tarixinin yazılı dövründə əmələ gəlir və sabitləşir»¹.

Rus dilinin frazeologiyası ilə bağlı deyilmiş bu fikir nəinki türkologiya, eləcə də bütün ümumi dilçilik üçün xarakterikdir. Frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını araşdırıb, onların ilkin mənalarını üzə çıxarmaqda olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn *qulaq asmaq* idiomatik birləşməndəki *as*=feli heç də bu gün malik olduğu mənada işlənməmişdir. *As*=felinin, görünür ki, vaxtı ilə «eşitmə» mənası olmuşdur. Zənnimizcə, *as*=feli elə müasir *eşit*=felinin kökü olan *eş*=feli ilə eyni kökdəndir.

Bu fikrimizi *baş a düşmək* frazeoloji vahidi üzərində bir qədər də möhkəmlətmək istərdik. Bu birləşmədəki *düş*=feli də öz müasir mənasında işlənməmişdir. Belə ki, həmin birləşmənin yarandığı dövrdə *düş*=feli «fikirləşmək, anlamaq» mənalarında işlənmişdir. Bu fakta Cəfər Cabbarlının dilində də rast gəlirik:

Daldı bax, pək dərin xəyalə yenə,
Düşüyor, kəsdirir o bilməm nə?! (C.Cabbarlı)

¹Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977, с.50

«XI-XIV əsr türkmən dilinin tarixinə dair tədqiqatlar»ın müəllifi Z.B.Muxammedovanın qeyd etdiyi bir fakt bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Müəllif belə bir zərb-məsəli qeydə almışdır: «Qızım, sana diyeyin, qelnim, sen *düş*»¹. *Düş*= felinin bu mənası müasir dilimizdəki *başə düş*= frazeoloji vahidində və *düşün*= qayıdış felində qalmışdır.

Frazeoloji vahidlərin nitqdə daşdığı funksiyaların müxtəlif səciyyəliliyini, tərkib zənginliyini əsas xüsusiyyət kimi qəbul edən dilçilər elə bu baxımdan da həmin birləşmələri müxtəlif, lakin yaxın və həmhüdud elmlərin tədqiq obyektinə hesab edirlər.²

Lakin frazeoloji vahidlər heç də bu araşdırıcıların söylədikləri kimi müxtəlif elm sahələrinin deyil, söz, söz birləşməsi və cümlə kimi yalnız dilçiliyin obyektidir. Bu mənada frazeologiya da yalnız dilçiliyin müstəqil bir sahəsidir.

Frazeoloji vahidlərdən müxtəlif ədəbi priyomlarda, üslubi məqamlarda istifadə olunur. Çünki «nitqdə prosesin adlandırılması zamanı frazeologizmlərdən istifadə edildikdə onlar adətən özləri ilə nitqə gətirdikləri emosional-ekspresiv ifadəliliklə nəminə cəlb edirlər. Bu cür ifadəlilik frazeologizmlərin çoxunun təbiətindən doğur və onların səciyyəvi cəhətidir»³.

Nəticə etibararı ilə deməliyik ki, frazeoloji vahidlər dilin və nitqin obyektinə olub, dilçilikdə öyrənilməli və tədqiq

¹Мухамедова З.Б.Исследование по истории туркменского языка XVI-XVII вв. Ашгабат, 1969, с.39

²Тагиев М.Н.Глагольная фразеология современного русского языка. Баку, 1966, с.5

³Бабкин А.М.Фразеология и лексикография. – В сб. «Проблемы фразеологии (Исследования и материалы)». Ленинград, 1964, с.26

olunmalıdır. Digər dil vahidləri kimi frazeoloji vahidlər də həm dil, həm də nitq sahəsinə aiddir. Onlar, təbii ki, əvvəlcə nitqdə yaranır. Yalnız bundan sonra bu vahidlər dilə də daxil ola bilər. Bəzən isə bu olmaya da bilər, yəni, həmin vahidlər dilə keçməyə də bilər. Lakin unutmayaq ki, hər hansı dil vahidi həm əvvəlcə nitqdə yaranır, həm də nitqdə sonralar yaşayır və özünü göstərir. Dildə olan hər hansı dəyişiklik, eləcə də hər hansı dil vahidinin meydana gəlməsi öncə nitqdə baş verir. N.D.Andreyevin göstərdiyi kimi, «nitqdə baş verən hər bir dəyişiklik heç də dildə əks olunmur. Lakin dildəki hər bir dəyişiklikdən öncə nitqdə müəyyən dəyişiklik baş verməlidir»¹

Sabitlik dərəcəsi müxtəlif olan, leksik tərkibi və quruluşunun daimiliyi, ümumi məna bütövlüyü və ya semantik monolitliyi, hazır dil vahidi kimi təzahür etməsi ilə səciyyələnən sözlər, söz birləşmələri və cümlələr frazeologiyanın predmetidir. Frazeologiya bu cür dil vahidlərinin semantika, tərkibi və quruluşu ilə bağlı məsələləri, onların əmələgəlmə qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, «frazeologiyanın obyekti ...yalnız genetik cəhətdən, yəni mənşəyinə görə söz birləşməsi olan ifadələrdir. V.A.Larinin dediyi kimi, «onlar yalnız etimoloji cəhətdən, yəni müasir dildən kənarda tarixi planda tərkib hissələrinə ayrıla bilər»².

¹Андреев Н.Д. Моделирование языка на основе системы речи статистико-комбинаторными методами. – В сб. «Проблемы языкознания». Москва, 1957, с.96

²Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, с.15

Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir. V. Qakin göstərdiyi kimi, «dilnin frazeoloji sistemi həm də milli xüsusiyyətlərə malikdir»¹.

Bu gün məhz türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemlərinə müraciət etməyimiz heç də təsadüfi xarakter daşımır. Ayrı-ayrı türk dillərinin müxtəlif dilçilik baxımından müqayisəli öyrənilməsinə, onların müqayisəli fonetikasi, müqayisəli morfologiyası, müqayisəli sintaksisi, müqayisəli leksikası və leksikoqrafiyasının yaradılmasına və ya yazılmasına çoxdan başlanılsa da, türkologiyanın bir sıra nəzəri məsələləri hələ də araşdırılmamış, bəlkə də xeyli kölgədə qalmışdır. Türk dillərinin frazeologiyasının problemləri də bu qəbildəndir, bu günə kimi türkologiyada tam şəkildə açılmamış frazeologiya hələ də «öz sirli», gizli çağlarını yaşayır.

Türkoloqlar arasında, hər şeydən əvvəl, frazeologiyanın linqvistik təbiəti, bu və ya digər türk dilində malik olduğu mövqe və xüsusiyyətlərlə bağlı vahid fikir yoxdur. Frazeologiyanın maraqlı dil hadisəsi kimi fundamental tədqiqi bir sıra problemlərin ardıcıl və ətraflı şəkildə öyrənilməsi, tarixi-müqayisəli fonda dərinədən araşdırılması vəzifəsini qoyur. Çünki «dilnin frazeoloji sisteminin müxtəlif problemlərinin hələ də öyrənilməməsi dilin digər sahələrinin, o cümlədən leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunun araşdı-

¹ Гак В. Сопоставительная лексикология. Москва, 1977, с. 212

rılıb tədqiq olunmasına mənfi təsir göstərir»¹. Əsərdə ilk dəfə olaraq türk dilləri frazeologiyasının bir sıra nəzəri məsələləri araşdırılmışdır. Şübhəsiz, bu araşdırmalar ümumiyyətlə bütün türk dillərinin müqayisəli tədqiqinin aparılması işində faydalı ola bilər.

Y.A.Rubinçikin qeyd etdiyi kimi, «frazeologiya hər hansı dilin üslubi çalarlarının verilməsində, fikirlərin ifadə olunmasında ən qabarıq, aydın və özünəməxsus vasitədir. Sabit söz birləşmələrinin və onların mənalarının əmələgəlmə qanunauyğunluqları hər bir dilin mühüm spesifik xüsusiyyətini təşkil edir»².

Bu baxımdan da frazeologiyanın mahiyyətinə varmaq, onun bir sıra qaranlıq məqamlarını aydınlaşdırmaq üçün biz ilk növbədə frazeologiyanın xalqın təfəkkürü, onun həyat tərzilə bağlılığını öyrənməli və bunların oğuz köklü türk dillərində əks oluna bilmə imkanlarını aşkarlamalı, bir sözlə həmin dillərin frazeoloji mənzərəsini yaratmalı və bu dillərdə frazeoloji vahidlərin linqvistik təbiətini müəyyən-ləşdirməliyik.

Tədqiqat zamanı yeri gəldikcə müqayisəli metoda mü-raciət olunmuşdur. Çünki «yalnız müqayisənin köməyi ilə faktların ümumiləşdirilməsi mümkündür»³.

Oğuz köklü türk dillərinin frazeologiyasına həsr olun-muş bu tədqiqatın əsasında Azərbaycan, türk, türkmən və

¹ Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва, 1981, с.3

² Yəni orada.

³ Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963, с.56

qaqauz dillərinin faktik materialları durur. Əsərdə frazeologiyanın daha dolğun və ətraflı təsvirini, aydın şərhini verməklə və həqiqi mənzərəsini yaratmaqla dil sistemi vahidi kimi frazeoloji vahidlərin ümumi və özünəməxsus cəhətləri üzə çıxarılır. Bu zaman, sözsüz ki, müxtəlif səpkili leksikoqrafik materiallardan, eləcə də ayrı-ayrı türk dillərinin müxtəlif tipli lüğətlərindən istifadə olunmuşdur.

Oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin üst-üstə düşməsi, bəzən isə çox cüzi dəyişikliklərlə mövcud olması həmin türk dillərinin kök birliyi və bu xalqların özünün tarixən eyni soydan olması fikrini bir daha təsdiq edir. «Belə səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi ta qədimlərdən – müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən mövcud olmuş, sonralar ümumxalq, daha sonralar isə milli dil səciyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Əlbəttə, müstəqil türk dillərinin təşəkkülündən sonra zamanəmizə qədər dilin başqa sahələrində olduğu kimi, burada da ayrılan cəhətlər meydana gəlmişdir ki, bu da həmin dillərin müstəqil inkişafı ilə əlaqədar olaraq ortaq cəhətlərin müəyyən dərəcədə zəifləməsinə səbəb olmuşdur».¹

Bu bir daha göstərir ki, hər şeydən əvvəl türk dillərinin frazeologiyasının inkişaf tarixi və yolları araşdırılmalı, frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə amilləri, hər bir dövrün siyasi-ictimai xarakterinin onlarda əks olunan xüsusiyyətləri

¹ Байрамов Ш. Азырбайжан дили фразеолоэийасынын яаслары. Бакы, 1978, с.65

və onların keçdikləri inkişaf mərhələlərində baş verən semantik proseslər öyrənilməli, qədim türk yazılı abidələrində frazeoloji vahidlərin mövqeyi, ümumiyyətlə frazeologiyanın forma və semantik dəyişiklikləri tarixən izlənilməli, türk dillərinin materialları əsasında təhlil və tədqiq edilməlidir.

Frazeoloji vahidlərin səciyyəvi əlamətləri, əsas müəyyənləşdirici xüsusiyyətləri üzə çıxarılmalı, bu vahidlərin yaranmasında mövcud olan qanunauyğunluqlar öyrənilməlidir. Unudulmamalıdır ki, frazeoloji vahidlər yaddaşdan məna və struktur etibarı ilə bütöv olan hazır vahidlər kimi götürülür.

Frazeoloji vahidlərin mahiyyətinin açılması və linqvistik təbiətinin araşdırılması üçün ilk növbədə bir sıra nəzəri məsələlər işıqlandırılmalıdır. Bu vahidlərin inkişafında və getdikcə dildə daha geniş yayılmasında xüsusi əhəmiyyəti olan amillər qətiyyənlə diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Axı bu inkişaf prosesi ayrı-ayrı sözlərlə ifadə oluna bilməyən mənaların məhz frazeoloji vahidlərin vasitəsilə verilə bilməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, tədqiqat prosesində alınan elmi nəticələrdən oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli frazeologiyası ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli zamanı istifadə oluna bilər:

- türk dillərinin müqayisəli frazeologiyasının yaradılması prosesində;
- türk dillərinin tarixi frazeologiyası, eləcə də tarixi leksikologiyası və leksikoqrafiyasının yaradılması zamanı;
- Əsər lüğətçilik işində də əhəmiyyət kəsb edə bilər. Çünki «bizim günlərdə ciddi düşünülmüş və əsaslandırılmış şəkildə işlənmiş nəzəri frazeologiya, onun komplektləş-

dirilməsi və yaradılması prinsipləri olmadan lüğətlərin tərtib edilməsi qeyri-mümkündür»¹

I HISSƏ FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ VƏ İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR

Türk dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişafı məsələsi xüsusi maraq doğurur. Bu da ilk növbədə frazeoloji sistemin ümumiyyətlə dilin inkişafında kəsb etdiyi əhəmiyyətlə bağlıdır.

Tədqiqat prosesində də məhz frazeologizmlərin əmələgəlməsini onların dildə mövcudluğunu şərtləndirən və labüdləşdirən əsas əlamətlər və amillərin üzə çıxarılmasına, bu baxımdan da, hər şeydən əvvəl söz və frazeoloji vahid, sərbəst və sabit söz birləşmələri arasındakı münasibətlərin araşdırılmasına və bu zaman özünü göstərən səciyyəvi xüsusiyyətlərin analizinə cəhd edilmişdir.

BİRİNCİ FƏSİL FRAZEOLoji VAHIDLƏR VƏ ONLARIN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI

¹Hüseynzadə Ç.M.Frazeologiya və onomastikanın əlaqəsi haqqında. «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı, 1990, s.66

Biz əvvəlcə frazeoloji vahidlərin dildə varlığını şərtləndirən əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsinə çalışacağıq.

Türk dillərində frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlərdən danışarkən xüsusi nəzərə çarpdırmalıyıq ki, bu əlamətlər əksər dünya dillərinin frazeoloji sistemi üçün də əsas və mühümdür. Belə ki, «burada həmin kateqoriyanın universal xarakteri – əsas əlamətlərin ümumiliyi özünü göstərir»¹

Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma və daha çox geniş yayılmış sözlərdən ibarət olur.

Unudulmamalıdır ki, insan məhz dilin hesabına və onun vasitəsi ilə xarici aləmə yol açır və onu dərk edir. Bu baxımdan da frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlərin universallığı çox təbiidir və heç də təəccüb doğurmamalıdır.

Monqol alimi L.Mişiq frazeoloji vahidləri səciyyələndirən məqamları belə xarakterizə edir: «Onlar danışan tərəfindən yaradılmır, dildə son dərəcə hazır sabit törəmələr kimi çıxış edir. Sabit birləşmələrin qrammatik cəhətdən dəyişilməz, semantik cəhətdən sözə ekvivalent olmasına görə onlar leksikologiya və leksikoqrafiyada öyrənilə bilər»²

¹Пюрбеев Г.Ц.Глагольная фразеология монгольских языков. Москва, 1972, с.25

²Пюрбеев Г.Ц.Глагольная фразеология монгольских языков. Москва, 1972, с.25

Göründüyü kimi, alim frazeoloji vahidləri leksikologiyanın obyektini kimi qəbul edir və dildə öz kateqorial əlamətləri ilə seçilən bu vahidlərin dilçiliyin müstəqil bir şöbəsində öyrənilə biləcəyi fikrini yaxına buraxmır.

T.Bertaqayevin fikrincə, frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: «1) sabit söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan komponentlərin müstəqim mənalarında semantik pozulmanın baş verməsi; 2) mənə bütövlüyü və yənidən yaradılması; 3) cümlənin bir üzvü rolunda sintaktik ixtisaslaşması; 4) komponentlərinin birləşmə normalarının məhdudluğu; 5) frazeologizmlərin bəzilərinə bu və ya digər komponentin fonetik intonasiya, eləcə də leksik müstəqilliyinin itirilməsi; 6) nominasiya funksiyası».¹

Bir qisim dilçilər isə (L.Mişiq, T.Raqba, C.Temirtseren, Ç.Luvsancav və başqaları üçün) əsas əlamət kimi, onların, yəni frazeoloji vahidlərin bir formada möhkəmlənməsini, həddindən artıq yüksək sabitliyə malik olmasını, onların qrammatik quruluşunda – söz sırasında dəyişikliklərin qeyri-mümkünlüyünü, ümumi mənənin ayrı-ayrı komponentlərin mənalarından irəli gəlmədiyini, sözə semantik ekvivalent olduğunu və idiomatik birləşmələrin sözbəsöz tərcümə oluna bilməmələrini qeyd edirlər².

Dilçilikdə mövcud olan fikirləri saf-çürük etdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, frazeologiyanın əsas məsələsi onun mahiyyəti və sərhədləridir. Frazeologiyanın varlığını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlər kimi bunlar qeyd olunur:

1. Frazeoloji vahidlərin semantik təbiəti

¹Пюрбеев Г.Ц.Глагольная фразеология монгольских языков. Москва, 1972, с.25

² Yəni orada, s.25

2. Frazeoloji vahidlərin struktur quruluşu
3. Frazeoloji vahidlərin funksional-üslubi səciyyəsi

Lakin elə buradaca göstərmək istərdik ki, ifadə vasitəsi kimi rol və obrazlılığı frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti, bir qədər dəqiq desək, müəyyənədicisi amil kimi götürülə bilməz. İfadəlilik və obrazlılıq frazeoloji vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyəti olsa da, onların mövcudluğunu şərtləndirən əsas amil ola bilməz. Çünki həmin xüsusiyyət funksional-üslubi xarakter daşıyır, bu mənada o yalnız nitqin, üslubiyyətin obyektinə ola bilər. Frazeoloji vahidlər funksional səciyyə daşıyır. Elə buna görə də onlar danışq nitqi ilə sıx bağlıdır: *baş aparmaq, başdan eləmək, baş sındırmaq, yağ içində üzmək; yağ içində böyrək kimi saxlamaq.*

Lakin frazeologiyanın ayrıca bir dilçilik sahəsi kimi mövcudluğu üçün frazeoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə deyil, malik olduğu dil kateqoriyalarına əsaslanmaq lazımdır.

Frazeoloji vahidlər kateqorial (onu səciyyələndirən fərqləndirici və ya differensial) və qeyri-kateqorial (stilistik, üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik və s.) əlamətlərə malikdir. Kateqorial əlamətlər frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsinə təmin edən əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin toplusu olduğu halda, qeyri-kateqorial əlamətlər ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır, kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətedicisi kimi çıxış edir və məhz nitqdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

Bəzi frazeologizmlərdə qeyri-kateqorial əlamətlər daimi xarakter ala bilər. Lakin bu onu heç də kateqorial əlamət

saymağa əsas vermir. Onu da qeyd etmək ki, bu və ya digər kateqorial əlamətin hər hansı frazeoloji vahiddə olmaması göstərir ki, bu vahid ya bütövlükdə frazeologizmə daxil deyildir, ya da hələ frazeologizmləşmə prosesi keçirir, yəni öz inkişafının keçid mərhələsindədir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənarda qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə müstəqil bir şöbə kimi təsbit olunmasına imkan verməmişdir.

Frazeoloji vahidlərin çox zaman «Sabit birləşmələr» adı ilə verilməsi əslində onları həm formal, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik.

Sabitlik nədir? Frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənədicisi xüsusiyyəti kimi sabitlik özünü nədə göstərir? Bizcə, frazeologiyada sabitlik frazeologizmlərin işlənmə sabitliyidir. Bu sabitlik, sözsüz ki, pozula da bilər. Elə buna görə də bəzən buna nisbi sabitlik deyilir.

Sabitliyin frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənədicisi xüsusiyyəti – kateqorial əlaməti olması heç bir şübhə doğurmur.

Təsadüfi deyildir ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və

ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bu gün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi «yaşayır». Həmin söz müstəqil leksem kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir. Elə bu «həyatın» hesabına da həmin sözün əzəlki mənasını aşkarlamaq və ya bu ilkin mənalara heç olmasa, yol açmaq mümkün olur. B.M.Mokiyenkonun söylədiyi kimi, «nekrotizmlər (yəni, dildə istifadədən tamamilə çıxmış sözlər) frazeologizmlərin tərkibində sanki «dirilir» və müasir nitqin axınına qoşulur».¹

Bəzən bu və ya digər frazeoloji vahiddə onun hər hansı komponentinin ən qədim mənası qorunub saxlanır. Həmin frazeoloji vahidin «daxili dünyasını», «iç qatını» da məhz o qədim məna aydınlaşdırır, aşkar edir. Yuxarıda haqqında geniş bəhs etdiyimiz *qulaq asmaq*, *başə düşmək* tipli frazeoloji vahidlər, eləcə də *məsləhət görmək* tipli sabit birləşmələr dediyimizə gözəl nümunə ola bilər.

Frazeoloji vahidin sabitliyi dörd səviyyədə – yəni leksik, semantik, morfoloji və sintaktik səviyyədə araşdırılır. Bu zaman adətən söz yaradıcılığı və fonetik səviyyə də nəzərə alınır. Bütün bunlar toplu şəkildə götürülməklə onların sabitliyini sübut etmək mümkün olur.

Frazeoloji vahidlərin məna sabitliyi onların ən mühüm əlamətlərindən biri sayılır. Onlar, əlbəttə, nitq prosesində yaradılmaz və ya yaranmır, yalnız danışan şəxs tərəfindən canlandırılır. Məsələn:

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan

¹Мокиенко Б.М. Славянская фразеология. Москва, 1980, с.8

Söz birləşmələrinin sabitliyi bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən doğur. Nəticədə isə frazeologizmləşmə baş verir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu həm birləşmə, həm də cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

Lakin bütün bunlarla belə, sabitliyi frazeoloji vahidlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsində heç cür yeganə meyar və ya əsas kateqorial əlamət kimi götürmək olmaz. Sabitlik müxtəlif səciyyə daşıyır. Belə ki, *su içmək, ərə getmək, arvad almaq, uzanıb yatmaq, söz söyləmək, çörək yemək* kimi birləşmələrdə də sabitlik hökm sürür. Lakin bu birləşmələr heç də frazeoloji vahidlər sayıla bilməz.

E.N.Tolikinanın yazdığı kimi, «əsas sayılmasına baxmayaraq, sabitlik frazeologiyanın tərkibini müəyyən etməkdə mütləq xüsusiyyət kimi qəbul oluna bilməz. Bu zaman ondan heç də az əhəmiyyətli olmayan digər amillər, xüsusilə semantik meyarlar da diqqət mərkəzində olmalıdır»¹.

Deməli, sabitlik frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti olsa da, onların mövcudluğunu, varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyildir.

Ç.Luvsancavın fikrincə, «frazeologizmlərin *sabitliyi* (*həm semantik, həm də formal planda* - M.M.) nisbi

¹Толикина Е.Н.О критерии устойчивости фразеологической единицы. – В кн. «Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе». Вологда, 1967

məfhumdur. Frazеoloji vahidlərin mənası və leksik tərkibi dilin inkişaf prosesində həm genişlənə, həm də darala bilər. Bunun nəticəsində də paralel tərkiblər – formal və məna variantları meydana gəlir»¹

Frazеoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətlərindən biri məcazlaşmadır. Flazeologizmlər məhz məcazlaşma əsasında təşəkkül tapır. Məlumdur ki, sözün semantik zənginliyinin əsası məcaziliklə bağlıdır. Bu, qanunauyğun bir prosesdir.

Məsələn, *yağlı tikə*(*Nə yağlı tikə* olub yoxa çıxmısan), *barmaqarası baxmaq*, *ağ günə çıxmaq*, *qara xəbər almaq*, *qaraqabaq olmaq* və s.

Elə buna görə də hər hansı dilin sözləri həmin dilin adi lüğətlərində əslində heç də tam şəkildə və bütövlükdə əks və əhatə oluna bilmir. Bu, başqa cür də ola bilməz. Belə ki, bu və ya digər dilin lüğətini onun leksik-semantik zənginliyinin ifadəçisi və yaxud da əsas göstəricisi hesab etmək səhv olardı.

Dildəki hər hansı söz öz mənasından başqa bir sıra əlavə mənalara, o cümlədən məcazi mənaya da malik olur. Frazеoloji vahidlərin varlığının da bir tərəfdən məhz bununla bağlı olduğunu söyləsək, yəqin ki, yanılmarıq. Çünki *frazеologiya məhz məcazi mənalardan (çoxmənalılıqdan) doğan, ona söykənən və məcazilik üzərində qərar tutub möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir*. Bəlkə elə buna görə də, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin birləşmə imkanları dardır və bu zaman müşahidə edilən formal dəyişikliklər

¹Пюрбеев Г.Ц.Глагольная фразеология монгольских языков.Москва, 1972, с.14-15

məhdud olur. Məs.: *gücdən düşmək – taqətdən düşmək – əldən-ayaqdan düşmək*. Bu frazeoloji vahidlərin hamısı «zəifləmək» mənasında işlənmişdir (müqayisə et: *O yaman düşüb*).

Gözdən düşmək – nəzərdən düşmək.

Yuxarıdakı birləşmələrdən fərqli olaraq, burada *düş*=feli öz müstəqim mənasında işlənmişdir. Bunu *göz üstə yeri olmaq*, eləcə də *gözdən salmaq* ifadələri bir daha sübut edir. Belə ki, *gözdən düşmək* «göz üstdə olan yerdən məhrum olmaq» deməkdir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, *düş*=felinin zəngin semantik aləmi, çoxmənalılığı və rəngərəng məcazi mənaları onun birləşmə imkanlarını olduqca genişləndirmiş və həmin felin iştirakı ilə yaranan frazeoloji vahidin komponenti kimi, onun başqa sözlərlə əlaqəyə girib birləşmə yaratma imkanı artıq məhdudlaşır.

Frazeoloji vahidlərin ən əsas kateqorial əlamətlərindən biri də idiomatiklikdir. Bu bütün dilçilər, eləcə də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamətdir. «Doğrudan da, idiomatiklik meyarı frazeoloji vahidlərin təsnifatında mövcud olan qeyri-müəyyənlik, yaygınlıqdan yaxa qurtarmağa imkan verir».¹ Idiomatiklik zamanı birləşmə və cümlənin mənası onu əmələ gətirən sözlərin mənalarından ayrılır. Idiomatikliyin müəyyənəddici xüsusiyyəti kimi bəziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin sintaktik bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. A.Smirnitskinin fikrincə, «sözə ekvivalent

¹Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Ленинград, 1964, с. 73

olmayan söz birləşmələri heç frazeoloji vahidlər də deyildir».¹

Görünür, idiomatiklik frazeoloji vahidlərin əsas aparıcı xüsusiyyəti, onların mövcudluğunu şərtləndirən həlledici amil olduğundan «frazelogizmlər» və «idiomlar» ifadələri arasında dilçilikdə çox zaman bərabərlik, eynilik işarəsi qoyulur və onlar haradasa sinonim sözlər kimi çıxış edir.

Dilçilər frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətləri sırasında **məna bütövlüyünü, semantik monolitliyi** də xüsusi qeyd edirlər. Bəzilərinə görə, bu, əslində frazeoloji birləşmələrlə qeyri-frazeoloji birləşmələri fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Lakin, bircə, bu heç də həmin birləşmələr arasında dəqiq sərhəd yarada bilən meyar deyildir.

Frazeoloji vahidlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil-də çox zaman sabit söz birləşmələri kimi öyrənilir. Əslində söz birləşməsi iki əks qütbü özündə birləşdirir: 1. Sərbəst söz birləşmələri; 2. Sabit söz birləşmələri. Bəs bu birləşmələr arasındakı əsas fərq nədən ibarətdir?

Frazeoloji vahidləri dəqiq müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin qarşılıqlı şəkildə (özü də frazeoloji vahidlərlə müqayisədə) həm qrammatik, həm semantik, həm də leksik tərkibi baxımından tədqiqi aparılmalı və bu cür tədqiqat nəticəsində də yalnız frazeoloji vahidlər üçün səciyyəvi ola biləcək xüsusiyyətlər aşkarlanmalıdır. Qrammatik cəhətdən uyğun quruluşlu sabit birləşmələr və sərbəst birləşmələrin qarşılıqlı öyrənilməsi maraq doğurur. Məsələn: *gözdən qaçmaq – sözdən qaçmaq*

¹ Yenə orada, s 73

– *işdən qaçmaq; özünü itirmək – sözünü itirmək – izini itirmək.*

Göründüyü kimi, sərbəst birləşmələr sırf qrammatik xarakter daşıyıb, sintaksisin əsas obyektidir. Həmin birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz leksik mənalərini və müstəqilliyini itirmədən işlənir. Bu birləşmələr müəyyən nitq prosesində yaranır və sabit birləşmələrdən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə mövcud olmur. Sabit birləşmələr isə «dilin tarixi inkişaf prosesində yaranır və sabitləşir»¹. Həmin birləşmələrin komponentlərini əmələ gətirən sözlər çox zaman öz ilkin və ya müstəqim mənalərində işlənir, «onların mənalı birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur»².

Bütün bu dediklərimiz bir daha sübut edir ki, leksik birləşmə hesab olunan frazeoloji vahidlər heç cür sintaksisdə öyrənilə və sintaksisin obyektinə çevrilə bilməz. Burada I.I. Meşşaninovun belə bir fikrini də xatırlatmaq yerinə düşərdi: «Hər söz birləşməsi sintaksisə aid deyildir. Bir sıra söz birləşmələri leksik birləşmə əlamətlərinə malik olur»³

Frazeoloji vahidlərin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun sintaktik vəzifə və mövqeyi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər cümlədə vahid bir üzv kimi

¹Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, s.132

²Yenə orada, s.132

³Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978, с.32

işlənir. Bu da, şübhəsiz, onları əmələ gətirən sözlərin(yəni, komponentlərin) parçalanıb ayrılmasına heç cür imkan vermir və nəticədə də onlar cümlədə bir cümlə üzvü kimi çıxış etməli olur.

Lakin bu prosesdə müşahidə etdiyimiz bəzi halları da qeyd etməmək olmaz. Çünki bu halların açıqlanması əslində frazeoloji vahidlərin təşəkkül və inkişaf tarixini öyrənməkdə, bu zaman qazandığı və itirdiyi xüsusiyyətləri izləməkdə, onun semantik, qrammatik və sintaktik təbiətini aydınlaşdırıb düzgün elmi nəticə əldə etməkdə bizə az kömək etməyəcək.

E.A.Ivannikovanın fikrinə görə, söz birləşmələri üç yerə ayrılır: sərbəst birləşmələr, sabit birləşmələr və frazeoloji birləşmələr. Məsələn bu mövqedən yanaşan müəllif yazır: «Dilin frazeoloji və qeyri-frazeoloji hadisələri arasında daha dəqiq sərhədlər qoymağa cəhd göstərən V.A.Larin frazeoloji və sabit birləşmələr arasında həm fərq qoymur, həm də sonuncuları bütövlükdə yalnız frazeoloji vahidlər, dəyişən, sərbəst birləşmələri isə qeyri-frazeoloji vahidlər sayır. Sabit birləşmələrin bütün rəngarəngliyini o, idiomlara və metaforik söz birləşmələrinə gətirib çıxarırdı. Nəticədə adi birləşmələrdən frazeologizmə keçid dövründə olan söz birləşmələri, daha doğrusu, hələ frazeoloji vahidə çevrilməmiş məhz sabit söz birləşmələri diqqət mərkəzindən kənar qalmışlar¹.

Deməli, dildə elə söz birləşmələri mövcuddur ki, onlar sərbəst və frazeoloji birləşmələrin hələ arasında durur. Belə

¹Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Ленинград, 1964, с.73

birləşmələr semantik bütövlük qazanmasa da, sabitdirlər. Frazeoloji vahidlərin tarixi baxımdan araşdırılması zəruriyyətini doğuran əsas səbəblərdən biri də elə budur. Həmin birləşmələrin yaranma və inkişaf yolunu izləməkdə bu araşdırmalar mühüm rol oynaya bilər. Çünki belə elmi axtarışlar zamanı aşkar olur ki, vaxtı ilə sərbəst söz birləşməsi kimi mövcud olmuş birləşmə tarixin müəyyən mərhələsində sanki «donma» prosesinə məruz qalır və həmin andan da onun frazeoloji vahidə çevrilməsi baş verir. «... adi söz birləşmələrinin sabit frazeoloji ifadələrə keçmə meyli (tendensiyası) tamamilə qanunauyğun hadisədir. Belə ki, bu, ictimai ünsiyyət vasitələri sistemi kimi dilin öz təbiətindən irəli gəlir»¹.

Şübhəsiz, bu prosesdə birləşmənin hansı elementinin dəyişilməz qaldığı, hansı elementinin variant dəyişikliyinə uğradığı və bütövlükdə bu prosesin baş vermə mexanizmi dilçilikdə xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Bu barədə əsərin sonrakı hissələrində geniş bəhs ediləcəkdir.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər sərbəst birləşmələrin tarixi inkişaf mərhələlərində məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq, yeni məzmun və formada ikinci həyat qazanması ilə yaranır. Komponentləri sabit, mənası isə ənənəvi və qısa, lakonikdir. Onların əsas xüsusiyyətləri obrazlı olmalarıdır.

Məsələn:

əldən getmək – ölmək. O səndən ötrü əldən gedir // O səndən ötrü ölür («sevmək» mənasında işlənir).

¹ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Ленинград, 1964, с.11

Lakin frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində obrazlılığın, məcazi mənanın rolunu şişirtmək olmaz. Belə ki, bəzi frazeoloji vahidlərin formalaşması onların xüsusi qrammatik formada işlənməsi ilə səciyyələnir. Frazeoloji vahidin semantik qapalılığı heç də həmişə təkcə obraz vahidliyindən irəli gəlmir.

V.V.Vinoqradov bu barədə belə bir fikir irəli sürür: «Frazeoloji vahidin semantik qapalılığı, evfonik və ya formal-qrammatik vasitələrlə – rifmik səsləşmələr, alliterasiya ilə yarana bilər. Bu və ya buna bənzər bitişdirmə vasitələri də frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsinə təsir göstərir»¹.

Frazeoloji vahidlərin semantik qapalılığı əslində müxtəlif amillərlə bağlıdır. Məsələn, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlərin əksəriyyəti üçün leksik komponentlərin evfonik bitişməsi səciyyəvidir. Məsələn: «*Yüz ölç, bir biç*» (Azərb.)

Onu da qeyd edək ki, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə bütövün məna vahidliyi və bu mənanın ümumiləşdirilmiş xarakteri ümumi şəxslə cümlə formasında ifadə edilir: *Nə əkərsən, onu biçərsən; İşləməyən dişləməz; Cücəni payızda sayarlar* (Azərb.).

Bəzən frazeoloji vahidlərin malik olduqları ilkin mənasının qismən və ya tam itirilməsi də əsas amillərdəndir. Həmin ilkin mənaya çox zaman müqəddəs kitablarda, eləcə də dilin ən qədim laylarını əks etdirən atalar sözləri və məsəllərdə təsadüf edə bilərik.

Frazeoloji vahidlərin bir dildən digərinə hərfən tərcüməsi nəticəsində yaranan kalkalaşdırılmış frazeologizmlərin

¹Виноградов В.В.Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – В сб. «Акад.А.А.Шахматов». М.-Л.,1947,с.130

semantik cəhətdən ayrılmazlığı da həmin frazanın semantik qapalılığı üçün əsas şərtlərdəndir.

Bütün bunlarla yanaşı, frazeoloji vahidlərin semantik qapalılığını şərtləndirən sintaktik amilləri də unutmaq olmaz. Çünki bitkin intonasiya, felin şəkilləri, zamanları və şəxs formaları, şübhəsiz ki, frazeoloji vahidin mənasını gerçəkliklə üzvi surətdə bağlayır və ona uyğunlaşdırır.

Nəticə etibarı ilə deməliyik ki, frazeoloji vahidin mənası əslində onun qrammatik quruluşu ilə bağlı olub, onunla müəyyən uyğunluq təşkil edir. Bəlkə elə buna görə də frazeoloji vahidlərin bölgüsünün həm qrammatik, həm də semantik prinsip əsasında aparılması zəruri sayılır.

Təsadüfi deyildir ki, I.I.Meşşaninov bu məsələ ilə bağlı belə yazır: «...Söz birləşməsinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün semantika həlledici şərtidir, halbuki formal cəhət öz-özlüyündə heç bir şey demir»¹.

Doğrudan da, frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələrinin müqayisəsi göstərir ki, onlarda forma fərqi yoxdur. Onların hər ikisi eyni sintaktik model və eyni sintaktik əlaqələr əsasında yaranır.

Onu da deyək ki, frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi müxtəlif mərhələlərlə bağlıdır. Bu mərhələlər uzun bir inkişaf dövrünü əhatə edə bilər. Bir sıra frazeoloji vahidlər isə belə bir uzun müddətli mərhələlərdən keçmədən nitqdə bir-başa yaranır və ilkin dövrdə okkazional xarakter daşıyır, yalnız bir qədər sonra ümumişlək dil vahidinə çevrilir. La-

¹ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, 1978

kin heç də bütün frazeoloji vahidlər qısa vaxt ərzində yarana bilmir.

Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə mərhələlərindən danışarkən bu və ya digər söz birləşməsinin və ya cümlənin frazeoloji vahidə çevrilməsi mərhələsi(yəni keçid mərhələsi), eləcə də bu mərhələnin səciyyəvi xüsusiyyətlərini diqqətdən kənarda qoymaq olmaz.

Şübhəsiz, bu məqamda A.Molotkovun bu barədəki fikirlərinə biganə qala bilmərik. O yazır:«Bu və ya digər söz birləşməsi və cümlənin frazeoloji vahidə çevrilməsi, rus dilinin ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərinin tarixi-etimoloji analizinin göstərdiyi kimi, müxtəlif cür baş verir. Frazeoloji vahidlərin yaranmasında müxtəlif mərhələlərin, eləcə də hazır vahidlərlə frazeologizmə keçid dövründə olan vahidlər arasında müxtəlif münasibətlərin olması real və qanunauyğundur»¹

Frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmələrin müqayisəsi zamanı sintaktik əlaqələr barədə xüsusi danışılmalıdır.

Dilçilərin qeyd etdiklərinə görə, frazeoloji birləşmələrdə komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələr zəifləyir, bunun nəticəsində də həmin sözlər ayrılmaz formada sabitləşib frazeoloji vahidə çevrilir və vahid cümlə üzvü kimi çıxış edir. Y.Seyidovun fikrincə, «sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə

¹ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, с.17

olur:eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu da onların mənşəyi ilə əlaqədardır»¹.

Oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında apar-dığımız araşdırmalar göstərir ki, həmin dillərdəki frazeoloji vahidlərə öz yaşarlılığını itirməmiş, bu gün də mövcud olan sözlər daxildir və frazeoloji vahidi əmələ gətirən sözlər ara-sındakı əlaqə həmin dillərdə hökm sürən sintaktik normalara əsaslanır.

Vahid cümlə üzvü kimi çıxış etməyə gəldikdə isə sərbəst söz birləşmələrinin də əksəriyyəti cümlədə onun bir üz-vü kimi çıxış edir. Sintaktik əlaqələr istər sərbəst, istərsə də frazeoloji birləşmələrdə heç də fərqlənmir. Elə bu baxımdan da sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında onları bir-birindən fərqləndirən spesifik qrammatik xüsusiyyətlər mövcud deyildir. Semantik baxımdan yanaşdıqda isə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, sərbəst söz birləşmələrinin se-mantik mahiyyəti onu əmələ gətirən sözlərin hər birinin malik olduğu mənaların toplusudur.

Lakin sabit birləşmələrdən elələri də vardır ki, onların semantikasını heç də bu birləşmələrin komponentlərinin mə-naları ilə bağlı deyildir. Belə birləşmələrin xüsusi mənası olur. Bunlar leksik baxımdan ayrılmaz söz birləşməsidir. Frazeoloji vahidlərə daxil olunanlar da məhz bu tipli sabit söz birləşmələridir. «Frazeologizmləşmənin mahiyyəti söz birləşmələrinin leksik bölünməzliyindən ibarətdir.Söz bir-

¹Seyidov Y.Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri.Bakı,1966, s.340

ləşmələrinin belə semantik prosesində bütöv məna artıq komponentlərin mənalardan doğmur»¹

Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik, həm semantik, həm də sintaktik münasibətlərin mövcudluğu labüddür. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkibləri – komponentləri arasındakı leksik-semantik, paradiqmatik və sintaktik asılılıq frazeologizmlərin mühüm cəhətidir.

Sintaktik səviyyədə bu zaman müəyyən məhdudiyyətlər özünü göstərir. Bunlar iki formada – xarici məhdudiyyətlər və daxili məhdudiyyətlər formasında təzahür edir. Daxili sintaktik məhdudiyyətlər zamanı həm sintaktik əlaqələr yox olur, həm də frazeoloji vahid tamamilə qapalılaşır. Yəni frazeoloji vahidin heç bir üzvü bu frazeoloji vahidə daxil olmayan digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girə bilmir.

Sərbəst söz birləşmələrində bütün normalar çərçivəsində sintaktik əlaqələr mövcuddur.

Lakin frazeoloji birləşmələrdə bu əlaqələrdən həlledici amil kimi söhbət gedə bilməz. Burada yalnız leksik birləşmə özünü göstərir. Bu birləşmənin əsasında isə ümumilikdə bütün söz kompleksinin komponentlərinin semantik ayrılmazlığı və bütövlüyü durur.

«... frazeoloji birləşmələr modelləşdirilməmiş tək-tək və ya məhdud silsilə şəklində formalardır. Qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin bu keyfiyyəti onların tərkibində sistemdən-kənar məna daşıyan komponentin olması ilə şərtlənir. Bir-

¹ Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Ленинград, 1964, с. 77

ləşmənin komponentlərindən birinin semantik sistemdən kənara çıxması, bir qayda olaraq birləşmənin sistemli münasibətlərdən uzaqlaşması ilə müşayiət olunur»¹.

Sərbəst söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində iştirak edən hər hansı söz məhz öz müstəqim mənasında olur. Belə birləşmələr müvəqqəti olub, öz tərkib hissələrinə ayrıla bilər. Bunlar sintaktik birləşmələrdir. Lakin dildə elə birləşmələr də mövcuddur ki, bu qanunauyğunluqlardan kənardadırlar. M.Çernov yazır:«...bu və ya digər səviyyədə dil vahidlərinin əmələgəlmə qaydalarından kənar düşmüş struktur vahidlər çox geniş yayılmışdır»². Hər hansı sözün yalnız müəyyən sözlərlə birləşmələri nəticəsində reallaşan mənalara qeyri-müstəqil, frazeoloji mənalara adlanır.

Bəzi dilçilərin (A.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski və başqalarının) fikrincə, frazeoloji vahidin bir dildən başqa bir dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsi də əsas şərtədir. Qeyd edək ki, bu şərt istər söz, istər birləşmə, istərsə də cümlə səviyyəli bütün frazeoloji vahidlərə aiddir. Belə frazeoloji vahidlərin əslində başqa dildə (əlbəttə, türk dilləri istisna olunmaqla) müvafiq qarşılığını vermək, doğrudan da, olduqca çətindir, bəlkə də mümkün deyildir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspresiv gücü xüsusi qeyd edirlər. Şübhəsiz ki, bu əlamətlərin heç də hamısı frazeoloji birləşmələrdə eyni səviyyədə təzahür

¹Чернов М.Ф. Типы свободных и несвободных сочетаний слов (с глаголом *мүх*) в современном чувашском языке. «Советская тюркология», 1979, №5, с.61

²Yenə orada. s.60.

etmir. Frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq, bəlkə də, insanın bədən üzvlərinin ifadəsi ilə bağlı hallarla əlaqədardır. Məsələn: *qanı qaralmaq, gözünün kökü saralmaq, bənizi qaçmaq, gözünün odunu almaq, gözü kəlləsinə çıxmaq* və s.

Maraqlıdır ki, frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlər prosesdə iştirak edən predmeti(əşyanı) bildirir. Məsələn:«*əşitmək*» prosesində iştirak edən predmeti bildirən *qulaq* sözü *qulaq asmaq, qulağı çalmaq, qulaq kəsilmək* kimi frazeoloji vahidlərin yaranmasına xidmət etmişdir.

«*Fikirləşmək, anlamaq*» prosesində iştirak edən predmet *baş* olduğundan həmin sözün köməyi ilə *baş sındırmaq, başa düşmək* kimi frazeoloji birləşmələr əmələ gəlmişdir.

prosesin adı iştirakçı predmet frazeoloji vahid

<i>dinləmək</i>	qulaq	qulaq asmaq, qulaq kəsilmək
<i>fikirləşmək</i>	baş,beyin	baş sındırmaq, başa düşmək, beyin işlətmək, başını işlətmək, başını itirmək
<i>enmək, əyilmək</i>	ayaq	ayağa düşmək
<i>hirsələnmək</i>	diş,dil,dodaq	dişini qıcırmaq, dil-dodağı əsmək, ağzı-burnu əyilmək
<i>yalvarmaq</i>	dil(söz),	dil tökmək, ağız açmaq,dil-ağız etmək

Nəticə kimi demək olar ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amillər bunlardır: 1) dilə hazır vəziyyətdə gəlmələri; 2) struktur qapalılığı; 3) semantik bütövlüyü; 4) sözbəsöz tərcümə oluna bilməməsi.

Bu kateqorial əlamətlərin birləşmə və ya cümlədə eyni vaxtda cəmləşməsi əsas şərtidir.

Frazeoloji vahidləri əmələgəlmə yollarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlərin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlər.
2. Nitq hissələrinin rolu ilə müəyyənləşən frazeoloji vahidlər

Sözlərin leksik-semantik mənasının rolu ilə müəyyənləşən frazeoloji vahidlərin arasında təxminən belə bir bölgü apara bilərik:

1) Xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər. Bu cür frazeoloji vahidlər xalqın heyvandarlıqla, ovçuluqla bağlılığını, bəzən köçəri həyat sürdüyünü əks etdirir. Məs.: *keçiləri oynamaq(tərpənmək), qarışqadan fil düzəltmək, eşşəyə minmək bir ayıb, düşmək iki, ilanın ağına da lənət, qarasına da. Hansı yuvanın quşudur?* və s.

2) İnsanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən yaranan və insan dünyasının ali hissə və duyğularını ifadə edənlər. Bu cür frazeoloji vahidlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi, mənəviyyəti və psixoloji vəziyyəti ilə bağlı hadisə və prosesləri bildirir. Məs.: *ürəyi atmaq, ürəyi oynamaq, qəlb sındırmaq, dil vermək, baş itirmək, gözdən salmaq, burun sallamaq, üz-*

göz turşutmaq, qaş-qabaq tökmək, dil tökmək, ürəyi qopmaq, burnunun ucu göynəmək, gözünün ağı-qarası (yeganə) və s.

3) Dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər. Məs.: *oruc tutmaq, rəhmətə getmək, Nuh əyyamı, Allaha şükr etmək, Allah saxlasın//Allah qorusun* və s.

4) Hiss və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər. Məs.: *iztirab çəkmək, xoşu gəlmək, acığı gəlmək, zəhləsi getmək, zəhlə tökmək, göz aydınlığı vermək (Gözün aydın!) və s.*

5) müraciət xarakterli frazeoloji vahidlər: *baş üstə, gözün aydın, sabahın(axşamın, hər vaxtın, günortan) xeyir olsun; gecən xeyrə qalsın, yaxşı yol; gözüm üstə yerin var (Azərb.); baş üstünə (türkmən); gün aydın(türk).*

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, frazeoloji vahidlər idarə edən sözün (qrammatik nüvənin) hansı nitq hissəsinə mənsub olmasından asılı olaraq iki qismə ayrılır:

1. İsmi birləşmələr

2. Feli birləşmələr

Tərkibindəki komponentlər adlardan ibarət olan frazeoloji vahidlər ismi birləşmələr adlanır. Bu birləşmələr zahirən birinci növ söz birləşmələrini xatırladır.

Müqayisə et: *dəmir qapı – yağlı tikə.*

Elə buradaca *yağlı tikə* və *yağlı yer* birləşmələrinin müqayisəsi fonunda frazeologizmləşmə prosesi ilə bağlı fikrimizi bildirmək istərdik.

Yağlı yer birləşməsindəki yağlı sözü ayrılıqda məcazlaşma prosesindən keçərək söz səviyyəli frazeoloji vahid kimi formalaşmışdırsa, *yağlı tikə* birləşməsində *yağlı* sözü

ayrılıqda deyil, təyin etdiyi sözlə birlikdə birləşmə səviyyəli frazeoloji vahid kimi formalaşmış və sabitləşmiş, müasir Azərbaycan dilində də *yağlı tikə* frazeoloji vahidi kimi möhkəmlənmişdir.

Maraqlıdır ki, frazeoloji vahidlərin bu qismi çox zaman mürəkkəb sözlərlə üst-üstə düşür. Nəticədə bu sahədə bəzən qarışıqlıq olur. Onları fərqləndirmək bir qədər çətinlik yaradır.

Belə ki, həm mürəkkəb sözlər, həm də frazeoloji vahidlər eyni səviyyəli semantik vahid olub, ayrılmazlıq kəsb edən sintaktik bütövdürlər. Məs.: *bədnəzər-sorgöz, diribaş-od-alov* və s. «Həm bu, həm də digər halda komponentlərin birləşməsi yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsinə bir vasitə kimi xidmət edir»¹.

Lakin buna baxmayaraq, mürəkkəb sözlər «tiplərindən asılı olmayaraq, mütləq leksikləşmənin nəticəsi kimi tərkib və mənanın daimiliyi səciyyəsi daşıyır, onlar variantlaşma, daha dəqiq desək, komponentlərinin tərkib və mənasının dərəlməsi və genişlənməsi xüsusiyyətinə malik deyildir»².

Mürəkkəb sözlər üçün çoxmənalılıq səciyyəvi deyildir. Elə bu mənada da frazeoloji vahidlər mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Mürəkkəb sözün frazeoloji vahiddən fərqlənən bir xüsusiyyəti də budur ki, mürəkkəb sözü əmələ gətirən hissələr bütövlükdə sözün əsası kimi çıxış edir.

¹ Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков. – В сб. «Вопросы фразеологии», Самарканд, 1972, с. 102

² Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Ленинград, 1964, с. 29

Frazeoloji vahidlərin böyük bir qismini feli birləşmələr təşkil edir. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edən fel qrupları, onların semantik xüsusiyyətləri, həmin fellərin hər birinin qədim türk lüğətlərində verilmiş mənalarının aşkar edilməsi ilə sıx bağlıdır. Çünki fellərin iştirakı ilə yaranmış frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə tarixi, etimologiyası haqqında dəqiq elmi söz söyləmək mümkün deyildir.

Feli birləşmələrdəki əsas xüsusiyyət bundan ibarətdir ki, eyni bir fellə müxtəlif zəngin birləşmələrin əmələ gəlməsi, sözsüz ki, həmin felin ifadə etdiyi mənalarla bağlıdır. Fellərin mənə zənginliyi onların digər sözlərlə birləşmə imkanlarını daha da çoxaldır və bu zaman hər hansı məhdudiyyət aradan götürülür.

V.Vinoqradov yazır: «Sözlər və onların mənalarının böyük əksəriyyəti dilin öz sisteminin daxili semantik münasibətləri vasitəsilə öz əlaqələrini məhdudlaşdırır. Bu halda belə bir məhdudiyyət üçün sanki ifadə olunan Əşya, hərəkət və hadisələrin məntiqi və ya zahiri təbiəti heç bir əsas vermir. Bu məhdudiyyətlər həmin dilə məxsus olan söz mənalarının əlaqə qanunları ilə yaranır»¹.

İKİNCİ FƏSİL

FRAZEOLÖJİ VAHIDLƏRİN

İNKİŞAF YOLLARI

Frazeoloji vahidlərin tarixi araşdırılması onların əmələ gəlməsindən bu günə kimi keçdiyi inkişaf yolunu izləmək,

¹ В.В.Виноградов.Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. – В сб. «Акад.А.А.Шахматов».М.-Л.,1947, с.380

bu yolda uğradığı dəyişiklikləri və bu zaman qazandıqları ilə itirdiklərini aşkar etmək üçün olduqca zəruridir.

Bu gün struktur qapalığa, tərkib dəyişməzliyinə və semantik bütövlüyə malik hər hansı frazeoloji vahid əmələgəlmə dövründəki quruluş, tərkib və mənasını nə dərəcədə mühafizə edə bilmişdir?

Sözsüz ki, ümumilikdə dildə gedən proseslər frazeoloji vahidlərdən də yan keçə bilməzdi. Baş verən leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeoloji vahidlərdə də öz əksini tapmalı idi. Türk dillərində frazeoloji vahidlərin tərkibi inkişaf tarixi boyunca az dəyişilməmişdir. Bu proses zamanı baş verən dəyişikliklər əsasən bunlardır:

- 1) frazeoloji vahidin komponentlərindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi;
- 2) frazeoloji vahiddə köməkçi komponentin meydana gəlməsi;
- 3) frazeoloji vahidin tərkibində ixtisar;
- 4) frazeoloji vahidin ilkin tərkibinə yeni sözün əlavə edil
məsi.

F.Hüseynov da frazeoloji vahidlərin struktur quruluşu ilə bağlı baş verən prosesləri belə səciyyələndirir: «1) reduksiya (yəni itirmə, ixtisar prosesi); 2) optimallaşma (qazanma, daha dəqiq desək, frazeoloji vahidlərin struktur genişlənməsi); 3) bərabərləşmə (ilkin struktur formulanın sonradan yarananlarla münasibətinin tənzimlənməsi); 4) substitusiya (yəni, frazeoloji vahidin komponentinin əvəzlənməsi

ilə bağlı tarixi proses); 5)deparadiqmalaşma (paradiqmanın tamamilə və ya qismən itirilməsi prosesi)»¹.

Müəllifin fikrincə, bu proseslərdən üçü (reduksiya, optimallaşma, substitusiya) leksik, ikisi isə (bərabərləşmə və deparadiqmalaşma) qrammatik səciyyə daşıyır.²

Şübhəsiz ki, «ictimai həyatın inkişafı prosesində bir qisim söz birləşməsi ölür, dili tərk edir, digər tərəfdən isə yeniləri meydana gəlir»³. Bu müddəa frazeoloji birləşmələrdə öz əksini tapmaya bilməzdi.

Bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibində işləkliyini itirmiş bir komponentin yenisi ilə əvəzlənməsi də elə bunun nəticəsidir.

Məsələn, müasir Azərbaycan dilində *qıl* sözü «tük» mənasında işlənmədiyindən o, *başının tükü qədər, tükü tər-pən-məmək, tükü biz-biz olmaq* kimi frazeoloji vahidləri tərk etmişdir. Halbuki, başqa türk dillərində *qıl* sözü «tük» mənasını mühafizə etdiyindən bu tipli frazeoloji vahidlərdə qalmışdır.

Məs.:*tükü tər-pən-məmək//tükü qımıldanmamaq* (Azərb.)
Onun başından bir tük də əksik olmasın (Azərb.) – *Onun kellesinden ekeyə(qılı) xəm qaçaymasın* (türkmən).

Müqayisə apardığımız türk dillərindən qaqauz dili bu baxımdan fərqlənir. Belə ki, *qıl* sözü qaqauz dilində yalnız heyvanlara münasibətdə təşlənir. İnsanlarla əlaqədar isə *saç* sözündən istifadə olunur.

¹ Гусейнов Ф.Русская фразеология.Баку,1977,с.82

² Yənə orada.с.83

³ Гак В.Сопоставительная лексикология.Москва,1977,с.206

Əgər hər hansı bir frazeoloji vahidin ilkin çağında onun sərbəst söz birləşməsi kimi mövcudluğunu qəbul ediriksə, onda həmin dövrdə onun tərkibindəki sözlərin müstəqil olduğunu və dildə fəal işləndiyini də nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bu mənada frazeoloji vahidlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bir komponentin başqa bir sözlə əvəz edilməsi təbii hesab olunmalıdır.

Yeri gəlmişkən deyək ki, frazeoloji vahidin ifadəçisi olan söz birləşməsi arasında həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bəlkə elə buna görə də dildəki frazeoloji vahidləri sistemə salmaq məqsədi ilə aplikativ metoddan istifadə olunur. Bu metod eyni tərkibli sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji vahidin qarşılaşdırılmasına əsaslanır. Belə müqayisə zamanı frazeoloji vahidlərin iki tipi aşkar olunur: 1) müasir dil baxımından eyni leksik tərkibli sərbəst söz birləşmələri ilə üst-üstə düşənlər; 2) bu baxımdan üst-üstə düşməyənlər. Qeyd edək ki, bu iki tipin arasında elə vahidlər durur ki, onları qəti şəkildə bu və ya digər tipə aid etmək olduqca çətinidir.

Sərbəst söz birləşməsinin tərkibindəki sözlər öz ilkin nominativ mənalarında işləndiyi halda, frazeoloji vahidlər həmin söz birləşmələrinin yeni metaforik məna qazanması ilə yaranır. Bu qrupu təşkil edən frazeoloji vahidlər türk dillərində çox işləkdir. Bu da həmin söz birləşməsinin komponentlərinin bədən üzvlərini bildirən sözlərdən ibarət olmasından irəli gəlir. Nümunələrə müraciət edək: *boyun əymək* – O, düşməyə *boyun əyməz*; O, *boynunu əyib* bulağın gözündən doyunca su içdi. *Baş qaldırmaq* – O, *başını qaldırıb*, diqqətlə qıza baxdı; Onun ürəyində ülvə duyğular

baş qaldırdı. Baş vermək – O bu yolda baş da verərdi; Bu hadisə dünən baş verdi. Əl vermək – O gülə-gülə qıza əl verdi; Bu iş mənə əl vermirdi. Əl uzatmaq – Qız xoş təbəs-sümlə ona əl uzatdı. Ən ağır çağlarımnda o mənə əl uzatdı. Bel bağlamaq – Qaynına deyın bağlasın belini; O, sabaha bel bağlayırdı.

Lakin zaman keçdikcə sözün işlənmə dairəsi daralır və getdikcə onun deaktuallaşması, daha dəqiq desək, yalnız frazeoloji vahidin tərkibində «yaşaması» mümkün olur. «Deaktullaşma sözün semantik, derivasiyalı morfoloji-sin-taktik dəyişmələrə uğrayıb frazeoloji vahidin komponentinə çevrilməsidir. Bu cür çevrilmə nəticəsində komponentlə müvafiq söz arasında semantik fərqlər müşahidə olunur. Bu isə artıq idiomatikliyin göstəricisidir»¹.

Frazeoloji vahidlərdə tərkib dəyişikliyi əsasən ixtisarla bağlıdır. Bu ixtisar nədən ibarətdir? Bu zaman frazeoloji vahidin ikinci hissəsi ellipsisə uğrayır. Lakin bu ixtisar, nadir hallarda olsa da, bəzən frazeoloji vahidin birinci hissəsində də baş verə bilər. Bu prosesi ən çox cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə müşahidə etmək olur. Məsələn: O bu yolda *başını da* (qurban) *verərdi* = O bu yolda *başını da verərdi*.

Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə, inkişaf tarixini, eləcə də onların tərkib və quruluş dəyişmələrini öyrənməkdə etimoloji araşdırmalar mühüm rol oynaya bilər. Frazeoloji vahidlərin etimoloji təhlilində əsas məqsəd onların ilkin mənə formalarını üzə çıxarmaqdır. Bəzən frazeoloji vahidin

¹ Жуков В.П.Русская фразеология.Москва,1986, с.203

əsasında duran sərbəst birləşmənin aşkar olunması üçün frazeoloji vahidin bu gün açıqlana bilməyən komponentinin etimoloji tədqiqi kifayət edir. Əlbəttə, bu gün frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin etimoloji təhlil və tədqiqə cəlb edilməsinə ehtiyac yoxdur. Belə ki, onların tərkibindəki sözlər dildə yaşayır. Bu cür frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili ilə onların ilkin mənzərəsi aydınlaşdırılmış olur. Türk dillərinin frazeologiyasında baş verən əsas proseslər də məhz məna dəyişikliyi ilə bağlıdır.

Frazeologiya dildə ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən, frazeoloji vahidlərdə bəzi arxaik qrammatik cəhətlər mühafizə olunur, digər tərəfdən, onlar dilin leksik-semantik qatında daim dəyişikliyə uğrayan sahə olub, dilin yaşayan ənənələrini sintaksisdə, eləcə də semantikada inkişaf etdirib möhkəmlədir. V.Q.Qakın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, «dilnin frazeoloji sistemi həm də milli xüsusiyyətlərə malikdir»¹

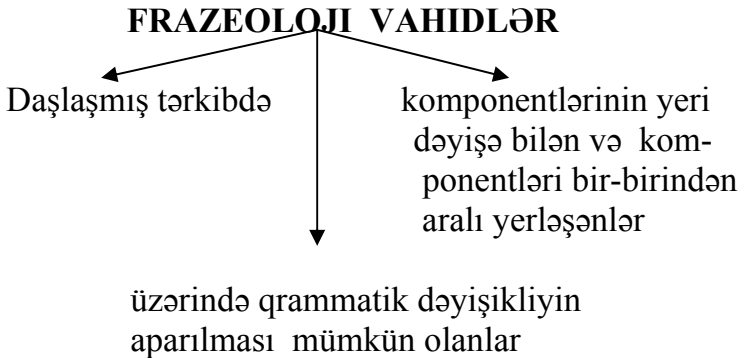
Frazeoloji vahidlərin dilin leksik sistemində, onun formalaşmasında böyük rolu vardır. Məlum olduğu kimi, frazeologiyanın inkişaf yolu sözdən cümləyə doğru uzanan xətt üzrə frazeologizmləşmə ilə bağlıdır. «Sözlərin leksik təhlili qohum dillərin frazeoloji birləşmələrinin etimoloji tədqiqində də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız bu yolla müəyyənləşdirmək olur ki, hansı frazeologizm ilkin sərbəst söz birləşmələrinin əsasında əmələ gəlmiş və hansı frazeologizm isə model üzrə yaradılmışdır»². Frazeoloji

¹ В.И.Гак.Сопоставительная лексикология.Москва,1977, с.212

² Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка. Москва, 1972,с.124

vahidlərin inkişaf tarixinə bu baxımdan nəzər salınması çox maraqlı və faydalıdır.

Öz inkişaf tarixində leksik tərkibində, qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş verməsi baxımından oğuz köklü türk dillərindəki frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

İkinci və üçüncü qrup frazeoloji vahidlərdə leksik və qrammatik dəyişmələrin baş verdiyi hallar olduğu təqdirdə (*ağız yummaq – ağızını yummaq – ağızlarını yummaq* və ya *burnunun ucu göynəmək – burnumunun ucu sənin üçün göynəyir*), birinci qrupa məxsus frazeoloji vahidlərdə leksik tərkib bərkimiş, bəlkə də daşlaşmışdır. Elə buna görə də onlar sözə yaxınlaşırlar (*qulaq asmaq, başa düşmək* və s.)

Bu baxımdan da S.Cəfərovun belə bir fikrinə haqq qazandırmaq olmur. O yazır: «Qovuşma idiomlar quruluşu və müəyyən bir məfhum ifadə etməyə meyl göstərməsi etibarlı ilə mürəkkəb sözlərə çox yaxındır, hətta «onları bir-birindən ayırmaq belə çox zaman çətin olur. Bu isə təbii bir

hadisədir, çünki məcazi mənalı mürəkkəb sözlər öz inkişafında qovuşmalardan törəmişdir»¹.

Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, mürəkkəb sözlərin bir qismi frazeoloji vahidlərdən əmələ gəlmişdir.

Oğuz köklü türk dillərinin tarixi-müqayisəli planda öyrənilməsi zamanı frazeoloji vahidlərin inkişafında maraqlı bir cəhət özünü göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin bu və ya digər türk dilində vəziyyəti aşkar olur və mənzərəsi tam aydınlaşır. Bu baxımdan aşağıdakı qruplaşmanı aparmaq olar:

1. Leksik tərkibinə və mənasına görə tədqiq olunan dillərin hamısında eyni olanlar: *göz-gözə gəlmək* (Azərbay.) – *qöz qöza qelmaa* (qaqauz)
2. Mənasına görə eyni, leksik tərkibinə görə fərqlənənlər: *gözdən düşmək* (Azərbay.) – *qözdan çıkkmaa* (qaqauz) – *qözden düşmək* (türkm).

Frazeoloji vahidlər tərkibinə görə tarixən hərəkətdədir. Belə ki, onlar köhnələrin aradan çıxması və yenilərinin yaranması hesabına kəmiyyətə dəyişikliyə uğramışlar.

V.I.Aslanovun apardığı elmi müşahidələrin nəticəsinə görə, «semantik cəhətdən bərkimiş bir sıra feli birləşmələr yazılı abidələrdə qrammatik planda özlərini sərbəst söz birləşmələri kimi aparır»². Oğuz köklü türk dillərinin zəngin dil faktlarının fonunda bu mənzərə çox aydın

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982, s. 102

² Асланов В.И. К проблеме исторического положения устойчивости глагольного словосочетания. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с. 13

görünür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin əsas formal tipləri bunlardır:

- 1) tərkibində dəyişikliklər baş verən, yəni hərəkətdə olan çevik frazeoloji vahidlər.
- 2) tərkibində dəyişikliklər aparılması mümkün olmayan, yəni donmuş, daşlaşmış frazeoloji vahidlər.

Birincilərdə leksik və qrammatik dəyişmələrin başvermə halları mümkün olduğu halda, ikincilərdə leksik tərkib bərkimiş, bəlkə də daşlaşmışdır. Elə buna görə də sonuncuların funksional cəhətdən sözə yaxınlaşması müşahidə olunur.

Axı semantik bütövlüyün yoxluğu və ya tədricən itirilməsi frazeoloji vahidi əgər sərbəst söz birləşməsinə yaxınlaşdırırsa, əks istiqamətdə gedən proses və bunun nəticəsində frazeoloji vahidi əmələ gətirən komponentlərin bir vurğu altına düşüb forma bütövlüyü əldə etməsi də onun sözə çevrilməsinə səbəb olur. V.M.Mokiyenkonun qeyd etdiyi kimi, «ayrı yazılma frazeologizmin xüsusiyyəti olub, daima onun komponentlərini aktuallaşdırır və nitqdə onlara söz statusunu qaytarır. Semantik qovuşma – sözçülüyn itməsinə aparan xüsusiyyət olub, frazeologizmin daxili obrazını daha da mücərrədləşdirir»¹.

Təbii ki, bu xüsusiyyətlərdən hər hansı birinin yoxluğu və ya itməsi ilə frazeoloji vahid parçalanıb yox olur. Müqayisə et: Onun *dilinin ucuna* yara çıxmışdı (sərbəst söz birləşməsi) – Söz *dilimin ucunda idi* (fazeoloji vahid) – O bu sözləri *dilucu* dedi (mürəkkəb söz).

¹ Мокиенко Б.М. Славянская фразеология. Москва, 1980, с.23

Buradaca bir məsələ barədə xüsusi danışmaq istərdik.

Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər formaca ayrı yazılması ilə digər mürəkkəb sözlərdən fərqlənir. Buna görə də feli frazeoloji birləşmələrlə mürəkkəb felləri fərqləndirmək xeyli çətinləşir.

Müqayisə et: *kömək et – əl uzat; nəzarət et – göz gəzdir – göz-qulaq ol* və s.

Bəlkə elə bu cəhətinə görə də Y.A.Rubinçik mürəkkəb felləri mürəkkəb sözlərə daxil etməyərək yazır: «Felin bütün semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan mürəkkəb fel mürəkkəb söz olmayıb, komponentləri söz muxtariyyətini qoruya bilən müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik feli birləşmələrdir. Buna bizi fonetik, leksik-morfoloji və sintaktik təhlil inandırır»¹

Bu fikirdə bir məntiqsizlik duyulur. Belə ki, Y.A.Rubinçik mürəkkəb sözlərlə mürəkkəb fellər arasında sədd qoyanda əslində fellərin söz olduğunu dolayısı yolla inkar etmiş olur. Axı *qaç=, oyna=, de=, gül=* felləri, eləcə də *gül, iş* isimləri və *qırmızı* sifəti, hər şeydən əvvəl sözdürlər. Həmin sözlərin kateqorial mənalara görə təsnifi nəticəsində isə məhz bu sözlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid edirlər.

Deməli, mürəkkəb fellər də mürəkkəb sözlərdir. Lakin mürəkkəb fellər mürəkkəb isim, mürəkkəb sifət, mürəkkəb zərfdən fərqlənir. Belə ki, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, mürəkkəb fellərdə «hər bir hissə müstəqil vurğusunu saxlayır

¹ Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.116

və digərlərindən qısa pauza ilə ayrılır»¹. Bu xüsusiyyəti mürəkkəb miqdar saylarında, eləcə də *Qara dəniz*, *Xəzər dənizi* tipli mürəkkəb isimlərdə də görürük. Deməli, bu xüsusiyyət tamamilə mürəkkəb sözlərin linqvistik təbiətinə xasdır.

Y.A.Rubinçikin özünə haqq qazandırmaq üçün gətirdiyi dəlillərdən biri də budur ki, «mürəkkəb sözün fel hissəsi öz paradiqmatik xüsusiyyətlərini tamamilə qoruyub saxlayır»².

Burada qeyri-normal və ya qeyri-təbii heç nə yoxdur. Axı ismi birləşməli mürəkkəb sözlər də adlara məxsus bütün paradiqmatik xüsusiyyətlərə malikdir (yəni hallar, şəxs və kəmiyyət üzrə dəyişir).

Bütün bunlar mürəkkəb fellərin məhz mürəkkəb sözlər kimi öyrənilməsinə əsas verir. Komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrin zəifləməsi və yox olması nəticəsində mürəkkəb fellər semantik bütövlük və yüksək səviyyəli sabitlik qazanır. Bir çox mürəkkəb fellərdə isə bu, komponentlərdən birinin və ya hər ikisinin leksik mənalərini itirməsi ilə daha da güclənir.

Mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlər arasındakı sərhədin dəqiqləşdirilməsinə bu gün də ehtiyac vardır. Belə ki, bu məsələdə mövcud olan fikir ayrılığı onun yenə də mübahisələr obyektinə olmasına imkan yaratmışdır.

¹Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.116

²Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва. 1981, с.117-118

Bir qisim dilçilərin mürəkkəb fellər kimi qəbul etdiyi söz və ifadələri digər dilçilər frazeoloji vahid hesab edir və ya əksinə. Bu cür qarşıdurmalar, qarşılıqlı irad və iddialar, təəssüf ki, ümumi dilçilik baxışlarına, dərin elmi nəzəri əsasa söykənmədiyindən, səthi mübahisə zəminində qurulduğundan həmin məsələ ilə bağlı əsl elmi həqiqəti aşkar etmək mümkün olmamışdır. «Sözlərin(leksik vahidlərin) nitq hissələri üzrə təsnifatı qrammatikanın (morfologiyanın) tədqiq obyektı olursa, sözlərin quruluşca növləri həm də leksikologiya ilə(məna ilə) bağlıdır»¹ kimi anlaşılmaz bir fikir irəli sürən A.Bəşirovanın mürəkkəb sözlə frazeoloji vahid arasındakı fərqləri aşkar etmək cəhdi də uğursuz olmuşdur. O, «Müasir Azərbaycan dili»ndə mürəkkəb söz kimi təqdim olunmuş *kef çəkmək, cəza çəkmək, zəhlə tökmək, dərd çəkmək, xərc çəkmək, qol çəkmək, meyl salmaq, acığı tutmaq, qıdığı gəlmək, hirsli tutmaq, paxıllığı tutmaq, nəzərdə tutmaq, fikrində tutmaq, adı çıxmaq, yalanı çıxmaq, dövrən sürmək, vaxt keçirmək* kimi nümunələri feli frazeoloji birləşmələr sayır.

Müəllifin fikrincə, bu, frazeologiya ilə qrammatikanın tədqiq obyektlərinin eyniləşdirilməsi deməkdir. Əlbəttə, müəllifin bu fikrinə haqq qazandırmaq olmur. Çünki gətirilən nümunələrin əksəriyyəti, doğrudan da, mürəkkəb söz kimi qəbul edilməlidir. Ümumiyyətlə isə, mürəkkəb

¹ Bəşirova A.Q. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahid və mürəkkəb fellərin tədrisinə dair – «Azərbaycan dili» məcmuəsi. Respublika elmi-metodik konfransının materialları, 1984.

sözlərlə frazeoloji vahidlər arasındakı fərqlər güclü elmi dəlillərə əsaslanmalıdır.

A.Bəşirova mürəkkəb sözlərlə feli frazeoloji vahidlərin fərqini əsasən bu xüsusiyyətlərdə görür:

«a) mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq feli frazeoloji vahidlərin birinci komponentləri əsasən şəxslər üzrə dəyişir. Məsələn, «ürəyə yatmaq» frazeoloji vahidini «ürəyimə yatmaq – ürəyimizə yatmaq» və s. kimi işlətmək mümkün olduğu halda, «günəbaxan» mürəkkəb sözünü «günüməbaxan, gününəbaxan, günümüzəbaxan» kimi işlətmək qeyri-mümkündür.

b) feli frazeoloji vahidlərin komponentlərini sinonimləri ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda («könlümə düşüb», «başa vurmaq», «başa çıxmaq» və s.), mürəkkəb sözlərdə belə əməliyyat aparmaq qeyri-mümkündür.

ç) mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq feli frazeoloji vahidlərin komponentləri arasına sözlər əlavə etmək mümkündür. Məsələn: Kərim üzünü hər iki növbənin adamlarına tutdu (M.İbrahimov).

c) mürəkkəb felləri mənacə növlərinə görə dəyişmək mümkün olduğu halda (təşkil etmək, təşkil edilmək, təşkil etdirmək və s.), feli frazeoloji vahidlərdə belə əməliyyat aparmaq mümkün olmur.

e) feli frazeoloji vahidlər yenidən leksikallaşa bilər. Məsələn: gözü açılır – gözü açıq(adam), əti tökülmək – əttökən (söhbət) və s.

ə) mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq feli frazeoloji vahidlərin komponentlərinin yeri dəyişə bilər. Məsələn, Gəl-

məsin zavala elin sərvəti (B.Vahabzadə). «Əlüzyuyan»ı isə «yuyanələüz» şəklində işlətmək olmaz»¹

Müəllifin əsas nöqsanları bunlardır:

Müqayisə edilən obyektlər bərabər səviyyədə deyildir. Belə ki, feli frazeoloji vahidlər hər hansı mürəkkəb sözlə deyil, yalnız mürəkkəb fellə müqayisə olunmalıdır. Belə olduqda *ürəyimə//ürəyinə//ürəyimizə yatmaq* frazeoloji birləşməsi *günəbaxan* sözü ilə deyil, *kömək//köməyini//köməyinizi//köməyimizi etmək* mürəkkəb feli ilə qarşılaşdırılardı.

Digər bəndlərdə də vəziyyət belədir. Belə ki, b)bəndində feli frazeoloji vahidlərin komponentlərini sinonimləri ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu söyləyən dilçi bunun mürəkkəb sözlərdə qeyri-mümkünlüyünü göstərməyə çalışır. Halbuki *ürəyimə düşmək//könlümə düşmək; başa vurmaq//baş çıxmaq* frazeoloji birləşmələrində komponentlər sinonim sözlərin hesabına dəyişirsə, mürəkkəb fellərdə də bu xüsusiyyəti müşahidə etmək olar: *yardım etmək//kömək etmək* və s. Mürəkkəb fellər kimi feli frazeoloji vahidlər də felin növləri üzrə təsərif olunur.

Məsələn: Onun bu sözləri *ürəyimi açdı*// Onun bu sözlərindən *ürəyim açıldı*.

Frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, mürəkkəb fellərdə də tərəflər arasına sözlər əlavə etmək mümkündür. Məsələn: Mən *yardımı* ona *etdim*. *Köməyi* ona *ürəkdən edərəm*.

¹ Bəşirova A.Q. Müasir Azərbaycan dilində frazeologiya vahid və mürəkkəb fellərin tədrisinə dair – «Azərbaycan dili» məcmuəsi. Respublika elmi-metodik konfransının materialları, 1984.

H.Bayramovun da bu məsələdə mövqeyi tam aydın deyildir. O, əsərində bəzən frazeoloji vahidlərlə mürəkkəb sözləri qarışdırmış, *duyuq düşmək*, *ləc düşmək*, *mat qalmaq* birləşmələrini frazeoloji vahidlər sırasına daxil etmişdir¹. Halbuki, *duyuq düşmək* – *duyuq olmaq*, *mat qalmaq* – *mat olmaq* tipli birləşmələrin əksəriyyəti, zənnimizcə, mürəkkəb fel kimi qəbul olunmalıdır. Müəllifin göstərdiyi *hən-hün eləmək*, *nəm-nüm eləmək* isə tərəddüd edilmədən mürəkkəb sözlər kimi öyrənilməlidir.

H.Bayramov yazır: «Bu göstərdiklərimizdən əlavə müasir Azərbaycan dilində *murt vurmaq*, *xurt düşmək*, *qıy vurmaq*, *zü tutmaq* frazeoloji vahidləri vardır ki, bunların birinci komponenti müstəqil mənaya malik olmayıb, səs təqlidindən ibarətdir»². Bu fikirlə razılaşmaq qeyri-mümkündür. Əslində bu mülahizəsi ilə müəllif mürəkkəb fellərin üstündən xətt çəkmiş və bütün mürəkkəb felləri frazeologiyaya daxil etmişdir: *murt vurmaq* – *murt eləmək*, *xurt düşmək* – *xurt olmaq*, *qıy vurmaq* – *qıy etmək*, *zü tutmaq* – *zü eləmək*. Zənnimizcə, sadalanan nümunələrin heç biri frazeoloji vahidə aid olunmamalıdır.

Frazeoloji vahidlərin məzmun və formasının inkişaf yolunun tam aydınlaşdırılması məqsədi ilə müraciət edəcəyimiz məsələlərdən biri də dildə baş verən desemantikləşmə hadisəsi və bunun nəticəsində yaranmış birləşmələrdir.

Desemantikləşmə zamanı birləşmənin tərkibindəki söz ona məxsus olan nominativ funksiyanı itirir və həmin söz birləşməsinin bütövlükdə daşdığı digər nominativ funksi-

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s. 73-75

² Yenə orada, s. 76

yaya malik ola bilmir. Nominativ funksiya daşımayan bu sözlər yalnız frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənir. V.V.Vinoqradov yazır: «Sözün məna tarixi araşdırıldıqda müstəqil və qeyri-müstəqil mənaların fərqləndirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu və ya digər mənənin inkişaf yolunun müxtəlif olduğu aydın görünür»¹.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, sözlər çox zaman qrammatik və sözyaratma vəzifəsini də daşıyırlar. Bu vəzifəni daşımağa bir növ «adət etmiş» sözlər getdikcə öz leksik mənasından uzaqlaşır, bəlkə də məhrum olur, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində isə köməkçi sözə və ya şəkilçiyə çevrilirlər. Dilçilik tarixində bu, artıq faktlarla təsdiq edilmiş danılmaz həqiqətdir. Bu cür funksiyanı yerinə yetirən sözlər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus ola bilərlər. Lakin belə bir vəzifə daşıma qabiliyyəti fəllər üçün daha xarakterikdir.

Ona görə də fəli birləşmələrin əksəriyyətinə sabitlik xas olsa da, onları frazeoloji vahidlərdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində «düşmək» fəli ilə birlikdə işlənən söz birləşmələrinə diqqət edək: *xəstə düşmək – xəstə olmaq – xəstələnmək; uzaq düşmək – uzaq olmaq – uzaqlaşmaq; gecə düşmək//axşam düşmək – gecə olmaq//axşam olmaq; dava düşmək – dava olmaq; dava salmaq – dava eləmək – dalaşmaq(savaşmaq); rast düşmək//rast gəlmək – rast olmaq – rastlaşmaq*.

Bu birləşmələrdəki *düş*= fəli semantik cəhətdən zəifləmiş, *ol*= köməkçi fəli, hətta *-lan//laş* şəkilçiləri ilə əvəzlənə bilmə səviyyəsinə enərək özü də köməkçiləşmiş-

¹ В.В.Виноградов.Основные типы лексических значений слова. – В кн. «Избранные труды».Москва,1977,с.137

dir. Fikrimizcə, bu tipli birləşmələr frazeoloji vahidlər kimi deyil, mürəkkəb fellər kimi öyrənilməlidir(*kömək etmək, iş görmək, su içmək, dost olmaq* və s. mürəkkəb fellər kimi). Dediklərimizə V.Q.Qakin belə bir fikri ilə yekun vurmaq istərdik:«Desemantikləşmə zamanı söz sanki öz ilkin mənasından qopub ayrılır. Bu ayrılma sözdə məcazi mənə yarandıqda da baş verir. Buna görə də sözdən yarıköməkçi funksiyada istifadə edilməsi çox zaman onda məcazi mənanın inkişafı ilə bağlı olur. Biz tez-tez bununla rastlaşırıq ki, söz öz müstəqim mənasında işləndikdə tam semantik həcmi əhatə olunur, məcazi mənə daşdıqda isə yarımköməkçi element Kimi çıxış edir»¹.

İndi də bir qədər frazeoloji vahidlərin inkişaf tarixində həlledici rola malik keçid mərhələsini səciyyələndirən xüsusiyyətlərə toxunmaq istərdik.

Oğuz qrupu türk dillərində *ləzzət vermək* tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bu birləşmədə *ver*= fəli təsirli olduğu halda, birləşmənin özü bütövlükdə təsirsizdir. Deməli, *ver*= felinin təsirlik halda olan obyekt *ləzzət* sözüdür və o da qeyri-müəyyən təsirlik halda formalaşmışdır. Onu müəyyən təsirlik halda işlətmək heç cür mümkün deyildir. Ona görə də *ləzzət vermək* birləşməsi elə bu formada bərkilərək frazeologizmləşmişdir. Lakin elə birləşmələr də vardır ki, onları təşkil edən komponentərdən biri təsirli fel olur, digəri isə həmin felin tələb etdiyi təsirlik halda, həm də qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənə bilər.

¹Гак В.Сопоставительная лексикология.Москва, 1977,с.237

Məsələn: *cavab vermək – cavabını vermək – cavabınızı vermək; ağıl itirmək – ağılını itirmək –ağıllarını itirmək; qaş-qabaq sallamaq – qaş-qabağını sallamaq* və s.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu birləşmələr keçid mərhələsindədir və frazeologizmləşməyə doğru gedir. Təsirli fəlin tələb etdiyi təsirlik halda olan söz kənarda qalırsa, onda həmin birləşmənin frazeologizmiyindən danışmaq çətindir. *Baş qoymaq, göz qoymaq, əl qoymaq* frazeoloji birləşmələrində birinci komponentlər qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözdür və *qoy*= təsirli felinin tələb etdiyi təsirlik halda olan sözlə ifadə olunmuş obyekt kənarda deyil, məhz birləşmənin daxilində qalır, bunun nəticəsində də birləşmə birləşmiş formaya düşür.

Həsrət qoymaq, intizar qoymaq tipli birləşmələrdə isə birinci tərəf təsirlik halda işlənmədiyi üçün *qoymaq* felinin ilkin tələbi, təsirlik halda olan söz tələb etməsi ödənilmir. Bununla da tələb olunan həmin söz kənarda axtarılır. Nəticədə frazeologizmləşməyə meyl edən *həsrət qoymaq, intizar qoymaq* kimi birləşmələr möhkəm, dəyanətli olmur. İstənilən vaxtda bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlərin müxtəlif formal dəyişmələrə məruz qalmasına, birləşmələrinə uzaqlaşmasına səbəb olur. Məsələn: *Məni həsrət qoydun – Məni həsrətdə qoydun – Məni həsrət(də)nə üçün qoydun? – Həsrət(də) məni nə üçün qoydun? – Həsrət(də) nə üçün məni qoydun?; O, dostunu intizar(da) qoymuşdu.*

Belə birləşmələr üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, fəli frazeoloji birləşmələrdə felin özünə tamamlıq vəzifəsində çıxış edən müxtəlif sözləri birləşdirə bilməsi əslində onun özünün mənasından asılıdır. Tamamlılıqların xa-

rakteri felin semantikasındakı hər hansı dəyişikliyi ifadə edir. Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, *baş qoymaq* tipli birləşmələr əgər artıq tam frazeologizm sayıla bilərsə, *həsrət qoymaq* tipli birləşmələrin hələ keçid mərhələsində olduğunu söyləyə bilərik.

Bu cür feli frazeoloji vahidlərdəki fellər uyuşduğu, qovuşduğu və ya birləşdiyi sözlə birlikdə daşlaşma prosesi keçirmişdir. Əgər feldə bu və ya digər kateqoriyanın şəkli əlaməti varsa, bu o deməkdir ki, frazeoloji birləşmə məhz felin həmin formal əlaməti ilə birlikdə digər sözlə birləşməsi nəticəsində yaranır: *ürək sındırmaq*, *başdan çıxarmaq*, *baş aparmaq*, *baş itirmək* və s.

Bu nümunələr bir daha göstərir ki, *sındırmaq*, *çıxarmaq* və *itirmək* felləri elə bu formada da birləşmənin frazeologizmləşməsində iştirak etmişdir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL FRAZEOLoji VAHIDLƏRİN TƏSNİFATI

Türkoloqlar arasında frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələsində vahid fikir yoxdur. Bu məsələdə aydın bölgü prinsipi olmadığından uğurlu təsnifat aparılmamışdır. Həmin məsələnin qismən həlli üçün türk dillərində frazeologiyanın sərhədləri müəyyənləşdirilməli, frazeoloji vahidlərin mövcud struktur tipləri dəqiqləşdirilməlidir. Sözsüz ki, bu baxımdan ilk növbədə frazeologiyanın leksika və qrammatika ilə münasibətində üzə çıxan xüsusiyyətlər, frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlərin bir-birinə münasibəti, bu vahidlərdə sözlərin sırası, bu sıralanma zamanı üzə çıxan qanunauyğunluqlar, eləcə də frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşu, düzümü və qrammatik xüsusiyyətləri dərindən araşdırılmalı, onların leksik-semantik və qrammatik analizi aparılmalıdır.

Bu mənada Y.A.Rubinçikin fikrinə haqq qazandırmamaq olmur. O yazır: «İranşünaslar arasında mübahisə və fikir ayrılığı doğuran problemlərdən ümumfrazeoloji xarakterli məsələlər də az deyildir: bu problemlər təkcə İran dillərinin frazeoloji tərkibinin spesifik xüsusiyyətləri ilə deyil, həmçinin frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Bu dilçilik məsələlərinə frazeologiyanın tutumu,

frazeoloji vahid anlayışı və onun sabitlik əlamətləri, frazeoloji vahidlərin struktur və semantik tipologiyası və s. daxildir»¹.

Frazeoloji vahidlərin təsnifi ilə əlaqədar N.Rəhimzadənin fikri maraqlıdır. O yazır: «Idiomatik ifadələri təsnif etmək onlara xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq etmək deməkdir»². Bu fikrini bir qədər də dəqiqləşdirmək məqsədi ilə müəllif daha sonra belə bir qeyd edir: «Idiomatik ifadələri bütünlükdə öyrənmək üçün onun mənşəyinə, leksik tərkibinə və quruluşuna, nitq hissələrinə münasibətinə görə, eyni zamanda üslubca təsnif etmək əhəmiyyətlidir»³.

Göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərin təsnifatı bir neçə prinsipə əsaslanır. Halbuki dilçilikdə mövcud olan və qəbul edilən fikrə görə, «təsnifatın əsasında vahid prinsip durmalıdır»⁴. Bu baxımdan da, fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsipə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Frazeoloji vahidlərin tutumuna görə (əhatə dairəsinə) görə tipləri.
2. Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsipinə görə tipləri.
3. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri
4. Frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri
5. Frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri

¹Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва, 1981, с.8

²Rəhimzadə N. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, s.39

³Yenə orada. s.40

⁴Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. Москва, 1968, с.56

6. Frazeoloji vahidlərin ekspressiv və üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri.

Şübhəsiz, bu bölgülər arasında möhkəm əlaqə olduğundan onlar bir-birinin içindən törəmiş, bir-birini doğurmuş kimi nəzəri cəlb edir və şərti xarakter daşıyır. Bunun üçün də onlardan bəziləri məhz digərlərinin tərkibində öyrənilir.

1) Frazeoloji vahidlərin tutumuna görə tipləri

Frazeologiyanın tutumu (əhatə dairəsi) ümumi dilçilikdə olduğu kimi, türkologiyada da mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Bir sıra alimlərin fikrincə, «frazeoloji səviyyə» («frazeoloji qat», «frazeoloji lay», «frazeoloji yarus») mövcuddur.

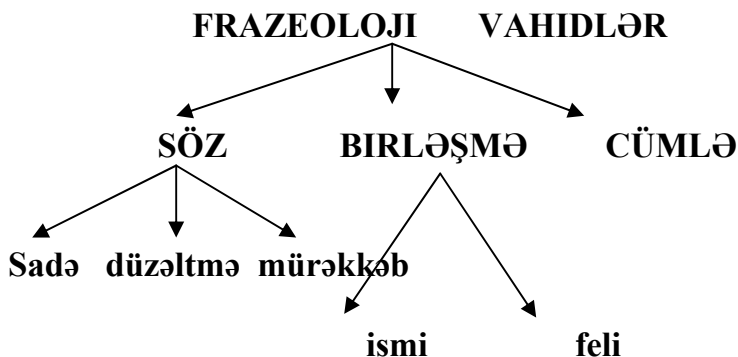
Biz də bu fikrə şərik olmaqla demək istərdik ki, dildə, doğrudan da, müxtəlif qatlar vardır: *fonetik qat*, *leksik qat*, *morfoloji qat*, *sintaktik qat*, *frazeoloji qat* və *üslubi-funksional qat*.

Əlbəttə, bu qatların yerləşmə mövqeyi eyni deyildir. Belə ki, əgər fonetik, morfoloji, sintaktik qatlar eyni xəttin üzərində yerləşirsə, leksik, frazeoloji və üslubi-funksional qatlar müxtəlif fərqli xətlər üzərində bərqərar tutur.

Əgər frazeologiya dilçiliyin ayrıca sahəsi olub, dilin müstəqil bir qatını təşkil edirsə, onun əhatə dairəsini müəyyən edib dəqiqləşdirməyə cəhd göstərilməsi olduqca təbii-dir.

Sözsüz ki, bu sahədə kəskin fikir ayrılıqları – haçalanmalar hökm sürür. Belə ki, bəzi dilçilər frazeoloji vahidlərə yalnız sabit söz birləşmələri adı altında idiomatik vahidləri (söz birləşmələrini), bəziləri isə həm də cümlə quruluşu ifadələri daxil edirlər. Bu baxımdan da frazeoloji vahidlərin tu-

tumunu müəyyənləşdirərkən ilk növbədə onların quruluş etibarı ilə təsnifi aparılmalıdır. Belə bir bölgüyə görə isə frazeoloji vahidlər üç yerə ayrılır. Bunu aşağıdakı sxemlə ifadə edə bilərik:

Sxemdən də aydın göründüyü kimi, frazeoloji vahidlər həm söz birləşməsi, həm söz, həm də cümlə səviyyəsində olur. Əlbəttə, unudulmamalıdır ki, bu zaman dildəki frazeoloji vahidlərin yalnız müasir vəziyyətindən çıxış edilir.

Ədəbi dildə mövcud olan sözlərdən əksəriyyəti öz əsas mənələrindən başqa bir çox əlavə mənələrə də malik olur. Belə ki, «sözün semantik zənginliyi məcazi mənələrin qanunauyğun şəkildə yaranması ilə əldə olunur»¹.

Söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin məcazlaşmaya məruz qalma prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir. Düzdür, dilçilikdə bu fikir nadir hallarda söylənilir və bu cür fikrin tərəfdarları

¹ Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. – В сб. «Проблемы фразеологии (Исследования и материалы)». Ленинград, 1964, с.17.

o qədər də çox deyildir. Lakin türk dillərinin faktları bu fikrimizin möhkəmlənməsi üçün bizə əsas verir.

O yaman **düşüb** (sadə); O bu gün nədənsə **dolmuşdu**. (sadə); O bu sözdən **alındı** (düzəltmə); O bu sözdən **tutuldu** (düzəltmə); O **vur-tut** bircə kitab almışdı (mürəkkəb); O **əməlli-başlı** çaşmışdı (mürək.); Bu qız anasının **gözünün ağı-qarası** idi (mürək.); Bu kitabdan **ölüsü** dördünü götürəcəkdim (düzəltmə).

Bir çox dilçilər bu faktları morfoloji obyektlər kimi öyrənirlər. Halbuki bu və ya digər səbəbdən tarixi inkişaf prosesində öz müstəqim mənalarını tamamilə itirib, məcazlaşma nəticəsində yeni məna qazanmış bu sözlərə yalnız frazeoloji vahid kimi yanaşılmalıdır. Çünki frazeoloji vahidin müəyyənəddici xüsusiyyətlərini(məcazilik,sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma və s.) onlarda da aydın görmək mümkündür.

Türk dilçisi M.A.Aqakayın qeyd etdiyi kimi, «dildə həm tək-tək sözlərin məcazlar vasitəsilə ifadə imkanı artır, həm də ifadələrin meydana gəlməsində məcazlar xüsusi rol oynayır»¹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhz məcazlaşma frazeoloji vahidin özəyini təşkil edir. Bu xüsusiyyət söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər üçün daha xarakterikdir. Lakin buna baxmayaraq, bu tipli sözlərin frazeoloji vahid kimi qəbul edilməsi prosesi çox ağır gedir.

Zənnimizcə, mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlərin bəzən qarışdırılması da elə bununla bağlıdır. Bizə elə gəlir

¹Rəhimzadə N.Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr.Nam.diss.Bakı,1967, s.16

ki, dildə mövcud olan mürəkkəb sözlər də əvvəlcə sərbəst söz birləşmələri şəklində olmuş, sonralar məcazlaşmaya məruz qalaraq sabitləşmiş, dilin frazeoloji qatından keçib daşlaşmış və nəhayət, dildə mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır. Bunu bu gün mürəkkəb söz hesab etdiyimiz *ayaqqabı, belbağı, gözüaçıq, alnıaçıq, cavab vermək, şad olmaq* və s. tipli sözlər də təsdiq edir.

Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirmək üçün yuxarıda söylədiyimiz belə bir mülahizəni yenə də xatırlatmaq istərdik: hər hansı sözün və ya söz birləşməsinin məcazlaşmaya uğrayıb dilin frazeoloji qatına daxil olması və semanticasını, öz ilkin mənasını tamamilə itirərək yeni bir leksik vahid – mürəkkəb söz kimi formalaşması prosesi bu gün də gedir.

Məsələn:

O, *əlli-ayaqlı*(zirək) adamdır. (frazeoloji vahid)

O, *əlli,ayaqlı* adamdır.(müstəqim mənalı sözlər)

O, *əlli-ayaqlı* (bərdəfəlik) getdi.(mürəkkəb söz)

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər dilçilikdə yekdilliklə qəbul edilmişdir. Belə ki, bu məsələ ətrafında əsaslı fikir ayrılığı yoxdur. Dilçilərin çoxu (bəlkə də hamısı) birləşmə strukturunu frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlaməti, müəyyənədicisi xüsusiyyəti kimi qəbul edir.

Təsədüfi deyildir ki, dilçilərin əksəriyyəti üçün «frazeoloji vahidlərin aid olduqları dilin qrammatik qanunları əsasında meydana gələn, ümumi mənası tərkib hissələrinin təklikdə götürülən mənası ilə düz gəlməyən, məcazi mənalı,

sabit tərkibli söz birləşmələrindən ibarət olması»¹ fikri qəti və dəyişilməzdir.

Lakin təqdim etdiyimiz sxemdən də aydın görmək olar ki, frazeoloji vahidlər yalnız birləşmə səviyyəsində deyil, söz və cümlə səviyyələrində də mövcuddur. Məcazlaşmış sözlər, söz birləşmələri və cümlələr gündəlik nitqimizdə tez-tez işlənməklə möhkəmlənir və sabitlik qazanır.

Məs.:yağlı tikə,barmaqarası baxmaq, işləməyən dişləməz və s.

Bu birləşmələrin ümumilikdə məcazi mənada işlənməsi onların frazeologizmləşməsinə səbəb olmuşdur. «Frazeoloji vahidin məna bütövlüyü söz-komponentlərin leksik mənasının məlum zəifləməsi hesabına vüsət tapır»².

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin sərhədi onun komponentləri ilə məhdudlaşır. Bu komponentlər cümlədə bir-birindən aralı yerləşə və bu komponentlərin arasına müxtəlif sözlər girə bilər:

Xoşuma o yox, sən gəlmisən

Lakin bununla belə frazeoloji vahid *xoşuma gəlmisən* komponentləri ilə sərhədlənir, qalan sözlər isə bu sərhəddən kənarda qalır.

Deməli, göründüyü kimi, bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibinə hər hansı söz və ya söz qrupu daxil edildikdə də onlar bütöv bir vahid kimi çıxış edir.

Tərkibə əlavə olunan bu atributiv xarakterli sözlər əsasən əvəzlilik, sifət və ya zərflə ifadə edilir. Burada atributiv

¹Rəhimzadə N. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr. Nam. diss., Bakı, 1967, s.44

²Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. – В сб. «Проблемы фразеологии (Исследования и материалы)». Ленинград, 1964, с.20

münasibətlər müvəqqəti və əhəmiyyətsiz olduqlarından onların tərkibin daxilindən çıxarılması istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan frazeoloji vahidin bütövlüyünə xələl gətirmir. Çünki bu atributiv səciyyəli sözlər frazeoloji vahidin əmələ gəlməsində iştirak etmir, təkcə onun semantik baxımdan qüvvətlənməsinə xidmət edir. Bu zaman məzmununda heç bir dəyişiklik baş vermir.

Sadə və bütöv ünsiyyət vahidi olan frazeoloji vahidlər fikir və emosiyaların formalaşma və çatdırılmasının vasitələri olmaqla nitqdə müstəqil cümlə və ya cümlənin hissəsi kimi işlənir. Elə buna görə də digər dil vahidləri kimi frazeoloji vahidlər də nitqdə müxtəlif sözlərlə qrammatik-semantik əlaqədə olur.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin müstəqil dil vahidi kimi digər sözlərlə münasibəti leksik və qrammatik birləşmə qanunları əsasında qurulur. Çünki dildə leksik mənası olmayan və qrammatik səciyyə daşımayan frazeoloji vahid yoxdur.

Yuxarıda göstərmişdik ki, frazeoloji vahiddə semantik bütövlük yox olub itirsə, sərbəst söz birləşməsinə yaxınlaşma prosesi baş verir. Frazeoloji vahidin tərkib ayrılığının olmaması, sintaktik quruluşunun daşlaşmaya məruz qalması isə onu sözə gətirib çıxarar. Heç şübhəsiz, bu səciyyəvi xüsusiyyətlərdən birinin olmaması nəticəsində frazeoloji vahid parçalanıb yox olur.

Məsələn:

O mənə boş-boş *dişini ağartdı*.

Buradakı *diş ağartdı* birləşməsi həm tərkib ayrılığını, həm də semantik bütövlüyünü mühafizə edə bildiyindən

frazeoloji vahid hesab olunmalıdır. Elə buna görə də cümlənin digər üzvləri ilə (*o, mənə və boş-boş* sözləri ilə) frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri yox, frazeoloji vahidin özü bütövlükdə əlaqəyə girir.

Yəni:

O ----- dişini ağartdı

Mənə ----- dişini ağartdı

Boş-boş ----- dişini ağartdı

Halbuki *O, dişini fırça ilə təmizləyib ağartdı* cümləsinə sözlər arasında bu cür əlaqəni görə bilmirik. Hər iki cümlənin daxilindəki əlaqələri izləsək, belə bir sxem yaratmış olarıq:

O mənə boş-boş dişini ağartdı.

O, dişini fırça ilə təmizləyib ağartdı.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən müqayisə bildirən frazeoloji vahidlərə toxunmamaq olmaz.

Türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində müqayisə ifadə edən morfoloji vasitələr çoxdur. Bunu frazeologiyanın müxtəlif struktur tiplərində görmək mümkündür. Bu frazeoloji vahidlərin mənşəyi müqayisə və qarşılaşdırma ilə bağlıdır. Belə frazeoloji vahidlərin bir qrupunun strukturunda *kimi* qoşması xüsusi yer tutur. Bu zaman *sanki, elə bil ki* sözlərinin də işləndiyi müşahidə olunur.

Məsələn:

Elə bil ağzına su alıb; Suyu süzülmüş kimi; Sanki onu qara basırdı; Elə bil iynə üstündə oturmuşdu; Elə bil üstünə su ələndi; O bunu ovcunun içi kimi bilirdi; Muqallım özünün okadyan okuyçılarını baş barmaqı yalı tanıyır axırı.

«Müqayisənin əsasında duran xüsusiyyət və əlamətin müqayisə üçün götürülmüş əşya və faktın mühüm daimi xüsusiyyəti və əlaməti olması müqayisəli frazeologizmlər üçün çox səciyyəvidir»¹.

Müqayisə bildirən söz birləşmələrinin frazeologizmləşməsi üçün əsas amillərdən biri sabitlikdir. Əlbəttə, bu heç də daimi xarakter daşımır. Müqayisəli sabit birləşmələr frazeologiyanın əsas zənginləşmə mənbələrindəndir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bədən üzvlərini bildirən sözlərin işləndiyi frazeoloji vahidlər somatik frazeologiyaya daxildir. Elə buna görə də bu tipli frazeoloji vahidlər dilin ən qədim dövrlərinə gedib çıxır və dilin frazeoloji fondunun ən qədim çağlarına mənsubdur.

Məsələn: *gözlərini doymək* (döyükmək); *göz qırpımında (ani)*; *gözlərini döyə-döyə qalmaq* (duruxmaq); *göz ağartmaq* (qorxutmaq); *göz eləmək*; *göz olmaq*; *göz yummaq* (görməmək); *gözlərini yummaq* (ölmək); *həyata göz açmaq* (doğulmaq); *gözlərini yaxşı açmaq* (ayılmaq); *göz görə-görə* (açıq-aşkar) və s.

«**Göz** ismi komponenti ilə əmələ gələn frazeoloji vahidlərin kəmiyyət çoxluğu, eləcə də onların məna zənginliyi, struktur-qrammatik tiplərinin müxtəlifliyi bu frazeoloji yuvanın somatik frazeologiyada əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləməyə imkan verir»².

¹Судоплатова М.Н. Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология. – В сб. «Современная русская лексикография». Ленинград, 1979, с.54

²Перевозчикова Ф.Д. Фразеологические единицы со словом «глаз». В сб. «Современная русская лексикография». Ленинград, 1979, с.70

Müqayisə bildirən frazeoloji vahidlərdən danışarkən onu da qeyd etmək istərdik ki, bəzi dilçilər bənzətmə bildirən Qoşmalarla işlənən sözləri birlikdə frazeoloji vahid hesab edirlər.

Məsələn, çuvaş dilinin frazeologiyasını tədqiq edən M.F. Çernov belə mövqedə dayanır. O yazır: «Zərflik funksiyasında çıxış edən müqayisəli birləşmələr hərəkətin əlamətini müəyyənləşdirdiyi kimi, həm də əlamətin əlamətini müəyyən edir. Birinci məqamda onlar felin qarşısında gəlib, ona məxsus əlaməti bildirir. İkinci məqamda isə sifətin qarşısında gələrək keyfiyyətin daha canlı, daha aydın və ekspressiv dərəcədə üzə çıxmasına xidmət edir»¹.

Müəllif yürütdüyü fikir və mülahizələri *bulud tək uçmaq, yuxu kimi xatırlamaq, eləcə də aslan kimi qəzəbli, muncuq kimi xətt, durna gözü kimi bulaqlar* tipli nümunələrlə təsdiq etməyə çalışır.

Biz bunu dilçilikdə yanlış mövqe kimi qiymətləndirir və bu tipli birləşmələrə frazeoloji vahidlər sırasında baxılmasına heç cür haqq qazandıra bilmirik. Əlbəttə, bu tipli birləşmələrin frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində rolu danılmazdır. Bizcə, dilçilər məhz bu rolu öyrənməyə səy göstərməlidirlər.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər kateqorial mənasına görə iki yerə ayrılır: 1.İsmi birləşmələr; 2.Feli birləşmələr

Frazeoloji vahidlərin kateqorial mənası onun daha ümumiləşdirilmiş mənası olub, frazeoloji vahidlərin müxtə-

¹Чернов М.Ф.Фраzeология современного русского языка.Москва, 1985, с.145

lif semantik-qrammatik qruplarda(nitq hissələrində) birləşməsinə təmin edir. Bir kateqorial(qrammatik) mənə altında birləşən frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlanmaya bilər. Frazeoloji vahidlərin kateqorial mənası əsas (nüvə söz) komponentlə bağlı olur. Çünki məhz həmin komponentin hansı semantik-qrammatik qrupa aid olmasından asılı olaraq frazeoloji vahidlər də həmin nitq hissəsinə aid olur və həmin qrupda birləşir. Məsələn: *qulaq asmaq, üz döndərmək, göz qoymaq, başa düşmək* kimi frazeoloji birləşmələri feli frazeoloji vahidlər hesab edirik. Yəni semantik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmayan bu frazeoloji vahidlər eyni semantik-qrammatik qrupda birləşir, yəni feli frazeoloji vahidlər sayılır.

A.S.Aksamitov nüvə sözün əsl mahiyyətinin tam açılması üçün belə bir fikir irəli sürür: «Nüvə sözün müəyyənləşdirilməsinin obyektiv semantik meyarlarından biri sərbəst birləşmənin «fazeologizmləşmə» dərəcəsidir. Sərbəst söz birləşməsinin «fazeologizmləşən» komponenti elə nüvə sözün özü olur»¹.

Nüvə sözün əsas əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif meyarlara əsaslanır. Nüvə sözün frazeoloji vahidlərin formalaşmasında oynadığı rola xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin bütün frazeoloji vahidlərin kateqorial mənasını (mənsubiyyətini) üzə çıxarmaqda xüsusi rol oynayan əsas komponenti ayırd etmək həmişə o qədər də asan olmur. Bunu əsasən cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər haqqında

¹Аksamитов А.С. Структура фразеологического словаря и установление опорного слова. – В сб. «Вопросы фразеологии и сопоставления фразеологических словарей». Баку, 1968, с.47

söyləmək olar. Adətən feli frazeoloji vahidlərə ekvivalent söz feldən ibarət olur. Məsələn: *qulaq asmaq* – eşitmək, dinləmək; *baş açmaq* – anlamaq; *göz gəzdirmək* – baxmaq; *ürəyi qopmaq* – qorxmaq və s.

Lakin bəzi hallarda belə frazeoloji vahidlərin mənaları fellə deyil, başqa nitq hissələrindən olan sözlər vasitəsilə verilir. Məs.: *aralarından su keçməmək* – yaxın, doğma; *ağzından süd iyi gəlmək* – olduqca cavan, yeniyetmə; *gözü-nün ucu ilə baxmamaq* – laqeyd, biganə; *canını dişinə tutmaq* – zorla, zor gücünə; *beli bükülmək* – qoca, əlindən zəncir çeynəmək – hirsli, qəzəbli; *başında qoz sındırmaq* – fırıldaqçı, oyunbaz; *daş atıb başını tutmaq* – inadkar.

Bu ondan irəli gəlir ki, frazeoloji vahidlərdəki feli komponentin kateqorial mənası zəifləmişdir. Nəticədə də onların qarşılığı da fel deyil, başqa nitq hissəsinə mənsub söz və ya birləşmə olur.

İsmi frazeoloji vahidlər də kateqorial mənalı frazeoloji vahidlərin bir qrupudur. Onlar aşağıdakı sxemlə yaranmışdır:

- 1) sifət + isim: O mənim *sağ əlimdir*; O, *ütülmüş cücəyə* dönmüşdü.
- 2) mənsubiyyət şəkilçili isim + sifət: *ağzı yırtıq, ürəyi dağlı*; *gözü kölgəli*; *əli açıq*; *başı(beyni) dumanlı*; *qəlbi qara* və s.
- 3) eyni sözün təkrarı ilə: *çiyin-çiyinə(birlikdə)*; *daban-dabana (lap)* və s.
- 4) antonim sözlərlə: *varı-yoxu(yeganə)*; *vur-tut (cəmi)*; *um-küs(giley)*; *başdan-ayağa(tamamilə, bütünlüklə)* və s.

Frazeoloji vahidlərin kateqorial mənası ilə onun sintaktik funksiyası arasında bir mütənəsiblik vardır. Belə ki, feli frazeoloji vahidlərin cümlədə daşdığı əsas vəzifə feli xəbər, ismi frazeoloji vahidlərin sintaktik funksiyası əsasən mübtəda, tamamlıq, təyin və ismi xəbərdir.

Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır. Belə frazeoloji vahidlərə atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər (bir sözlə, paremiyalar) daxildir. Bunlar da dildə hazır vəziyyətdə olub, təkrarlanan vahidlərdir və digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Məlum olduğu kimi, paremiyaları frazeologiyanın obyektini hesab edənlərlə yanaşı, bunu inkar edənlər də vardır.

Atalar sözü və zərb-məsəlləri frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edən görkəmli Azərbaycan dilçisi mərhum professor Zinyət xanım Əlizadənin gərgin elmi axtarışlarının sanballı təcəssümü olan «Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı» adlı əsərində bu barədə geniş danışılmış, əks qütblərin təmsilçilərinin fikir və mülahizələri diqqətlə safçürük olunmuşdur. Müəllif belə bir ədalətli nəticə əldə etmişdir ki, «atalar sözü və zərb-məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir»¹.

¹Əlizadə Zinyət. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985, s.89

Paremiyaları frazeologiyanın tədqiqat obyektı kimi qəbul edənlərə qarşı çıxan H.Bayramov yazır ki, araşdırmaların hər birində «atalar sözü və zərb-məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi heç də sübutlarla əsaslandırılmamışdır».¹ Onları ədəbiyyatşünaslığın – folklorşünaslığın obyektı hesab edən müəllif monqol alimi C.Temirtseren kimi atalar sözü və məsəlləri dilin frazeologiyasını yalnız zənginləşdirən bir mənbə hesab edir.

Yeri gəlmişkən Y.Seyidovun bu məsələ ilə bağlı fikrini də xatırlatmaq istərdik. O yazır: «Sabit birləşmələrin bir qismi frazeologiyanın, bir qismi də ədəbiyyatşünaslığın və folkloristikanın tədqiqat obyektı olmalıdır. ...Onlar leksik-semantik prinsip əsasında öyrənilməlidir. Sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqı nəzərdə tutulur»².

Dilçilikdə hökm sürən bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmur. Əvvələn deməliyik ki, sintaksis heç də xüsusi bir elm olmayıb, dilçilik elminin bir şöbəsidir. Bu şöbədə öyrənilə bilməyən sabit söz birləşmələrinin linqvistik araşdırmalardan kənarlaşdırılıb, nədənsə ədəbiyyatşünaslıq və ya folklorşünaslığa aid edilməsi özünü doğrultmur. Halbuki sintaksisin obyektı ola bilməyən sabit birləşmələrin dilçiliyin başqa bir şöbəsində – frazeologiyada öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur.

¹Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. АДД, Баку, 1970, с.39

²Сейидов Y. Азərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, s.145-146

Frazeoloji vahidləri üç qrupa ayıran H.Bayramov yazır: «Birinci qrupa bir hissəsi ixtisara məruz qalmış, digər hissəsi isə frazeoloji vahidə çevrilərək dil vahidi kimi işlənən atalar sözləri və zərb-məsəllər daxildir... İkinci qrupa öyüd, nəsihət məzmunu daşıyan atalar sözləri və məsəllər aiddir... Üçüncü qrupa mübtədasi buraxılmış yarımçıq cümlədən ibarət olan atalar sözləri və məsəllər daxildir»¹.

Gətirilən nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, müəllifin irəli sürdüyü tezisdən fərqli olaraq, atalar sözləri və məsəllər müəyyən frazeoloji vahidlərin əmələ gətirilməsinə xidmət etməmiş, əksinə, kiçik tərkibli frazeoloji birləşmə genişlənərək böyük həcmli frazeoloji vahidə çevrilmiş və dildə də elə bu formada qəlib şəklinə düşmüşdür.

Cümlə strukturlu frazeoloji vahidləri – paremiyaları sintaktik bütöv kimi tədqiq edən Z.Əlizadənin yuxarıda adı çəkilən əsərində bu mövzu bütün mahiyyəti etibarlı ilə tam açıldığından, onun linqvistik təbiəti aydın araşdırıldığından, paremiyaların frazeoloji sistemdə xüsusi lay təşkil etməsini şərtləndirən leksik-semantik xüsusiyyətlər ətraflı tədqiq edildiyindən deyilmiş fikirlərin təkrarına yol verməmək məqsədi ilə bu məsələ üzərində geniş dayanmağı lazım bilmirik.

Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində müxtəlif dillərə, müxtəlif dinlərə mənsub yaxın və uzaq xalqlarla bu və ya başqa səviyyədə ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr az rol oynamamışdır.

¹Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. АДД, Баку, 1970, с.41, 45, 48

2) *Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsipinə görə tipləri*

Müxtəlif dilli, müxtəlif dinli xalqların bir-birləri ilə əlaqələri, sözsüz ki, onların dillərinin müxtəlif sahələrinə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Ona görə də həmin dillərin frazeoloji vahidlərinin əmələ gəlməsində də bu faktorun xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz.

Türk xalqlarının bu mənada ən yaxın təmasda olduqları xalqlar əsasən ərəblər, farslar və ruslar olmuşlar. Türk dillərində də məhz bu dillərlə qarşılıqlı əlaqələrin izlərini görməmək olmaz. Bunu türk dillərinin istər fonetik, istər morfoloji, istər sintaktik, istər leksik, istərsə də frazeoloji qatında müşahidə edirik.

Frazeoloji vahidlər də mənşə etibarı ilə sözlər kimi aşağıdakı qruplara bölünür:

- 5) türk mənşəli frazeoloji vahidlər
- 6) alınma frazeoloji vahidlər
- 7) frazeoloji kalkalar

Tədqiq olunan dillərdə türk mənşəli frazeoloji vahidlər aparıcı mövqeyə malikdir. Sözsüz ki, türk dillərinin struktur, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri, eləcə də milli səciyyə daşıyan üslubi çalarlıqlar türk mənşəli frazeoloji vahidlərdə aydın əks olunmuşdur. Axı «bu və ya digər frazeoloji tərkibin əmələgəlmə tarixini hər bir halda bu və ya digər tərkibin tərcümə olmasını və ya ana dilinin qanunları əsasında dilin daxilində yaranmasını müəyyənləş-

dirməklə fərdi araşdırmaq lazımdır»¹. Əlbəttə, xalqın tarixi, etnoqrafiyası, milli adət və ənənələrini ifadə edən frazeoloji vahidlərdəki ritmik-melodik struktur, ahəngdarlıq, qafiyə alliterasiya və s. kimi üslubi xüsusiyyətlər onların məhz türk mənşəli olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Dilin ən qədim layına məxsus somatik frazeoloji vahidləri də türk mənşəli hesab etsək, yəqin ki, yanılmarıq. Somatik vahidlər tərkibində insan və heyvanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən ibarət ifadələrdir. Onlar insanın hiss və duyğularının, ətraf mühitə münasibətinin ifadəsidir. Bu zaman konkret mənalı bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur.

Məsələn: *başını dolandırmaq, burun sallama, quyruq bulamaq, tükləri biz-biz olmaq, gözləri böyümək* və s. Lakin bunu da unutmayaq ki, «ümumbəşəri psixi proseslər və bədən üzvlərinin əsas funksiyalarına görə ən müxtəlif xalqların somatik frazeologizmlərinin məlum toqquşma nöqtəsi vardır»².

Türk mənşəli frazeoloji vahidlər dilin daxili qanunlarına – qrammatik quruluşuna tabedir. Bu cür frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların bütün türk dillərində, eləcə də qədim türk abidələrində işlənməsidir.

Türk dillərinin frazeologiyasında alınmalar da az deyildir. Belə ki, bunların arasında ərəb, fars və rus mənşəli

¹Адилев М.И.Роль переводов в обогащении азербайджанского языка фразеологизмами. – В сб.«Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку,1968, с.94

²Вакк Ф. О соматической фразеологии эстонского языка. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления словаря». Баку,1968, с.153

frazeoloji vahidlər də vardır. Lakin belə frazeoloji vahidləri heç də alınma sözlərlə qarışdırmaq olmaz. Əgər alınma sözlər, doğrudan da, bu və ya digər dildən bütöv və ya az dəyişilmiş şəkildə keçirsə, frazeoloji vahidlər heç də mənsub olduqları dillərin deyil, tərcümə edildikləri dilin sözləri ilə verilir və məhz belə tərcümə vasitəsilə başqa dillərə yol açır. Belə frazeologizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tam tərcüməsi verilə bilən frazeoloji vahidlər
2. Kalkalar

Birinci qrupa məxsus frazeoloji vahidlər dilçilikdə az maraq doğurmur. Onlar çox zaman beynəlmiləl səciyyə daşıyır. V.V.Akulenkonun fikrincə, «dildə beynəlmiləl sözlərin təzahürü diaxronik cəhətdən müxtəlif səbəblərlə izah olunur və heç də yalnız alınma beynəlmiləl işarələrin yaranmasına gətirib çıxarmır»¹.

Yürüdülən fikirlər bir daha göstərir ki, beynəlmiləl səciyyəli frazeoloji vahidlər üçün alınmalar yalnız bir vasitədir. Alınma frazeoloji vahidlərin tarixi-etimoloji təhlili və tədqiqi onların mənbələrini üzə çıxarmaqda bizə çox kömək edir. Bunların əsas daşıyıcıları zamanın hər üzünə sinə gərib əsrləri adlayan söz sənəti – ədəbiyyatdır.

Bu frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti mifologiya, tarix, ədəbiyyat, eləcə də dini mənbələrlə bağlıdır.

Məsələn: *Axilles dabanı, demokl qılıncı, Nuhun gəmisini, Ezop gülüşü, quzu cildinə girmiş qurd, qoyunu qurda tapşırmaq* və s.

¹ Солодухо Э. Проблемы интернационализации фразеологии. Казань, 1982, с.5

Deməli, türk dillərində alınma frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənədicisi vasitəsi tərcümədir. Bu tərcümə zamanı frazeoloji vahidlər eyni mənalı komponentlərlə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyətin əhatə etdiyi dillər sayca çoxaldıqca, imkan dairəsi genişləndikcə frazeoloji vahidlər beynəlmiləl səciyyə kəsb edir.

Dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin bir qismini də kalkalar təşkil edir. Frazeoloji kalkalar hər hansı bir dilin frazeoloji vahidinin digər bir dilə sözbəsöz tərcümə edilməsidir. Əlbəttə, bu kalkalar dəqiq və qeyri-dəqiq ola bilər. Dəqiq kalkalar hər hansı frazeoloji vahidin başqa bir dildə tərkibində leksik-qrammatik dəyişiklik etmədən verilməsidir. Qeyri-dəqiq kalkalar isə əcnəbi dilin hər hansı frazeoloji vahidinin komponentlərinin leksik-qrammatik tərkibinin verilməsi zamanı baş verən pozuntular nəticəsində yaranır.

Türk dillərindəki frazeoloji kalkaların əksəriyyəti rus, ərəb və fars dilləri ilə bağlıdır.

Məsələn: *mövzudan kənar* – yersiz; *həyat tərzi* – yaşayış; *əhli-qələm* – sənətkar; *zəmanəmizin qəhrəmanı*, *atalar və oğullar* və s.

Frazeoloji kalkalar üzərində apardığımız müşahidələr bir daha göstərir ki, frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi zamanı onların semantik bütövlük dərəcəsi xüsusi rol oynayır. Belə ki, frazeologizmlərin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə və güclü emosionallıq, obrazlılıq qazandıqca onların başqa bir dilə sözbəsöz tərcümə edilmə – kalkalaşma imkanı azalır. Çünki «yad dildən keçmiş frazeoloji vahidlərin əksəriyyətində spesifik milli məna özünü göstərir, ekzotik (bu və ya digər xalqın spesifik milli

xüsusiyyətlərini və məişətini səciyyələndirən) sözlər işlənir, tərcüməyə gəlməyən söz oyunu müşahidə olunur və s.»¹.

Bəlkə elə buna görə də bir dilin frazeoloji vahidləri digər bir dilə mənə və üslubi çalarlığına görə ekvivalent olan frazeoloji vahidlərə çevrilir. «...frazeoloji vahidlərin kalkalaşdırılması tərcümə leksikoqrafiyasını zənginləşdirən mühüm tərcümə üsuludur»².

Frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa bir dilə kalka vəsitəsilə tərcüməsi dillərin qarşılıqlı zənginləşmə mənbələrinəndir. Kalka zamanı frazeoloji vahid, şübhəsiz, müvafiq obrazı itirmədən ədəbi-bədii xüsusiyyətləri də qoruyub saxlayır.

3) Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri

Sözlərin bütün mənaları öz aralarında bu və ya digər dərəcədə bir-birinə bağlı olub, olduqca mürəkkəb bir semantik bütöv yaradır. Bu isə sözün semantik quruluşu adlanır. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu diqqəti xüsusi cəlb edir. Biz bu ad altında aşağıdakıları tədqiq edəcəyik.

1. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq (polisemiya)
2. Frazeoloji vahidlərdə sinonimlik (sinonimiya)
3. Frazeoloji vahidlərdə variantlılıq (variasiya)
4. Frazeoloji vahidlərdə antonimlik və omonimlik

Son zamanlar frazeoloji vahidlərin sinonimliyi, çoxmənalılığı, omonimliyi, antonimliyi, variantlılığı, bir sözlə

¹Шанский Н.М.Фразеология современного русского языка.Москва,1985, с.104

²Соловьев В.П.Калькирование образных фразеологических единиц. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.125

frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu məsələsi xüsusi öyrənilmiş və dəfələrlə ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir.

Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi zamanı frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu məsələsi ilə bağlı bir sıra maraqlı cəhətlər özünü göstərir. Bu cəhətlərin xüsusi araşdırılması türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi ilə sıx əlaqədar olduğundan böyük maraq doğurur. Ona görə də oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin semantik quruluşuna ayrıca fəsil həsr etməyi zəruri sayırıq.

Şübhəsiz, bu məsələ ilə bağlı fikir və mülahizələrimizi, əldə etdiyimiz nəticələrimizi həmin bölmədə geniş şəkildə şərh edəcəyimizdən burada frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tiplərini yalnız sadalamaqla kifayətlənilirik.

4) *Frazeoloji vahidlərin*

semantik bütövlük dərəcəsinə görə tipləri

Frazeoloji vahidin bütövlükdə götürülən mənası onu təşkil edən komponentlərin hər birinin mənası ilə qarşılıqlı münasibətdə olur. Elə bu baxımdan da dilçilikdə frazeoloji vahidlərin xüsusi bölgüsü aparılır¹.

Bu bölgüyə görə frazeoloji vahidlər belə qruplaşdırılır: «1) frazeoloji qovuşmalar; 2) frazeoloji vəhdətlər; 3) frazeoloji birləşmələr; 4) frazeoloji ifadələr»².

¹ В.В.Виноградов.Об основных типах фразеологических единиц в русском языке.- В кн.«Акад.А.А.Шахматов».М.-Л.,1947;В.В.Виноградов.Основные типы лексических значений слова. – в кн.«Избранные труды». Москва, 1977; Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка. Москва, 1972; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, 1985; Жяфяров С.Мцасир Азərbaycan дили.Лексика.Бақы,1982 в.с.

²Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка.Москва,1972, с.197

Bu bölgünü Azərbaycan dilinə şamil edən mərhum professor S.Cəfərov da onun əsasında Azərbaycan dilində olan frazeoloji vahidləri üç yerə bölür: «birləşmə idiomlar, uyuşma idiomlar və qovuşma idiomlar»¹.

Bu bölgünün «Azərbaycan dilinin spesifikasını onun daxili inkişaf qanunlarını tam mənası ilə əks etdirdiyini»² söyləyən S.Cəfərovun bu elmi nəticəsi ilə biz də tamamilə razılaşırsınız və həmin bölgünü türk dillərinin frazeologiyası üçün də məqsəduyğun hesab edirik.

Deməli, oğuz köklü türk dillərində frazeoloji vahidləri semantik bütövlük dərəcəsinə görə belə bölmək olar:

- 1) qovuşmalar
- 2) uyuşmalar
- 3) birləşmələr

Qovuşmalar. Bu cür frazeoloji vahidlərin komponentlərinin heç biri öz həqiqi mənasında çıxış etmir, bütövlükdə məcazi mənə daşıyır. Məs.: *gözə gətirmək, ələ salmaq, göz qoymaq, burun sallamaq, dəm vurmaq* və s.

Bu tipli frazeoloji vahidlərdə semantik bütövlük elə yüksək dərəcədə olur ki, onların komponentləri nəinki qrammatik dəyişikliklərə uğramayırsınız, hətta bu komponentlərin arasına bir söz belə daxil ola bilmir, Əslində bu cür semantik bütövlük forma bütövlüyünün qorunmasını da təmin etmiş olur. Bəlkə elə buna görə də frazeoloji vahidlərin bu tipi mürəkkəb sözlərlə qarışdırılır. S.Cəfərovun fikrincə isə, «bu, təbii bir hadisədir, çünki məcazi mənalı mürəkkəb

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982, s. 101

² Yəni orada.

sözlər öz inkişafında qovuşmalardan törəmişdir»¹. Müəllifin gətirdiyi nümunələrdən də görünür ki, o özünü də bəzi mürəkkəb sözləri qovuşmalara aid edir. Məsələn: *qara-qorxu*, *topaldıqaç*, *ağciyər*, *üzüyola*, *qaş-qabaqlı*, *dilucu* və s.² Bunlar əslində qovuşma deyil, mürəkkəb sözlər hesab olunmalıdır.

Qovuşmalardakı semantik bütövlük öz yüksək dərəcəsinə çatır. Bu xüsusiyyət o zaman daha da möhkəmlənə bilər ki, frazeoloji qovuşmalardakı köhnə sözlər anlaşılmazlıq qazansın, eləcə də grammatik arxaizmlər mövcud olsun (məsələn: baş vermək, baş sındırmaq və s.). V.V.Vinoqradov bununla bağlı yazır: «...qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik bölünməzliyi, bütöv mənanın komponentlərin mənalılarından doğmamasıdır. Frazeoloji qovuşma sözlə həmcins semantik vahid olub, daxili formadan məhrumdur. O nə yaradılma, nə də semantik elementlərin toplusudur»³.

Uyuşmalar. Uyuşmalar qovuşmaların tamamilə əks qütbünü təşkil edir. Belə ki, əgər qovuşmalarda forma sabitliyi yüksək səviyyədədirsə, əksinə, uyuşmalarda komponentlər müxtəlif grammatik dəyişikliklərə məruz qalır, komponentlər arasındakı əlaqələr tam aydınlığı ilə aşkar olur, bu komponentlər arasına istənilən vaxtda istənilən sayda söz daxil ola bilər.

Uyuşmaların bu xüsusiyyəti frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsinin ilkin mərhələsini xatırladır və onlar elə buna

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982. s. 102

² Yenə orada. s. 102-103

³ В.В.Виноградов. Основные типы лексических значений слова. – в кн. «Избранные труды». Москва, 1977, с. 147

görə də sərbəst söz birləşmələrinə yaxınlaşır. Çünki sərbəst söz birləşməsindən frazeologizmə keçidin ilk məhsulu məhz uyuşmalardır. Uyuşmaların komponentlərinin hər biri öz həqiqi mənasında çıxış edir və bu komponentləri başqa birisi ilə əvəz etməklə frazeoloji variantlılıq yaranır.

Birləşmələr. Bunlar qovuşmalarla uyuşmaların arasında yerləşir. Belə ki, birləşmələr semantik bütövlük dərəcəsinə görə qovuşmalara yaxındırsa, komponentlərində baş verən leksik-qrammatik dəyişikliklərə görə uyuşmalara bənzəyir. Lakin fərq yenə də göz qabağındadır. Belə ki, uyuşmaların tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnməsi onları birləşmələrdən ayırır. Məsələn: *gözdən salmaq – gözümdən salmaq – gözündən salmaq – gözümüzdən salmaq – gözünüzdən salmaq – gözdən salmışıq – gözdən saldılar – gözdən salacaqlar – gözdən salar; boynuna almaq – boynuma alıram – boynuma almıram – boynumuza alırıq – boyunlarına alacaqlar. Ürəyinə dəymək, beyninə batmaq, başına girmək* kimi birləşmələr də buraya daxildir.

Qovuşma, uyuşma və birləşmələrin mahiyyətinin bütünlüklə aydınlaşdırılması üçün onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin geniş tədqiqi olduqca vacibdir. Lakin frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ayrıca bir mövzu olduğu üçün burada biz həmin məsələ üzərində ətraflı dayanmaq fikrində deyilik.

Yalnız xatırlatmaq istərdik ki, frazeoloji vahidlər mənşəcə sözlər, söz birləşmələri və cümlələrlə bağlıdır. Yəni, onlar öz inkişafının təşəkkül dövründə sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşma prosesinə məruz qa-

laraq semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalıq və yeniləşmə qazanmaqla frazeologizmləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu frazeologizmləşmə heç də qısa bir dövrdə baş verməmişdir. Bu proses müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Belə ki, o, təşəkkül dövrü, keçid dövrü və sabitlik dövründən ibarətdir.

Təbii ki, frazeoloji vahidlərin semantik bütövlük dərəcəsi də frazeologizmləşmə prosesinin müxtəlif mərhələləri ilə bağlıdır. Belə ki, qovuşmalar bu prosesin son mərhələsinin – sabitlik dövrünün, uyuşmalar isə ilkin mərhələnin – təşəkkül dövrünün məhsuludur.

Frazeoloji vahidlərin paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin bütövlükdə öyrənilməsi, eləcə də onun komponentlərinin potensialının araşdırılması olduqca zəruridir.

Bəzən frazeoloji vahidi əmələ gətirən söz birləşməsində eyni vaxtda müxtəlif mənalı bir neçə söz paradiqmatik münasibətdə olur.

Məsələn: *bir işə göz yummaq (bağlamaq); köhnə bazara təzə nırx qoymaq; quyuya su tökməklə quyu dolmaz və s.*

Paradiqmatik cərgədə həmcins vahidlər, yəni frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən birləşir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sərbəst sözlərlə sintaqmatik münasibətləri və ya əlaqələrinin genişlənməsi tutuşdurulan söz birləşməsinin semantik bütövlüyünün zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məsələn: *sıxıb* (kimi?) *suyunu* (kimin) *çıxarmaq* (necə? və ya nə vaxt?).

Qeyd edək ki, sintaqmatik münasibətlər özünü ismi frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq göstərir.

5) Frazeoloji vahidlərin leksik tərkibinə görə tipləri

Hər xalqın öz dilinin öz dilinin daxili qanunlarını, milli səciyyəsinə, struktur quruluşunun özünəməxsusluğunu, zəngin üslubi çalarlığını güzgü kimi özündə əks etdirən, tarixi inkişaf mərhələlərinin izlərini yaşadan frazeoloji vahidlərin leksik tərkibinin öyrənilməsi də, şübhəsiz, dilin frazeoloji sisteminin tam aydınlaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Axı frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponent-sözlərin bir dil vahidi kimi tədqiqi, onların leksik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması frazeoloji vahidin özünün linqvistik təbiətini aşkar etmək üçün çox vacibdir.

Bu baxımdan oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri leksik tərkibinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Komponentləri dilin fəal sözlərindən ibarət olanlar
2. Komponentləri köhnəlmiş sözlərlə ifadə olunanlar

Birinci qrupa daxil olan frazeoloji vahidlər dildə üstünlük təşkil edir və getdikcə artır. Bu cür komponentlər frazeoloji vahidlərin tərkibində deyil, onlardan kənarda da çox işləkdir. Bu mənada onlar həmin sözlərdən yaranmış sərbəst söz birləşməsindən o qədər də fərqlənmir. Lakin fərq özünü yalnız birləşmənin daxilində göstərir. Yəni, frazeoloji vahid eyni sözlərin əmələ gətirdiyi sərbəst söz birləşməsindən mənə yeniləşməsi ilə fərqlənir. Məsələn:

O, dostu ilə salamlaşmaq üçün ona *əl uzatdı* (*əlini uzatdı*).

O, dostunun ən ağır günündə ona *əl uzatdı* (*kömək etdi*).

O, xudahafizləşərkən *əl vermədi* (*əlini vermədi*)

Bu iş ona *əl vermədi* (*yaramadı*).

Göründüyü kimi, *əl vermək, əl uzatmaq* birləşmələri yalnız cümlədə işləndikdə, yəni, başqa sözlərlə əlaqələndikdə onun frazeoloji vahid və ya sərbəst söz birləşməsi olması meydana çıxır.

Bu tipli frazeoloji vahidlərin bir qismi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, *əl uzatmaq, əl vermək* tipli birləşmələrdən fərqli olaraq, bunların tərkibindəki sözlər (komponentlər) məntiqi cəhətdən biri-biri ilə əlaqələnmədiyindən onların bağlılığı və bunun nəticəsində əmələ gələn birləşmə qeyri-təbii görünür. Məsələn: *beyni dumanlanmaq, ömrü yelə vermək, sözü havaya tullamaq, səyyar yığıncaq, saqqallı uşaq, acı həqiqət, şirin yuxu* və s.

Bu cür frazeoloji vahidlərin arasında kalkalar da az deyildir.

Yük qaldırmaq, acı meyvə tipli birləşmələrlə *baş qaldırmaq, acı həqiqət* birləşmələri arasında leksik-semantik fərq olduğu halda, onlar leksik tərkibinə görə eynidirlər. Bu birləşmələrin komponentlərinin ibarət olduğu sözlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm frazeoloji vahidin tərkibində, həm də ondan kənarda leksik vahid kimi olduqca fəal işlənir. Lakin ikinci qrupa məxsus frazeoloji vahidlər məhz bu mənada əvvəlkilərlə tam təzad təşkil edir. Belə ki, onların komponentlərini təşkil edən sözlər ya yalnız həmin frazeoloji vahidin özündə işləkliyini saxlayaraq ondan kənarda işlənmir, ya da müasir dil baxımından köhnəlmiş mənada çıxış edir və ya dialekt xarakteri daşıyır. Məs.: *saçını yolmaq* (Azərbaycan) – *saçlarını kafasından yolmaq* (qaqauz). Buraya *diş qıcırmaq, hırnan-zırı qanmamaq, bir quruşa dəyməmək* və s. tipli sözlər «öz ömürlərini yalnız hə-

min frazeoloji vahidlərin daxilində yaşayır», -desək, yəqin ki, yanılmazıq. Bu qrupa məxsus frazeoloji vahidlər təkcə komponentlərinin köhnəlmiş sözlərdən ibarət olması ilə deyil, həm də özünün bütövlükdə passivliyi, yəni işlənmə dairəsinin məhdudluğu ilə seçilir. Azərbaycan dilində müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin iştirakı ilə formalaşmış frazeoloji vahidlər barədə H. Bayramovun əsərinə nəzər yetirmək kifayətdir. bu məsələ ilə bağlı orada zəngin dil faktları nümayiş etdirilmişdir.¹

Elə buna görə də, biz burada həmin nümunələrdən yalnız bir neçəsini verməklə kifayətlənirik: *mısmırığını sallamaq, ərsəyə gətirmək (yetirmək), vəcdə gəlmək, zəhlə tökmək, zinhara gəlmək, lərzə düşmək, vic-vicə salmaq, pəl vurmaq, püşk atmaq* və s.

Komponentləri ərəb, fars və türk mənşəli sözlərdən ibarət olan bu frazeoloji vahidlərə tarixi baxış bir daha təsdiq edir ki, N. Bayramovun göstərdiyi kimi, «türk mənşəli komponentlərin bəzisi qədim türk dillərində müstəqil mənaya malik sözlər və müasir türk dillərindən bəzilərində də öz mənasını saxlamaqdadır»².

Təsadüfi deyildir ki, dil xalqın tarixini yaşadan müqəddəs abidəyə bənzəyir. V. A. Zveqintsev haqlı olaraq yazır: «Dil xalqın inkişafının ayrı-ayrı mərhələsinin, məlum

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s. 72-76

² Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s. 72

dövrün, sosial təşəkkülün, lokal dialektin, ayrı-ayrı yazıçının ədəbi istiqamətinin və sairənin abidəsi kimi təbii olaraq digər mədəni, ədəbi, tarixi və sairə «abidələrlə» bir cərgədə dayanır»¹

**6) Frazеoloji vahidlərin
ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə
tipləri**

Frazеoloji vahidlərin üslubi prinsiplərinə görə bölgüsü də böyük maraq doğurur. Bu, frazeoloji vahidlərin semantikasına dərindən bələd olmağa və frazeoloji vahidlərin işlənmə imkanlarını üzə çıxarmağa əlverişli şərait yaradır. «Frazеoloji tərkiblərin stilistik mənsubiyyəti və ekspressiv rəngarəngliyi ilə bağlı fərqlər ondan itrəli gəlir ki, dil bir sıra üslubun məcmusu kimi çıxış edir. Bu üslublardan hər birinə xas olan dil vasitələri və priyomları danışan şəxs müəyyən məzmunun ifadəsi üçün ümumxalq dil ehtiyatından cəlb edir»².

Frazеoloji vahidlərin müxtəlif üslublara aid edilməsi, əlbəttə, onların zəngin ekspressiv, emosional xüsusiyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Lakin «frazеologiyani üslubi kateqoriyalardan biri kimi qəbul edib, ifadə vasitəsi kimi yalnız

¹Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. Москва, 1968, с.150

² Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва, 1985, с.249

üslubiyyatın tədqiqat obyekti olması»¹ fikrini irəli sürmək özünü doğrultmur. Bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Çünki yuxarıda da söylədiyimiz kimi, frazeologiya dilçiliyin ayrıca bir şöbəsi olub, digər sahələrlə də sıx əlaqədədir. Malik olduğu üslubi xüsusiyyətlər isə frazeoloji vahidlərin qeyri-kateqorial əlamətidir, yəni onların varlığının təsdiqedicisi və həlledicisi amili deyildir.

Frazeoloji vahidlər dildə, şübhəsiz ki, müəyyən üslub çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Elə buna görə də frazeoloji vahidlər ümumi dilçilikdə bu baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Kitab üslublu frazeologizmlər
2. Danışiq üslublu frazeologizmlər
3. Neytral (üslublararası) frazeologizmlər

Əlbəttə, hər hansı frazeoloji vahidin bu və ya digər üsluba aid olması tarixi mahiyyət daşıyır və bu fərqlənmə prosesi hələ də davam edir. Təsadüfi deyildir ki, dilin bu günkü inkişaf mərhələsində əksər frazeoloji vahidlər neytral üslub səciyyəsinə malikdir. Neytral üslubun özü keçid xarakteri daşıyır. Belə ki, müəyyən mərhələdə danışiq üslubuna və ya kitab üslubuna məxsus frazeoloji vahid tədricən bu dairədən kənara çıxıb neytrallaşa bilər. Beləliklə, dildə intensiv şəkildə hər iki üslubdan olan frazeoloji vahidlərin yeni növləri və yeni modelləri yaranır. Neytral frazeoloji vahidlər dilin bütün üslublarını əhatə edir. Bu frazeoloji vahidlər ekspressiv çalar daşımadan obyektiv gerçəklikdə baş verən hadisələrin sadəcə adlarını bildirir. Məsələn: *söz*

¹ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1970, s.20-21

vermək, gizli səsvermə, söz oyunu, açıq səma altında muzey və s.

Danışiq üslublu frazeoloji vahidlərin isə neytral frazeoloji vahidlərdən fərqi ondadır ki, onların işlənmə dairəsi dardır və özünəməxsus ekspressiv-üslubi çalara malikdirlər. Müqayisə et: *Düşünmək – gəmiləri dəryada qərq olmaq; anlamaq – barmağını dişləmək; sağaltmaq – ayağa qaldırmaq; varlanmaq – cibini doldurmaq və s.*

Göründüyü kimi, danışiq üslubuna xas olan frazeoloji vahidlər obrazlı səciyyə daşıyır, nitqə sadəlik, səlislik və gözəllik verir. Bəlkə elə buna görə də bu tipli frazeoloji vahidlərdən bədii əsərlərdə geniş istifadə olunur.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz hər iki üsluba aid frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq kitab üslubuna xas frazeoloji vahidlər həm xüsusi işlənmə dairəsinə, həm də özünəməxsus yüksək ekspressiv-üslub çalarlarına malikdir. Belə ki, onlar yazılı dildə işlənir və dilə bir rəsmilik, təntənə, poetiklik verir. Bu frazeoloji vahidlər publisistik və elmi əsərlərin, eləcə də bədii əsərlərin dilində işlənir. Məs.: *uduzmaq – silahı yerə qoymaq; ölmək – qəbrə girmək; qocalıq – ömrün qürub çağı; ordu – silahlı qüvvələr və s.*

Bu tipli frazeoloji vahidlərin arasında arxaizm və tarixizmlər mühüm yer tutur. Tarixizmlər tarixi gerçəkliyin yox olması, arxaizmlər isə öz işləkliyini itirib yeniləri ilə əvəz edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. İstər frazeoloji tarixizm, istərsə də frazeoloji arxaizmlərdən müəyyən dövrün səciyyəsinə ifadə etmək, bu və ya digər dərəcədə poetiklik, canlı bir lövhə yaratmaq üçün bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Bu mənada da M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə,

C.Cabbarlı, S.Vurğun, R.Rza kimi sənətkarların ədəbi irsi qiymətli xəzinədir.

C.Cabbarlı canlı xalq dilinə, eləcə də ədəbi-bədii dil xəzinəsinə yüksək tələblə yanaşmışdır. O, dram dilinin pafosunu, təmtərağını nə qədər yüksəldirdisə, yenə də aydınlıq və xəlqiliyi əsas meyar kimi götürür, dil gözəlliyini bunların vasitəsi ilə əldə edirdi. C.Cabbarlı canlı danışığın ayrılmaz elementləri olan atalar sözləri, məsəllər, danışığa məxsus digər ifadə formalarının seçilməsinə də xüsusilə ciddi fikir vermişdir. «Biz ümumi Azərbaycan ədəbi dili uğrunda mübarizə aparmalıyıq ki, hər bir obraz öz dilində danışsın».

Müəllif hətta qazaxlı kəndli surətlərini hamının başa düşdüyü sadə sözlərlə, xüsusilə atalar sözləri ilə danışdırır, dialekt sözlərinə nadir hallarda yol verirdi. O, həqiqətən də, sözün semantikasını ilə bədii fikir arasında məharətlə körpü salmağı bacaran sənətkar olmuşdur. Azərbaycan dilinin lüğət zənginliyinə sənətkar nəzəri ilə diqqət yetirən C.Cabbarlı frazeoloji vahidlər – atalar sözləri və məsəllər, məcazlardan zərgər dəqiqliyi ilə istifadə edərək surətlərin xarakterini, hadisə və şəxslərə münasibətini canlı boyalarla əks etdirmişdir.

Qazandığı sənətdən, tutduğu vəzifədən, elmi dərəcəsiindən, ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq insan həyatda gözəl, rəvan danışığa, dolğun və səlis ifadə tərzinə, ahəngdar və aydın nitqə malik olmağa çalışır, bunun üçün hər bir vasitədən, hər cür imkandan istifadə etməyə səy göstərir. Axı ən adi fikir, ən quru söz belə yalnız cilalanmış nitq formasında ürəkləri fəth edə bilər, duyğu və düşüncələrə ha-

kim kəsilir. Şübhəsiz, bu baxımdan nitqin inkişaf etdirilməsi, onun istənilən səviyyədə olması cəmiyyətin hər bir üzvündən, eləcə də xalq təhsili işçiləri və alimlərimizdən böyük işlər tələb edir.

Fikrimizcə, nətiqlik məharəti əldə etmək, nitqi inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, dilin incəliklərinə yiyələnməyi, onun gözəlliyinə bütünlüklə malik olmağı bacarmaq lazımdır. Bu yolda yəqin ki, bədii əsərlərin, folklor nümunələrinin etibarlı bələdçi olması heç cür danıla bilməz.

Axı hər hansı istedadlı yazıçı və ya şair öz doğma ana dilinin hər bir sözünün nəhayətsiz imkanlarını üzə çıxarır, Sözün qüdrətini təmin edən aşkar və gizli xüsusiyyətləri, dilin zəriflik və gözəlliyini nümayiş etdirən nümunələr yaradır. Yüksək dəyərli bu bədii əsərlərin müntəzəm müəlləsi isə (yeri gəlmişkən deyək ki, müəllə mədəniyyətinin bu gün lazımı səviyyədə olmaması böyük narahatlıq doğurur) oxucunun nitqinin inkişafı üçün əvəzsiz vasitələrdəndir.

Ümumxalq dili xəzinəsindən bəhrələnən yazıçı və şairlərimizin yaratdığı şer və nəsr nümunələri Azərbaycan dilinin bütün özünəməxsus xüsusiyyətlərini – leksik zənginliyini, qrammatik quruluşunu, üslubi rəngarəngliyini və imkanlarını özündə əks etdirə bilir.

İnsan yarandığı gündən gözəllik vurğunu olmuş, hər şeydə gözəllik aramışdır. Şübhəsiz, onun yaratdığı bədii dil nümunələrində bu istək, bu arzu aydın əks olunmuşdur. Məsələn, türk dilli xalqların ədəbiyyatında qədimdən bəri müəyyən səslərin təkrarı ilə emosional təsiri qüvvətləndirməyə təbii bir həvəs göstərilmiş, xüsusi meyl olmuşdur. Güclü emosionallıq yaradan bu poetik vasitə **alliterasiya**

adlanır. **Alliterasiya**, sözsüz ki, həm forma, həm də məzmun gözəlliyinə xidmət etmiş, sənət əsərlərinin yaddaşlarda möhkəm həkk olunaraq, əsrləri adlayıb ölməzlik qazanmasında mühüm rol oynamışdır.

Sabit vurğulu dillərə xas olan bu fonetik hadisə – alliterasiya türk dillərinin bədii nümunələrində təbii xarakter daşıyır. Məlumdur ki, alliterasiya qədim tarixə malikdir. Bəlkə elə buna görə də xalqımızın tarixini özündə yaşadan və onu nəsillərdən nəsillərə yetirən şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında, daha dəqiq desək, dilin frazeoloji qatında yerləşən frazeoloji vahidlərdə – paremiyalarda bu poetik vasitədən geniş istifadə olunmuşdur. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salsaq, bunu aydın görürük: *Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ; Qazıdan qardaş olmaz; Qurddan qorxan qoyun saxlamaz; Doğru söz dəmir dələr* və s.

Əslində dildəki ayrı-ayrı səslərin heç bir mənası yoxdur. Lakin səslərin köməyi ilə, onları təkrarlamaqla dildə ahəngdarlıq, musiqililik yaradıla bilər. Əsl sənətkarlar isə ahəngə, musiqiyə heç vaxt biganə olmamışlar. Elə buna görə də alliterasiya türk şerinin əsas xüsusiyyəti kimi diqqəti xüsusi cəlb edir.

Ümumiyyətlə, hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır. Əgər frazeoloji vahidlərdən düzgün, yerli-yerində istifadə olunmazsa, nitqin ifadəliliyindən heç cür danışmaq olmaz.

Unutmayaq ki, N.M.Şanskinin göstərdiyi kimi, «Sənətkarın – yazıçı və publisistin əlində sözlər, frazeologizmlər

bədii obrazın yaradılmasında əsl dil vasitəsinə çevrilir. Onlardan qəhrəmanın dil xüsusiyyətini yaratmaqda, müəllif nitqini daha da canlandırmaqda və s. istifadə olunur»¹.

Frazeologiyanın əhatə dairəsinə daxil olan ifadələr, atalar sözləri, zərb-məsəllər, eləcə də aforizm və hikmətli sözlər dilin milli çalarını, milli özünəməxsusluğunu daha da gücləndirir. Bəlkə elə buna görə də, yazıçının bu və ya digər frazeoloji vasitəyə yerli-yerində müraciət etməsi onun yaratdığı obrazların xarakterinin, peşəsinin, sənətinin, şəxsiyyətinin tam açılmasına xidmət etməklə yanaşı, həmin obrazların milli mənsubiyyətinin bütün aydınlığı və dolğunluğu ilə üzə çıxması üçün əsaslı zəmin yaradır. Məs.: 1) Xanbikə xala da *iki daşın arasında* yaxşı plov dəmləmişdi (Əfqan); 2) «*Yıxılana balta vuran çox olar*» deyiblər (S.Vəliyev); 3) Bilmirəm sən mənim *başında nə qədər qoz sındıracaqsan* (S.Vəliyev).

Elə buradaca bir maraqlı cəhəti də qeyd etmək istərdik. Azərbaycan dilinə məxsus frazeoloji vahidlər digər türk dillərində, xüsusilə oğuz qrupu türk dillərində eyni fonetik tərkibdə və ya cüzi dəyişikliklə işlənir. Məsələn: türkm.: *Əy donzun aqı nəme, qarası nəme* (B.Seytəkov); azərb.: *İlanın ağına da lənət, qarasına da; türk.:*

Bu və ya digər yazıçının əsərlərinin dilinin frazeoloji təbiəti öyrənilərkən, ümumiyyətlə frazeologiyanın təşəkkül tapdığı şərait və mənbələr, onun inkişaf tarixi və istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, 1985, с.148

Elə buradaca V.Qakin bu məsələ barəsində belə bir mülahizəsini xatırlatmaq istərdik: «Frazeologizmin sabitliyinin əsasında təkcə leksik-qrammatik xüsusiyyətlər (sözlərin, qrammatik forma və konstruksiyaların seçilməsi) deyil, obrazın sabitliyi durur. Mümkün leksik dəyişikliklərə və qrammatik transformasiyaya baxmayaraq məhz obrazın sabitliyinə görə frazeologizm dağılmır (parçalanmır)»¹.

Dilçilikdə mövcud olan məlum həqiqətə görə, dildə hər hansı dəyişiklik, eləcə də hər hansı dil vahidinin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin yaranması ilk növbədə nitqdə baş verir və nitqdə yaşayır. Bu vahidlərin dilə keçib-keçməməsi məsələsi (prosesi) tədrici xarakter daşıyır. Dil və nitq isə «sistem və onun reallaşması kimi bir-birinə qarşı durur. Sözlərin işlənmə qanunauyğunluqlarını aşkar etmək üçün onları yalnız dildə yox, həm də nitqdə, ünsiyyətdə araşdırmaq lazımdır. Çünki dil, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün yaranır və mövcud olur»².

Frazeoloji vahidlər nitqə obrazlılıq, rəngarənglik, təsirlilik bəxş edir. Frazeoloji vahidlər həmişə obrazlı xarakter daşıyır. Onların məzmununda ilkin mənanın müəyyən bir hissəsi saxlanır. Qazanılan yeni məcazi məna isə onun semantik həcmi genişləndirir.

Aforizmlər, eləcə də xalqın tarixini, müdrikliyini özündə qoruyaraq illərin, qərinələrin sınağından çıxarıb bu günümüze gətirmiş paremiyalar, ümumiyyətlə dilin

¹ Гак В. Сопоставительная лексикология. Москва, 1977, с. 205

² Гак В. Сопоставительная лексикология. Москва, 1977, с. 9

frazeoloji sistemi dildə bir canlılıq yaradır, nitqə xüsusi rəvnəq verir və onu daha da emosionallaşdırır. Qəribədir ki, frazeoloji vahidlərin bu spesifik xüsusiyyətləri hətta danışanın heç bir bədii-təsvir məqsədi olmadığı bir zamanda – adi bir danışmada, məişətdə ünsiyyət zamanında da aydın təzahür edir.

Lakin frazeoloji vahidlərin aydın ifadə özünəməxsusluqları bədii əsərlərdə özünü daha qabarıq biruzə verir. «Frazeologizmlər ədəbi-bədii dilə əsasən iki istiqamətdə cəlb edilir: a) hazır şəkildə dilin sistemindən alınır və bədii əsərlərə daxil edilir; b) Bədii söz ustaları (və ya anonim müəlliflər) bu və ya digər frazeoloji vahidi bədii yaradıcılıq süzgəcindən keçirir, onun ifadəliliyini qüvvətləndirir, onun derivatlarını, variantlarını, sinonimlərini yaradır və beləliklə də, özlərinin xüsusi səyi və bacarığı ilə dövrün ədəbi-bədii dilini zənginləşdirir¹.

Şübhəsiz, bədii dil nümunələrində frazeologiyanın üslubi imkan və vəzifələrinin araşdırılması yazıçının yaradıcılıq üsulunun özünəməxsusluğunu üzə çıxarır, onun aydın obraz və ya bədii lövhələr yaratmaqda dilin zənginliyindən istifadə etmə məharətini, beləliklə, əslində sənətkarın ustalığını nümayiş etdirir. Məsələn:

1) Bu yerində *barmağını dişləyəcəksən* ki, aya, görəsən bunlar nə deyən şeydir? (Anar); 2) *Hınnan-zırı qanmır*, ən adi şeyləri bilmir (Anar); 3) Qoca arvaddır, *daş atar, başını tutar*

¹Mehdiyeva S. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr və onların tədrisi (Azərbaycan yazılı abidələri üzrə) – «Azərbaycan dili» məcmuəsi, Respublika elmi-metodik konfransının materialları, 1984, s. 123

(C.Cabbarlı); 4)Onun *ağzı nədir ki*, razı olmasın. Biz ondan *xalaxətrin qalması*n deyə soruşduq(C.Cabbarlı); 5)Hər şeyi *ürəyinə salma* (S.Vəliyev)

Frazeoloji vahidlərin poeziyada işlənməsi, daha dəqiq desək, şairlərimizin fikir və düşüncələrinin bədii təcəssümündə misilsiz vasitəyə çevrilməsi də həmin poeziya nümunələrinin oxuculara tez çatdırılması və yaddaşlarda yaşamaq hüququ qazanması üçün münbit zəmin yaradır. Məsələn:

Bu yerdən keçəndə *qanad salır quş* (R.Rza); Ancaq unuda bilmirəm o günləri də, kümçi qocadan *yediyim ağır qapazı* da(R.Rza); *Günah* da *yazıldı ayağımıza*, hikmətlər axtarib,sirlər bilmək (S.Vurğun); Nə böyük hikmətlə demiş babalar: «*Hər şey öz suyunu ürəkdən içər* (S.Vurğun).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «frazeoloji vahidlərin istifadəsində ifrata varmaq onun effektivliyinə xələl gətirir. Uğursuz transformasiyası frazeoloji vahidin ümumi mənasının itməsinə gətirib çıxarır və əslində onu dağıdır»¹.

Frazeoloji vahidlərin stilistik mahiyyətinə müdaxilə zamanı, şübhəsiz, yazıçının ədəbi dili zənginləşdirən frazeoloji yenilikləri də, öz yaratdığı orijinal səciyyəli obrazlı ifadələr də diqqətlə öyrənilməlidir.

«Frazeologizmlərin yeniləşməsinin kifayət qədər sadə bir üsulu da məlumdur: onun tərkibinə «öz sözünü daxil etmək».²

¹Житенева Л.И.Фразеологизмы – средство газетной выразительности. «Руссукая речь». 1984, №5, с.72

² Шумилов. Н.Ф.Фразеологический оборот в современном фельетоне. «Русская речь». 1978, №4, с.90

Yazıçı frazeologiyasının yaranma və inkişaf tarixi, eləcə də nitqin inkişafında onun rolu bu və ya digər dərəcədə həmin məsələ ilə sıx bağlıdır.

Mənəvi dünyasını bədii söz xəzinəsinin inciləri ilə bəzəyən, ömrünü poeziya nuru ilə işıqlandırmaq istəyən, daxili aləmini şer-sənət saflığı, təmizliyi, müqəddəsliyi ilə zənginləşdirən hər kəs sənətkar qələmindən süzülən hər sözə, hər ifadəyə qiymət verməyi də unutmur. Bu sözləri, bu obrazlı ifadələri özünüləşdirir, yeri gəldikdə öz nitqində də onlardan layiqincə istifadə edir. Təsadüfi deyildir ki, xalq şairi S.Vurğunun «*Könüldən könülə yollar görünür*», «*Deyilən söz yadıgandır*», «*Böyük təbiətlər yaranır az-az; Hər yerdə, hər zaman inci tapılmaz*», «*Günəşdən gizlənən yarasalardır*», «*Məhəbbət əbədi bir ehtiyacdır*», «*Dünyada qalacaq yalnız yaradan*» tipli aforizmləri şairin yalnız ayrı-ayrı şerlərinin əzbərlənməsinə deyil, «*Vaqif*» kimi monumental dram əsərinin yaddaşlarda misra-misra həkk olunmasına, ümumiyyətlə, Səməd Vurğun poeziyasının sevilməsinə, dillərdə əzbər söylənməsinə səbəb olmuşdur. Şairin frazeoloji novatorluğu çox vaxt ümumişlək sözə yeni mənə, yeni həyat qazandırmışdır.

Məsələn: *Gözüm yolda, könlüm səsdə; Deyin necə dözüüm, dağlar?* ; *Göylərə baş çəkir Göyəcən dağı; Çox dirigözlü çəkildik dara* və s.

Onu da deyək ki, xalq şairi Rəsul Rzanın poeziyası da bu baxımdan çox maraqlıdır: *Dalğalar hiddətdən dəmir gəmirir; Bir çanaq darı töksən, biri düşməzdi yerə; Baxdım, dinlədim, Elə bil başıma çevirdilər aləmi.*

Şübhəsiz, bu, ümumxalq dilinin inkişafına, onun zənginləşməsinə xidmət deməkdir.

Söz əsl sənətkar üçün hər hansı donuq vahid ola bilməz. O bu donuqluğun arxasında sözün daşdığı bütün semantik yükü və üslubi zənginliyi görməli və onun malik olduğu sonsuz imkanlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəlkə elə buna görə, də çox zaman sənətkarın yaradıcı təxəyyülü dildə mövcud olan hazır fraza qəliblərinə sığmır, adi deyiliş çərçivəsinin sıxıntısına dözməyib, yeniliyə can atır, beləliklə də, əslində normadan kənara çıxma halları, bir qədər dəqiq desək, normanın pozulması halları baş verir. A.I.Molotkovun göstərdiyi kimi, «sözlər kimi frazeologizmlər də müəyyən normalar çərçivəsində istifadə olunur. Bu mənada onların normativ və qeyri-normativ istifadəsindən tam dəqiq danışmaq olar»¹.

Bəzən özünü doğruldan norma pozuntusu halları ya dildə tarixən şərtləndirilən dəyişikliklərlə, ya da yazıcının fərdi nitq praktikasına izah oluna bilər. Mahiyyətə isə bu proses nəticəsində frazeoloji vahidin yenidən yaradılması, onun dəyişmiş görkəmdə işlənməsi baş verir ki, buna yazıcının xüsusi məqsədlə meyl etməsi təbiiidir. «Fazeoloji ifadə yaratmaq sözün əsl mənasında bədii yaradıcılıq deməkdir. Bədii yaradıcılıq isə yalnız bədii əsərlərin dili və üslubu zəminində təzahür edir»²

¹ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, с.184

² Mehdiyeva S. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr və onların tədrisi (Azərbaycan yazılı abidələri üzrə) – «Azərbaycan dili» məcmuəsi, Respublika elmi-metodik konfransının materialları, 1984, s.123

Frazeoloji vahidlərin fərdi-müəllif yolu ilə yeni formalarının yaradılması dil hadisəsi deyil, nitq hadisəsidir. Bu baxımdan A.I.Molotkovun belə bir fikrinə biganə qalmaq olmur. O yazır: «Frazeologizmlərdən istifadə zamanı normaldan kənar çıxılması halları hər bir yazıçı üçün fərdidir, özünəməxsus səciyyə daşıyır. Bu, müxtəlif dərəcədə mümkündür və özünü doğruldur. Onların funksional təyinatı müxtəlifdir. Buna görə də yazıcının, geniş götürdükdə isə bədii ədəbiyyatın bütövlükdə dilinin ən xırda detallarına qədər öyrənilməsi frazeologizmlərdən istifadə zamanı hər bir konkret halda normalın bu cür fərdi-müəllif pozuntularının nədən irəli gəlməsini düzgün izah edər»¹.

Şübhəsiz, bu prosesdə dilçilərimizə xoş gəlməyən, onları qane etməyən hallar da baş verir: yəni haradasa guya nitq mədəniyyətinə ziyan gətirilir, dilin qayda-qanunları pozulur. Bu pozuntu isə, zənnimizcə, dilə yalnız gözəllik, yenilik, zənginlik bəxş etdiyi üçün biz dilçiləri qətiyyənlə narahat etməməlidir.

Bizi bu gün narahat edən əsas məsələ bədii söz aləmindən qaçaq düşməklə, bir tərəfdən çoxlarının nitqindəki parakəndəlik, tör-töküntülülük, yoxsulluğun mövcudluğu-dursa, digər tərəfdən həyatımızda nitq mədəniyyətsizliyinin arzuolunmaz epidemiya kimi yayılmasıdır. Bu epidemiyanın yayılma sürəti, şübhəsiz, ilk növbədə hər bir adamın körpə çağlarından bədii əsərlərə yiyələnməsi (əvvəlcə nağıl, hekayə, tapmaca, bayatı, yanıltmaclar öyrənməklə, əlifba ilə tanışlıqdan sonra isə yüksək bədii nümunələri müntəzəm və

¹ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, с.184

ardıcıl mütaliə etməklə) və ondan yerli-yerində yaradıcılıqla istifadə etməsi prosesinin gücləndirilməsi ilə azaldılıb, tədricən yox edilə bilər.

Bu mənada istər valideynlərin, istər körpələr evi və uşaq bağçaları tərbiyəçilərinin, istər orta və ali məktəb müəllimlərinin, istərsə də bu gün nitq mədəniyyəti məsələlərindən bol-bol söhbət açıb, həmin məsələləri dəfələrlə tədqiqat obyektinə çevirmiş, çevirən və çevirəcək filoloq-alimlərimizin üzərinə böyük ağırlıq düşür. Onlar, nəhayət ki, nitq mədəniyyətsizliyinə qarşı barışmaz mövqe tutmalı, illərin, qərinələrin, əsrlərin sınağından çıxaraq cilalanmış formada bu günümüzdə gəlib çatmış Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda sözdə deyil, konkret əməllərlə mübarizə aparmağı bacarmalıdır. Gəlin unutmayaq ki, «Dilin təmizliyi, məna dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda aparılan mübarizə mədəniyyət silahı uğrunda aparılan mübarizədir. Bu silah nə qədər düzgün istiqamət alsa, bir o qədər qiymətli olar» (Maksim Qorki).

İKİNCİ HİSSƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK VƏ GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

BİRİNCİ FƏSİL FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK QURULUŞU

Frazeoloji problemlərin tədqiqində, şübhəsiz, semantik quruluş məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ ilk növbədə frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunun öyrənilməsi komponentlərin semantik təhlili yolu ilə aparılır. Ayrı-ayrı frazeoloji vahidin semantik quruluşunun araşdırılması nəticəsində bir daha aydın olur ki, komponentlər arasındakı münasibətlər olduqca mürəkkəb, diferensiallaşmış formada, daxilən isə ziddiyyətlidir.

Sözlər kimi müxtəlif frazeoloji vahidlər də forma və mənasına görə, digər sözlərlə münasibətinə görə, eləcə də üslub baxımından emosional-ekspressiv çalarlarına görə bir-birinə uyğun gələ bilər. Əlbəttə, bu uyğunluğu eyni leksik-grammatik qrupda olan frazeoloji vahidlərə aid etmək olar.

Frazeoloji vahidlər tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya müəyyən bağlılığı itirir, nəticədə isə onların mənalari arasında semantik dağılmalar (parçalanmalar) gedir. Proses dərinləşdikcə isə yeni bir vahidin əmələ gəlməsi

üçün zəmin yaranır. Bundan başqa bəzən tarixi inkişaf zamanı həm eyni, həm də müxtəlif vaxtda formaca eyni, məna fərqli frazeoloji vahidlər yaranmışdır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu elə bu baxımdan araşdırılarkən, hər şeydən əvvəl, frazeologiyada sinonimlik və polisemiya, frazeoloji sinonimliklə frazeoloji variantlılıq, çoxmənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri öyrənilməlidir. Məhz bu cür araşdırmaların nəticəsində frazeoloji vahidlərdə məna mərkəzini müəyyənləşdirən meyardan söz aç, onların sözün həqiqi və ya məcazi mənalarından asılılığından danışa, qısa desək, frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunu tam aydınlaşdırma bilərik.

Frazeoloji vahidlər arasında olan müəyyən semantik münasibətlər semantik paradiqma yaradır. Bu paradiqmanın əsasında sinonim frazeoloji vahidlər və onların variantları durur. Lakin semantik paradiqmanın antonim, çoxmənalı, enatiosemiya və başqa növləri periferik vəziyyətdədir.

Deməli, paradiqmatik cərgədə həmcins vahidlər, yəni frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən birləşir. Bəzən frazeoloji vahidi əmələ gətirən söz birləşməsində eyni vaxtda müxtəlif mənalı bir neçə söz paradiqmatik münasibətdə olur. Məsələn: *bir işə göz yummaq; köhnə baza təzə nırx qoymaq* və s.

Frazeoloji sinonimlik frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunda əsas yer tutur. Çoxmənalılıq (polisemiya) və variantlılığın isə məhz sinonimliyə uzanan yolun başlanğıcında durduğunu nəzərə alaraq, əvvəlcə onlardan bəhs etmək istərdik.

Çoxmənalılıq. Çoxmənalılıq müxtəlif semantik amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesinin nəticəsidir. O, dilin inkişaf səviyyəsini və həmin dilin ifadəlilik imkanlarını aydın əks etdirir. Elə bu baxımdan da R.Budaqovun belə bir fikrindən yan keçmək olmur. O yazır: «Leksik polisemiya – bütün dillərin mövcud olduqları bütün mərhələlərdə ayrılmaz xüsusiyyəti olmuşdur»¹.

Şübhəsiz ki, dildə çoxmənalılığın inkişafı da digər dil prosesləri kimi özünəməxsus qanunauyğunluqlara əsaslanır. Nəzərdən qaçıra bilmərik ki, çoxmənalılıq həmin dildə danışanların baxışları, eləcə də onların ətraf mühitə münasibəti ilə sıx bağlı olur. Sözsüz ki, leksika, eləcə də frazeologiyanın öyrənilməsi zamanı insanı əhatə edən gerçəkliyə diqqət yetirməmək olmaz.

Frazeoloji vahidlər də sözlər kimi çoxmənalı ola bilər. A.I.Molotkovun söylədiyi kimi, «çoxmənalı sözlərin mənaalarının qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslanaraq demək olar ki, frazeologizmin çoxmənalılığı sözün çoxmənalılığından heç də fərqlənmir»².

Məsələn: *kök atmaq* – 1) bir yerdə məskən salmaq, bərkimək; 2) ürəkdə hiss və duyğuların doğrulub möhkəmlənməsi. *Ələ almaq* - 1) O özünü güclə *ələ aldı*; 2) O, hiylə ilə düşmənlərini *ələ ala bildi*; 3) O, iclası *ələ aldı*.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı öz zahiri ifadəsini onların nit qdə sözlərlə necə bağlanması tapır.

¹Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. «Вопросы языкознания». М., 1978, №4, с.42

²Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, с.114

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı məsələsinə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlifdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, sözlərlə müqayisədə frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Belə ki, «frazeologizmlər dairəsində polisemiyaya nadir hallarda rast gəlinir... Eyni bir frazeoloji vahidin müxtəlif mənaları müstəqim və ya məcazi mənalara kimi uzlaşmır. Halbuki bu, çoxmənalı sözdə həmişə müşahidə edilir¹.

Çoxmənalılıq dilin frazeoloji sistemində heç də üstün mövqeyə malik deyildir. Belə ki, frazeoloji vahidlər üçün birmənalılıq daha xarakterikdir. Lakin formada müəyyən dəyişikliklər edilməklə, daha doğrusu, formal parçalanmaya məruz qalmaqla semantikanın bu frazeoloji xüsusiyyəti aradan götürülür. Leksmin leksik və frazeoloji mənalara çulğaşır və onun semantikasi genişlənilir. Çoxmənalılıq isə, bildiyimiz kimi, əsasən sözə məxsus xüsusiyyətdir.

Frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlərdə semantik müstəqilliyin mövcudluğu onun çoxmənalılıq qazanmasına imkan vermir. Yalnız bu müstəqilliyin zəifləməsi və ya yox olması sayəsində frazeoloji vahidin çoxmənalılıq kəsb etməsinə şərait yarana bilər.

Aydın daxili formaya malik olan çoxmənalı frazeoloji vahidin ayrı-ayrı mənalara eyni komponentli sərbəst söz birləşməsinin hər dəfə yeni metaforik dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlir. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılığın mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, onların semantik bütövlüyünün dərəcəsindən asılıdır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin komponent-

¹Фомина М.И.Современный русский язык.Лексикология. Москва, 1983, с.257

lərinin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə onların çoxmənalılıq kəsbətmə ehtimalı azalır. Əksinə, komponentlər arasındakı semantik əlaqələr üzdədirsə (hələ qorunub saxlanırsa), onların çoxmənalılığı üçün imkan qalır. Məsələn: *baş aymək* – 1) «hörmət etmək» mənasında; 2) «məğlub olmaq» mənasında, *rol oynamaq* – 1) «əhəmiyyətli olmaq» mənasında; 2) «təsir etmək» mənasında – O, həyatda *rol oynayırdı*; O mənim həyatımda müsbət *rol oynadı*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı məsələsi heç də bütün tədqiqatçılar tərəfindən müsbət qarşılanmır. Frazeoloji vahidlərin təşəkkülünün sözlərin çoxmənalılığı ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, onların özlərində bu semantik xüsusiyyət qabarıq deyildir.

Çoxmənalılıq insanın təfəkkürü və gündəlik təcrübəsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Bu, leksikanın, ümumiyyətlə isə dilin mühüm xüsusiyyətidir. Belə ki, əslində «sözün çoxmənalılığı qanunundan danışmaq lazımdır»¹.

Lakin frazeoloji vahidlər adətən birmənalı olur. Türk dillərində çoxmənalı frazeoloji vahidlərə tək-tək hallarda təsadüf olunur. Çoxmənalılıq heç də bütün frazeoloji vahidləri əhatə etmir. Belə ki, bu xüsusiyyət söz və ya birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər üçün daha xarakterikdir. Bunu cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərə (yəni paremiyalara) şamil etmək düzgün deyildir.

Omonimlik. Hər dilin özünəməxsus leksik sistemi vardır. Bu leksik sistemdə omonimlər xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, çoxmənalılıq çox zaman omonimliklə üst-üstə

¹ Будагов Р.А. Закон многозначности слова. «Русская речь», 1972, №3, с.140

düşdüyündən qarışdırılır. Belə ki, çoxmənalılıq son uca omonimliklə qovuşur. Bu özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirir.

N.M.Şanski göstərir: «Frazeoloji omonimlər – elə fəvqəlsöz yaranmalardır ki, fonetik cəhətdən identik komponentlərdən ibarətdir, lakin ilkin və sonrakı mənalara verməyən tamamilə müxtəlif mənalara malikdir»¹.

Onu da deyək ki, çoxmənalılıq kimi omonimlik də frazeologiyada az yer tutur. Məsələn: *ayağa qaldırmaq* – sağaltmaq; *ayağa qaldırmaq* – tərbiyə edib böyütmək. Göründüyü kimi, frazeoloji omonimlər fonetik tərkibcə eyni komponentli, mənacə isə fərqlənən vahidlərdir. Hər bir dilin özünəməxsus leksik sistemi vardır. Bu leksik sistemdə isə omonimlər xüsusi yer tutur.

Frazeoloji omonimlərin əmələgəlmə yolları da maraqlıdır. Belə ki, onlardan bəziləri çoxmənalı frazeoloji vahidin dağılması və ya parçalanması nəticəsində yaranmışdır. Bu dağılma isə, şübhəsiz, həmin frazeoloji vahidin uyğun mənalara ayrılması ilə bağlıdır.

Dildə mövcud olan frazeoloji omonimlərin başqa bir qismi isə heç də mənşəcə eyni bir sərbəst söz birləşməsindən törəməmişdir. Belə ki, onlar müxtəlif dövrlərdə müstəqil şəkildə yaranmışdır. Onların fonetik tərkibcə eyniliyi yalnız təsadüfi xarakter daşıyır.

«Frazeologiyada omonimlər leksikada olduğundan çox azdır. Bu, frazeoloji tərkiblərin «fonetik uzunluğu» və struktur mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Həmin frazeoloji tərkiblər

¹ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, 1985, с.43-44

həmişə söz xarakterli minimum iki komponentdən ibarət ən azı iki vurğulu vahidlər kimi çıxış edir»¹.

Sözsüz ki, frazeoloji vahidlərin omonimliyi yalnız sinxron planda qəbul edilə bilər. Yəni, frazeoloji vahidlərin omonimliyi üçün onların nitqdə eyni vaxtda paralel işlənməsi əsas şərtidir.

Variantlılıq. Hər hansı dil vahidi kimi frazeoloji vahidlər də məzmun və ifadə formalarına malikdir. Frazeoloji vahidin variantlılığı yalnız ifadə formasında mümkündür. Yəni dəyişiklik ifadə formasında baş verir. Variantlılıq sözün ifadə planı, yəni fonetik tərkibin özündə baş verdikdə **denotat** (yəni əşya özü) və **signifikat** (yəni məna) dəyişməz qalır. Bu cür forma dəyişikliyi son nəticədə sinonimliyə gətirib çıxarır.

Frazeoloji vahidin hər hansı komponentinin dəyişilməsi nəticəsində onun malik olduğu daxili forma (yəni məzmun) dəyişikliyə uğrayarsa, bunu variant kimi deyil, sinonim kimi qəbul etməliyik. Frazeoloji vahidlərin variantları isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya (məzmunu) heç bir xələl gəlmədiyi zamanda mövcud olur. Məsələn: *nəzərdən salmaq*//*gözdən salmaq*; *ürək qızdırmaq*//*könül qızdırmaq* və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz türk dillərinin bədii dil nümunələri göstərir ki, hər hansı bir frazeoloji vahidin variantları müxtəlif dillərdə məskən sala bilər. Yəni bir variant bir türk dilində, digər variant isə başqa bir türk dilində ola bilər.

¹Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, 1985, с.44-45

Eyni bir frazeoloji vahidin variant formalarının mövcudluğu idiomatik səciyyə daşımayan frazeoloji vahidin sabitliyini və bu cür sabit birləşmələrin dilin frazeoloji qatından kənar edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərir. Onu da deyək ki, əgər bir variantda bütün komponentlər öz mənalarını saxlayırsa, digər variantda dəyişən komponent məcazi mənalı sözlə verilir.

Göründüyü kimi, sinonimlik variantlıqla sıx bağlıdır. Belə ki, dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, «eyni bir idiomun variantlarının heç bir ümumi leksik invariantının olmaması mümkün deyildir və üslubi cəhətdən də bu qədər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilməz. Bu halda frazeoloji vahidlərin eyniliyi açıq-aydın pozulur. Buna bənzər tərkiblərə frazeoloji sinonimlər kimi baxılmalıdır»¹

Biz yuxarıda sərbəst söz birləşmələrinin frazeologizmləşmə prosesinin bir neçə mərhələsindən keçdiyini qeyd etmişdik. Sərbəst söz birləşmələri bu mərhələlərin hər birində müxtəlif təbiətə malik olur. Belə ki, ilkin mərhələdə birləşmə ilkin formasının bəzi elementləri ilə məna bağlılığını, bununla da yeni əmələ gəlmiş frazeoloji vahidin daxili formasını qorumuş olur. Sonrakı mərhələlərdə isə artıq daxili forma tədricən itir və yeni mənanın əmələ gəlməsi baş verir. Bu yeni mənanın isə əvvəlki mənalarla heç bir əlaqəsi olmur. Semantik bütövlük qazanan söz birləşməsi hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidinə çevrilir.

Əlbəttə, frazeoloji vahidin komponentlərinin «semantik boşalmaları», öz mənalarından məhrum olmaları heç də

¹Кунин А.В. За дальнейшее укрепление позиции фразеологии как лингвистической дисциплины. – В кн. «Вопросы фразеологии». т.5, ч.1, вып.219, Самарканд, 1972

onların məzmunusuz, «quru» sözlərdən ibarət olduğunu deməyə əsas vermir. Axı onlar, əksinə, bu proses zamanı yeni semantik yük qazanır. Bu semantika isə frazeoloji vahidin bütünlükdə daşdığı mənaya çox yaxın olur. R.N. Popov yazır: «Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi əvvəllər sərbəst olmuş söz birləşmələrinin semantik quruluşunun dəyişməsi deməkdir. Bu zaman leksemlərin əvvəlki mənaları ölür və yaranan frazeoloji vahidin yeni mənasında əriyir»¹.

Frazeoloji vahidin semantik tutumu heç də həmişə onu təşkil edən sözlərin məna tutumu ilə üst-üstə düşmür, yəni, həmin sözlər «semantik yük» baxımından bərabər deyildir. Bu məna tutumlarını müqayisə etdikdə müəyyən semantik qalıq meydana gəlir. Məsələn, «*iynə atsan yerə düşməz*» frazeoloji vahidi sadəcə olaraq «çox» mənasında deyil, «olduqca çox» mənasında işlənmişdir.

Frazeoloji vahidlərdəki sabitliyin pozulması ilə variantlılıq üçün əlverişli şərait yaranır. Belə ki, bu pozulma prosesi davam etdikcə frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarının mövcudluğu da mümkün olacaqdır. Həmin frazeoloji vahidlərin işlənmə və yayılma arealı genişlənib bütöv bir dil ailəsini (məsələn, türk dilləri ailəsini) əhatə etdikcə variantlılıq imkanı çoxalır və nəticədə də eyni bir frazeoloji vahidin zəngin variantları meydana gəlir. Məsələn: *ağlına batmaq//ağlına girmək// ağlına yerimək//ağlına düşmək; beyninə batmaq//beyninə girmək //beyninə yerimək// beyninə düşmək* və s.

¹Попов Р.Н. О формировании целостного значения в структуре фразеологических единиц. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с.73

Onu da deyək ki, bu zaman variantlardan hansının əsas, hansının isə okkazional olmasını müəyyənləşdirməkdə bəzi çətinliklər olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlər formaca mütəhərrikdir. Elə buna görə də onun ilkin və sonrakı variantını müəyyənləşdirmək çətindir.

Frazeoloji vahidlərin inkişaf tarixi təsdiq edir ki, bu gün artıq formalaşmış hər bir frazeoloji vahidin əsasında vaxtı ilə komponentlərinin əvəzlənməsi adi bir hal olmuş bir neçə sərbəst söz birləşməsi durmalıdır. Elə bu baxımdan da frazeoloji vahidlərin inkişaf xətti variant müxtəlifliyindən, rəngarəngliyindən komponent eyniliyinə və sintaktik bütövlüyə hərəkəti əks etdirir. V.M.Mokiyenkonun göstərdiyi kimi, «fazeoloji vahidlərin inkişafını belə təsəvvür etmək olar: geniş variasiya imkanlarına malik sabit söz birləşmələri – məhdud kəmiyyətli variantlarla normalaşdırılmış ədəbi istifadə – normalaşdırılmış frazeologizmlərin fərdi-müəllif işlənməsi»¹.

Frazeoloji birləşmənin mənası ilə onun omonimi olan sərbəst söz birləşməsinin mənası arasında, şübhəsiz ki, müəyyən əlaqə vardır. Lakin dildə daxili formasını itirmiş elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlarda bu bağlılığı, bu əlaqəni diaxronik aspektdə aramalıyıq. Dilçilikdə bunlar idiomlar adlanır. Bu isə əslində frazeoloji sistemin dinamikliyindən, frazeoloji vahidlə eyni tərkibli sərbəst söz birləşməsi arasındakı semantik əlaqənin qırılması kimi tarixi bir prosesin mövcudluğundan xəbər verir.

¹ Мокиенко Б.М. Славянская фразеология. Москва, 1980, с.18

Əlbəttə, frazeoloji məna heç də sərbəst söz birləşmələrinin ayrı-ayrı hissələrinin mənalарının məcmuyu demək deyildir. «O (frazеoloji məna – M.M.) frazeoloji birləşmənin komponentlərinə münasibətdə özünəməxsus «supersegment» məna daşıyır və məhz buna görə də sözlərin birləşməsini bütöv bir vahiddə birləşdirə bilən qüvvə kimi çıxış edir. Sərbəst söz birləşməsinin obrazlı-məcəzi mənası da frazeoloji söz birləşməsinin belə bir supersegment mənası olur»¹

Variantlılıq çoxmənalı frazeoloji vahidlərə də xasdır. Frazеoloji variantların еyniliyi onların məna еyniliyi ilə bağlıdır. Variantlaşma zamanı komponentlərin əvəzlənməsi еyni sintaktik konstruksiya çərçivəsində baş verir. Bu mənada aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: *ürəyini qoparmaq (çıxarmaq) – qəlbini qoparmaq (çıxarmaq); aydan zənbillə düşmək – göydən zənbillə düşmək – göydən zənbillə enmək* və s.

Bizcə, bu dil faktları frazeoloji sinonimlərlə frazeoloji variantlar arasında yerləşdirilməlidir. Belə mövqedə olan frazeoloji vahidlər, sözsüz ki, variantlılıqdan sinonimliyə keçid dövrünü yaşayırlar.

Frazеoloji vahidlərin variantlılığı iki formada mövcuddur:

1. **Komponentlərin forma variantlılığı.** Bu, fonetik və ya morfoloji səciyyəli formal variant ola bilər Məsələn: *Bir saatlıq xəlifə* və ya *Bir saatlıq xəlifəlik; Oğul*

¹ Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Ленинград, 1978, с.57

da anaya əl qaldırarmı?! və ya Oğul da anaya əl qalxızarmı?! və s.

2. **Komponentlərin tərkib variantlılığı.** Buna bəzən leksik variantlılıq da deyilir. Frazeoloji vahidin leksik variantlılığı çox zaman dilçilər tərəfindən şübhə altına salınır. Belə tədqiqatçıların fikrincə, leksik dəyişmələr nəticəsində eyni frazeoloji vahidin variantları deyil, frazeoloji sinonimlər əmələ gəlir. Əlbəttə, bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmaq olmur. Axı leksik əvəzlənmə zamanı heç də frazeoloji vahidin malik olduğu obraz, xüsusiyyət həmişə dəyişmir. Məsələn: *göz yaşları içində üzmək// göz yaşları içində boğulmaq; ürəyinə dəymək //qəlbinə dəymək//könlünə dəymək//xətrinə dəymək* və s.

Leksik variantlılıq heç də bütün frazeoloji vahidləri əhatə etmir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, həmin frazeologizmlərdə belə variantlılıq tarixən köhnələrin aradan getməsi, yeni leksik variantın meydana gəlməsi ilə mümkün olmuşdur. Leksik variantlılıq bəzən də fərdi-üslubi xarakter daşıyıb, şair və yazıçıların dilində işlənir.

Leksik variantlılıq zamanı frazeoloji vahidlərin komponentləri özləri ilə eyni bir leksik-qrammatik səciyyəyə malik olan, yəni eyni nitq hissəsinə mənsubiyyəti ilə seçilən sözlə əvəzlənə bilər. Bu, qanunauyğunluqdur.

Variantlılıq prosesində frazeoloji vahid öz məna bütövlüyünü və ya toxunulmazlığını saxlamaqla ifadə dəyişikliyinə uğrayır. Dilçilikdə qəbul olunduğu kimi, «frazeoloji

vahidin variantları mənasına və semantik qovuşmasına görə onun onunla eyni olan leksik-qrammatik növləridir»¹.

Variantlılıq türk dillərinin əksər frazeoloji vahidləri üçün xarakterikdir. Frazeoloji vahid sözün əlamətini özündə saxladığıca variantlılıq mövcud olacaqdır. «Frazeoloji vahidlərin variantlılığı semantik hadisələrdəndir. Bu, bilavasitə frazeologizmin eyniliyi və müxtəlifliyi problemi ilə bağlıdır»².

Frazeoloji variantlar ümumi mənaya malik olub, obrazlı quruluşla ekspressiv-üslubi çalarlığın bir olması ilə seçilir. Başqa sözlə, frazeoloji sistemdə variantlılıq xüsusi struktur dubletlərin əmələ gəlməsidir. Buna görə də onlar müxtəlif mətnlərdə paralel işlənmə imkanı qazanırlar. Belə imkan frazeoloji sinonimlərdə yoxdur. Çünki onlar frazeoloji vahidin obrazlı quruluşunda və onun ekspressiv-üslubi səslənişindəki bütün dəyişmələri özündə ehtiva edir. «Elə buradan da bu cür frazeologizmlərin müxtəlif kontekstlərdə və üslubi sahələrdə tamamilə əvəzedilməzliyi meydana çıxır»³

Əmələ gəlməsinə görə frazeoloji variantlar belə qruplaşdırıla bilər:

- 1) fonetik variantlılıq
- 2) morfoloji variantlılıq
- 3) sintaktik variantlılıq (birləşmələrdə söz sırasının dəyişməsi və s.)

¹ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва, 1972, с.192

² Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1986, с.83

³ Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии вариантности в области фразеологических словарей. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей», Баку, 1968, с.71

- 4) leksik variantlılıq
- 5) ellipsisə uğramış frazeoloji variantlar

Sonuncular elliptik quruluşlu variantlardır. Belə ki, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, bu prosesdə frazeoloji vahidin strukturunda da dəyişiklik baş verir. Lakin qeyd etməliyik ki, ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlərdə nüvə sözlər qorunub saxlanır.

Frazeoloji variantlar artıq dildə mövcud olan hazır vahidlərə analoji surətdə əmələ gəlir. Bu zaman heç bir yaradıcılıq tələb olunmur. Bundan fərqli olaraq, frazeoloji sinonimlik obrazın yeniləşməsi, onun inkişafı və zənginləşməsi nəticəsində meydana çıxır. Sözsüz ki, yaradıcılıq tələb edən bu prosesdə komponentləri ifadə edən sözlərin məna dairəsində, onların ekspressiv-üslubi çalarında yeniləşmələr baş verir.

Nəticə etibarı ilə demək istərdik ki, «variantlılıq və sabitliyin sərhədləri haqqında fikirlər tarixi frazeologiya üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki söz birləşməsinin «donma» mərhələsi frazeoloji vahidin yaranma məqamıdır»¹

Sinonimlik. Sinonimliyin əhatə etdiyi dil vahidləri sırasında frazeoloji vahidlər də vardır. Bu, həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərə aiddir.

Sinonimlik sırf leksik kateqoriyadır. Dilin leksik kateqoriyalarının frazeologiyada yeri məsələsinə toxunduqda çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik, antonimlik kimi semantik hadisələrdən məhz sinxron kəsikdə bəhs edilməlidir. Çünki dilin müəyyən inkişaf mərhələsində sinonim olan

¹ Мокиенко Б.М. Славянская фразеология. Москва, 1980, с.9

sözlər başqa bir dövrdə bir-birindən tamamilə uzaq düşə bilər və yaxud, əksinə.

Türk dillərinin frazeoloji sisteminin mənzərəsi göstərir ki, bəzən dilin əvvəlki mərhələlərində sinonim kimi işlənmiş frazeoloji vahidlər dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərini yaşayan və özündə əks etdirən müxtəlif türk dillərində sinonimliyi itirmiş və ya sinonim cərgə təşkil edən frazeoloji vahidlər ayrı-ayrılıqda bu və ya digər türk dilində «yaşamaq» haqqını saxlamışdır.

Bu baxımdan frazeologiyanın onomasioloji tədqiqi az maraq doğurmur. Onomasiologiya leksik vahidlərin əmələ gəlməsindən bəhs edir. Şübhəsiz, hər bir leksik vahid öz-özünə yaranmır. O, dildə mövcud olan vahidlər əsasında əmələ gəlir. Məhz bu səbəbdən də leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesini dərk etmək üçün onların həmin vahidlərlə bağlılığını nəzərə almaq lazımdır. «Bu prosesin gedişinin düzgün başa düşülməsi üçün dildə çoxdan işlənən leksik vahidlər deyil, yeni törəyənlər daha etibarlı materiallardır. Axı köhnə leksik vahidlərdə əsas sözlər və söz birləşmələri ilə ilkin formada olan bağlılıq heç də həmişə qorunub saxlanmır. Çox zaman bu bağlılıq bütünlüklə itir»¹.

Deməli, tarixi inkişaf prosesində qazanılan və ya itirilən semantik dəyişmələr leksik kateqoriyaları məhz sinxron anlayış kimi qəbul etməyə bizi sövq edir.

Innovasiya sözün leksik mənası ilə bağlı olub, semantik dəyişmələr kimi qəbul olunan hadisədir. Bu hadisənin

¹ Бурмистрович Ю.Я. Некоторые вопросы фразеологии с точки зрения задач ономазиологии (к проблеме возникновения фразеологизмов) – В сб. «Проблемы ономазиологии». Орел, 1974, с. 151

nəticəsində bu və ya digər söz və ya forma vaxtı ilə daşdığı mənanı qismən və yaxud da tam itirərək yeni bir məna ilə dildə işlənməyə başlayır. Bu cür söz və ya formanın ilkin mənasını, sözsüz ki, çox zaman qədim yazılı mənbələrdə axtarmaq lazım gəlir.

Şübhəsiz, qohum dillərin müqayisəsi də həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sözlərin məna dəyişikliyi mənşəcə eyni olan həmin dillərdə (məsələn, türk dillərində) daha aydın görünür.

«Frazeoloji sinonimlər» adı altında məna eyni və ya həddindən artıq yaxın frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Bu frazeoloji vahidlər eyni nitq hissələrindən olan çox vaxt eyni və ya oxşar sintaktik birləşmələrlə uyğunluq təşkil edir. Lakin bunlar bir-birindən ya məna çalarları, ya üslubi rəngarəngliyi, ya da eyni zamanda hər ikisinə görə fərqlənirlər.

Frazeoloji sinonimlər üçün əsas şərtlər bunlardır:

- a) leksik mənanın eyniliyi;
- b) həmin frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni komponentlərin olmaması;
- ç) eyni leksik-qrammatik qrupa aid olmaları.

Bu frazeoloji vahidlərdəki struktur fərqin və ya eyniliyin, eləcə də komponentlərin sayının müxtəlifliyinin onların sinonimlik təşkil etməsi üçün elə bir rolu yoxdur.

Sinonimlik və variantlılıq yaxın hadisələrdir. Frazeoloji sinonimlik və variantlılıq yalnız bir dil çərçivəsində qalır. Belə ki, hər hansı bir frazeoloji vahidin digər variant və sinonimləri həm eyni bir dildə, həm də bir neçə dildə mövcud ola bilər.

Məsələn, Azərbaycan dilində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların variant və ya sinonimlərini yalnız bir dilin özündə axtarmaq lazımdır. Halbuki dilimizdə işlənən bir çox frazeoloji vahidin variant və ya sinoniminə digər oğuz köklü türk dillərində – bəzən hamısında, bəzən isə yalnız bir qisminə rast gəlmək mümkündür. Buna görə də bir daha xatırlatmaq istərdik ki, sinonimlik sırf sinxronik hadisədir. Çünki «öz mənasına görə əvvəllər biri-birinə yaxınlaşmış sözlər indi biri-birinə tamamilə uyğun gəlməyə bilər, bütövlükdə ayrı düşə bilərlər»¹.

Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi iki xətt üzrə istiqamətlənir; o bir tərəfdən, başqa bir frazeoloji vahidlə, digər tərəfdən isə, sözlə sinonimlik təşkil edir

Məsələn: *həyatdan köçmək - ölmək; həyatdan köçmək - qəbrə (yerə)girmək; ayağını uzatmaq - ölmək* və s.

Frazeoloji vahidlərin sözlərlə sinonimliyini leksik sinonimlik, söz birləşmələri ilə sinonimliyini isə sintaktik frazeoloji sinonimlik adlandırırlar. Frazeoloji vahidlə müstəqim mənalı sözün sinonimliyi yalnız onlar üçün müştərək bir mənanın mövcudluğu zamanı mümkün olur: *qulaq asmaq - dinləmək; gözdən pərdə asmaq - gizlətmək; başa düşmək - anlamaq* və s.

Onu da deyək ki, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin sinonimləri də əsasən cümlə səviyyəsində olur.

Məsələn:

İşləməyən dişləməz - iş canın cövhəridir

¹Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. Москва, 1968, с.129

Sözün sinonimliyi zamanı əşya, hadisə və ya prosesi ifadə edən köhnə əlamət yenisi ilə əvəz olunur. Frazeoloji vahidin sinonimliyi zamanı isə bu vahidin özəyini təşkil edən məfhumun məntiqi vəhdəti qorunmaqla onun daha aydın və ekspressiv obrazlar, dil vasitələri ilə ifadəsi baş verir. Frazeoloji sinonimlər məna çalarları, üslubi xüsusiyyətləri, işlənmə sahəsi(dairəsi) və s. ilə differensiallaşırlar.

Məsələn:

canı çıxmaq - əl-ayağını uzatmaq - dünyasını dəyişmək - rəhmətə getmək birləşmələri biri-birinə sinonim olan frazeoloji vahidlərdir.

Nəticə kimi deməliyik ki, «frazeoloji vahidlərin sinonimliyi və variantlılığı frazeologiyanın bütün leksik-qrammatik sisteminin inkişafındakı sıx əlaqələri daha aydın üzə çıxarır»¹.

Komponentlərin əvəzlənməsi heç də həmişə sinonim cərgə ilə bağlı olmur. Belə ki, bu zaman olduqca məhdud çərçivəli söz dairəsi əsas rol oynayır. Buraya daxil olan sözlər sinonim olmaya da bilər. Həmin sinonim olmayan əvəzedici söz ekvivalent adlanır.

Frazeoloji sinonimlərdən bütün üslublarda, xüsusilə bədii yaradıcılıqda geniş istifadə olunur. Bununla da söz ustasına - sənətkara eyni hal-hərəkəti müxtəlif şəkildə ifadə etməyə imkan verir.

Bir qədər də frazeoloji antonimlik məsələsi üzərində dayanmağı zəruri hesab edirik.

¹ Авалиани Ю.Ю.,Ройзензон Л.И.О разграничении синонимики варианности в области фразеологических словарей. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей», Баку,1968,с.77

Antonimlik. Frazeoloji omonimlərə nisbətən frazeoloji antonimlər dildə daha çox işlənir. Əks mənalı leksik mənalara malik olub, quruluş cəhətdən fərqlənən, komponentləri tam üst-üstə düşməyən frazeoloji antonimlər əhatə etdiyi məna qruplarına görə heç də eyni deyildir. Belə ki, antonimlik təşkil edən frazeoloji vahidlərdən birinin bir mənası, digərinin isə bir neçə mənası ola bilər. Lakin sonuncunun əvvəlki ilə yalnız bir mənada antonimik münasibəti mümkündür.

Frazeoloji antonimlər semantik və qrammatik struktur baxımından komponentlərdən birinin antonim sözlə əvəz edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məs.: *könlü açılmaq - könlü tutulmaq*.

Bununla yanaşı, oxşar quruluşlu antonimlərdən başqa türk dillərində müxtəlif quruluşlu antonimlər də mövcuddur. Məsələn: *alnı açıq - gözü kölgəli* və s.

Antonim frazeoloji vahidlərin mövcudluğu üçün müəyyən şərtlərin varlığı zəruridir. «Frazeologizmlərin antonim paradiqmaları kəmiyyətcə sinonimlərdən az olsa da, funksional-üslubi planda onlar heç də az əhəmiyyətli və az ifadəli deyildir. Frazeoloji antonimlərin aktiv mənimsənilməsi və onlardan ağıllı istifadə olunması həm şifahi, həm də yazılı nitqi xeyli zənginləşdirir»¹

¹Чернов М.Ф. Типы свободных и несвободных сочетаний слов (с глаголом **тук**) в современном чувашском языке. «Советская тюркология». 1979, №5, с.266

İKİNCİ FƏSİL

FRAZELOGIYADA SEMANTİK PROSESLƏR VƏ DERIVASIYA

Dil sisteminin inkişafında əsas istiqamətlərdən biri də frazeologizmləşmədir. Bu proses zamanı keyfiyyətcə yeni olan dil vahidləri - frazeoloji vahidlər yaranır. Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalarını itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur. Frazeologizmləşmə ən fəal dildaxili inkişaf prosesidir. Frazeologizmləşmə «dil kollektivinin müəyyən sabit dil kompleksləri kimi hazır şəkildə nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi prosesidir»¹.

Frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlər bütövün hissələri olub, öz aralarında sıx bağlılığa malikdir. Həm də çox zaman bu komponentlər sabit mövqedə dururlar.

Frazeoloji vahidlərin inkişaf yolunun tarixi araşdırılması yalnız ayrı-ayrı frazeoloji vahidin bu və ya digər dərəcədə tarixinin və mənalarının təsviri ilə məhdudlaşmamalıdır. Əslində bu araşdırmalar linqvistik və ekstralingvistik

¹ Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.114

amillər də nəzərə alınmaqla bütün frazeoloji sistemi əhatə etməlidir.

Mürəkkəb frazeoloji bütöv xüsusi semantik kateqoriya-dır. O, nitqdə də belə bir funksiya daşıyır. Bu bütövün elementlərini biri-birindən ayırmaq, onların arasındakı bağlılığı yox etmək mümkün deyildir.

Frazeoloji vahidlərin funksional xüsusiyyətlərinin obyektiv tədqiqi əslində onların daxili forması və semantik bütövlüyü ilə bağlıdır. Frazeologizmin daxili formasını öyrənmədən, ona xüsusi diqqət yetirmədən modelləşmədən danışmaq mümkün deyildir. Frazeoloji vahidin struktur-semantik modelləri isə öz növbəsində onun mahiyyətinin tam açılmasına, semantik çalarlarının bütün zənginliyi ilə aşkar edilməsinə imkan yaradır. Elə buna görə də frazeoloji vahidlərin tipoloji və diaxron aspektdə araşdırılması zamanı bu modellərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Frazeoloji vahidlərin bəziləri eyni leksik tərkibli sərbəst söz birləşməsi kimi parçalana bilər. Bu cür frazeoloji vahidlərin ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalardan doğmur, açılmasına ehtiyac duyulan daxili formaya və ya obraza əsaslanır. Məsələn: *kiminsə bostanına daş atmaq* və ya *kiminsə toyuğuna kiş demək*.

Bu birləşmənin mənası hər bir komponentin ayrı-ayrılıqda malik olduğu mənalardan irəli gəlmir. Əslində bu komponentlər semantik baxımdan deaktuallaşmaya məruz qalmışdır. Buna görə də bu tipli birləşmələrin mənası əsaslandırılır. Çünki onların daxili forması və ya obrazı aydın görünür.

Frazeoloji vahidin komponentlərinin itməsi prosesində onun daxili forması pərdələnir, sanki torlanır, ilkin mənanın son çalarları da yox olur. Lakin bu zaman birləşmənin ümumi semantikasi nisbətən qorunub saxlanmışdır.

Frazeoloji vahidlərdə obrazlılıq əsas xüsusiyyətlərdəndir. Onların məzmununda ilkin məna saxlanılmaqla yeni məcazi məna da özünü göstərir. Bu məcazi məna frazeoloji vahidin semantik dairəsini genişləndirir.

Bunlardan fərqli olaraq elə frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, onun ümumilikdə bütöv mənası komponentlərdən hər hansı birinin mənasının qismən itirilməsi və ya zəifləməsi ilə bağlı olur. Məsələn: *iki od arasında qalmaq; odla su arasında qalmaq, əli ayrılıq*(oğurluq); *ağzından süd iyi gəlmək* və ya *burnu fırtıqlı* və s. kimi frazeoloji vahidlərdə komponentlərdən heç biri birləşmədən kənar malik olduğu mənanı daşımır. O, kompleks şəkildə bütövlükdə gerçəkliyin bir parçasını əks etdirən mənanı ifadə edir.

Elə buradaca dilçilikdə haqqında tez-tez danışılan implisitlik və eksplisitlikdən bəhs etməyi zəruri hesab edirik. Qeyd olunan hər iki proses dilin frazeoloji sistemində qarşılıqlı münasibətdədirlər. Belə ki, bu proseslər həm frazeologizmləşmə, həm də defrazeologizmləşmə ilə nəticələnə bilər.

Bu proseslər nəticəsində frazeoloji vahidlərdə baş verə biləcək hallar maraqlı doğurduğundan onlara diqqət yetirək.

Implisitlik şəraitində, yəni mətnin daralıb qısalması zamanı atalar sözləri və zərb-məsəllər birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərə çevrilir. Implisitlik dildə qənaət qanununun bariz nümunəsidir. Əslində qənaət prinsipi özünü nitqdə

daha aydın göstərir. B.M.Mokiyenko bu barədə yazır: «Frazeologizmlərin implisitləşməsi prosesində sözyaranma nəticəsində modellərin kontominasiyası, birləşmələrin ilkin strukturları və motivirovkalarının təhrif olunması da baş verə bilər. Bu halda frazeoloji modellərə müraciət etmək sözün daha münasib(həqiqi) etimologiyasını üzə çıxarmağa kömək edir»¹.

Bir qədər də dilin qənaət prinsipinin aydın təzahürü olan ellipsis məsələsinə toxunmaq istərdik. Frazeoloji vahidlərdə ellipsisin müşahidə edilməsi xüsusi maraq doğurur. Frazeoloji vahidlərin ellipsisləşdirilməsi mətn və ya nitq şəraiti ilə bağlılıqdan daha çox öz daxili strukturu, sabit birləşmənin tipi ilə şərtlənir. Ellipsis nəticəsində atalar sözləri və məsəllərin söz birləşməsinə və sözə doğru gedən struktur inkişaf xətti mümkün olur. Atalar sözlərinin birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərə çevrilməsi haqqında dilçilərin kifayət qədər fikirləri mövcuddur. Belə ki, bu sahədə istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Bəs frazeoloji vahidlərin ellipsisə uğrayan hissələri hansılardır? Bu, əsasən obrazlılığı və ekspressivliyi ilə az seçilən komponentlərdə baş verir.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin söz səviyyəli frazeoloji vahidlərə çevrilməsi və ya keçidi dil vahidlərinin eksplisitlikdən implisitliyə doğru ümumi hərəkətinin mərhələlərindən biridir. Birləşmənin sözə keçidi məhz implisitləşmə prosesinin yekunu kimi qəbul edilə bilər. Bu proses həm forma, həm də məzmun baxımından baş verir. Həmin

¹Мокиенко Б.М.Славянская фразеология. Москва,1980, с.78

proses bilavasitə frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunun müəyyənləşdirilməsində az rol oynamamışdır.

Məzmun öz tərkiblərinə ayrılmış və ya parçalanmış forma ilə ifadə edildiyi zaman onun çoxmənalılıq kəsb etməsi üçün elə bir zəmin mövcud olmur. Bəlkə elə buna görə də frazeoloji vahidlər əksərən birmənalı olur. Halbuki eksplisitləşmə prosesi nəticəsində söz və ya birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər genişlənərək cümlə şəklini alır, atalar sözləri və ya zərb-məsəllərə çevrilir.

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidin sözə doğru hərəkəti, daha dəqiq desək, söz səviyyəsinə enməsi söz birləşməsinin və ya cümlənin transformasiya növlərindən ən geniş yayılmışıdır. Sözsüz ki, bu proses zamanı nəticədə sözün formasında müəyyən «artıq» yük özünü göstərir. Dilçilikdə qəbul olunduğu kimi, «implicitlik nitq vasitələrinin artıqlığı və ya bolluğu deməkdir»¹.

Implicitləşmə və eksplisitləşmə dildə frazeologizmləşmə və ya defrazeologizmləşmə prosesinin əks qütblü vasitələri kimi çıxış edir. Məsələn, M.Ə.Sabirin məşhur təmsilində «Olmasaydı sən kimi maymaqlar, Ac qalardı, yəqin ki, yaltaqlar» ifadəsinin təmsillə bağlılığı inkaredilməzdir.

Bunu da təsdiq etmək olar ki, haqqında danışılan təmsil sabit müqayisələrin eksplisitləşməsi, frazeoloji vahid isə təmsilin implicitləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. B.M.Mokiyenkonun qeyd etdiyi kimi, «əgər implicitləşmə frazeologizmin ilkin obrazının tədricən «kod-

¹ Мокиенко Б.М.Славянская фразеология. Москва,1980, с.78

laşdırılmasıdır», eksplisitləşmə onun yeniləşməsi, açılması, bir çox hallarda isə «obrazın yaradılması»dır»¹.

Göründüyü kimi, atalar sözləri potensial şəkildə obrazın daha geniş açılmasına meyillidir. Bu isə onun təmsil çərçivəsinə sığmayacağını bir daha sübut edir. Atalar sözləri və ya frazeologizm bu zaman xalq yaradıcılığının rəmzinə çevrilir.

Nəticə kimi deməliyik ki, implisitləşmə və ya eksplisitləşmə prosesi frazeologizmləşmə və ya defrazeologizmləşmənin ən etibarlı mənbələrindəndir. Bu mənbələr frazeoloji vahidlərin inkişafı, yeniləşməsi və mövcudluğuna xidmət edir. Həm implisitləşmənin, həm də eksplisitləşmənin tarazlığı əslində frazeoloji vahidlərin xüsusi bir dil vahidi kimi inkişafı və mövcudluğunu şərtləndirir.

Frazeoloji konstruksiya və fərdi üslub kateqoriyalarının rəngarəngliyinin bütöv, tam şəkildə öyrənilməsi üçün ilk növbədə frazeoloji vahidlərin əsas tipləri, dildə fraza əmələgəlmə mexanizmini idarə edən əsas kateqoriyalar dərinlən araşdırılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, «bir sıra sözlər müstəqil mənaya malik deyildir. Onlar müstəqim nominativ funksiyadan məhrum olmuş və dildə yalnız frazeoloji qrupların tərkibində qalmışdır»².

Qovuşma tipli bu frazeoloji vahidlər ayrı-ayrı komponentlərin malik olduqları mənaları daşmadığından onu hissələrə parçalamaq olmur. Burada komponentlərdən hər biri formal baxımdan sözlə bir səviyyədə durursa, funksional

¹ Yenə orada.103

² Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. - В кн. «Избранные труды». Москва1977, с.136

mahiyyət daşıdır. Elə buna görə də onların yalnız birlikdə işlənməsi frazeoloji vahidin müəyyən nominativ funksiyanı yerinə yetirməsinə imkan verir. Əgər hər hansı frazeoloji vahiddə hətta zəif formada da olsa, komponentlərin ayrılma bilmə ehtimalı varsa, bu zaman qovuşmadan danışmaq artıq sayıla bilər.

Frazeoloji birləşmələrin əsas əlamətlərindən biri də komponentlərdən birinin digərindən semantik asılılığıdır. Frazeologizmləşmə qanunauyğun semantik inkişaf prosesidir.

Leksik vahidin mənası da söz kimi mətndaxili şəraitdə müəyyənləşir. Sözüün mənası ilə onun birləşdiyi sözlər arasında sıx bağlılıq vardır. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilində işlənən *ağ yalan* ifadəsinin semantik inkişaf prosesinə nəzər salmaq maraqlıdır. Bununla əlaqədar aşağıdakı üç cümləyə diqqət yetirək:

1. *Ağ bir yalan* imiş bu.
2. Nə üçün bu cür *ağ yalan* danışsın?
3. Sən də daha *ağ eləm*.

Birinci və ikinci cümlələrdə *ağ* sözü malik olduğu mənalardan birini - «təmiz» mənasını qoruyub saxlamaqla əslində *ağ yalan* ifadəsinin tam frazeologizmləşməsinə imkan verməmişdir. Halbuki üçüncü cümlədə *ağ* sözü desemantikləşməyə uğramış və *elə*= köməkçi feli ilə birlikdə mürəkkəb söz formasında olan *ağ eləmək* frazeoloji vahidinə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, onun düzəltmə söz formasında olan *ağart*= variantı da vardır. O bu işi nə üçün *ağardır*?; Sən allah, daha *açıb-ağartma*, yoxsa inciyər.

Ferdinand de Sössürün fikrincə də, leksikanın sistemliyi leksik vahidlər arasında həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda münasibətlər sisteminin olması ilə əlaqədardır.

«Bu və ya digər söz birləşməsində yaranan və ona xüsusi qrammatik məna verən semantik amalqama söz-komponentlərin leksik mənalarda bəzi zəifləmələrlə müşayiət olunur». Söz-komponentlərin leksik mənalarının zəifləməsi və ya itməsi heç də onları söz olmaqdan məhrum etmir.

Türk dillərində *Başı əlhəd daşına dəyməyib* tipli cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər də vardır. Burada komponentlərin heç birini yenisi ilə əvəz etmək olmur. Bu frazeoloji vahid həmin mənada dildə struktur vahid kimi çıxış edir.

Dilin frazeoloji tərkibinin öyrənilməsində sözün fraza əmələgətirmə - semantik xüsusiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. «Çoxmənalı sözün ətrafında frazeoloji cəhəti ilə bağlı bir neçə söz qruplaşır. Sözün müxtəlif mənalara malik olması, hər şeydən əvvəl, semantik cəhətdən məhdud frazeoloji əlaqələrin müxtəlif növlərinə daxil olmaq deməkdir. Sözün mənası və məna çalarları əksəriyyətdən onun fraza dairəsi ilə şərtlənir»¹.

Oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji sistemi olduqca zəngindir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında semantik asılılıq vardır. Həlbuki bu komponentlər arasında qrammatik münasibətlər görünür. Belə ki, birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə komponentlər, cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə isə baş

¹ Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. - В кн. «Избранные труды». Москва 1977, с.176

üzvlər arasında heç bir tabelilik münasibəti mövcud olmur. Hər hansı frazeoloji vahidlə sərbəst söz birləşməsinin formal cəhətdən üst-üstə düşməsi də elə bu səbəbdən təsadüfi xarakter daşımayıb, əslində onların eyni bir mənşədən törədiklərini bir daha təsdiq edir.

Əksər dilçilər eyni tərkibli sərbəst birləşmə ilə frazeoloji vahid arasında həqiqi semantik bağlılığın olduğunu etiraf və təsdiq edir. Onlar prinsip etibarı ilə mənaca biri-birinə bağlıdırlar. O, inkişafın ilk dövründə sərbəst söz birləşməsi kimi meydana çıxmış, zaman keçdikcə həmin birləşmənin komponentlərindən biri və ya hamısı semantik dəyişməyə məruz qalaraq, yeni mənə kəsb etmişdir. Məhz sonuncu forma işlənmə sabitliyi qazanaraq hazır dil vahidinə çevrilmiş və formalaşaraq öz prototipindən uzaqlaşmışdır.

Frazeoloji vahidlərdə sintaktik birləşmələrin tərəflərinə məxsus leksik-qrammatik əlaqələrin bu gün nəzərə çarpması məhz bu tarixi prosesi əks etdirir.

V.V.Vinoqradov yazır: «Frazeoloji birləşmələrdəki sintaktik əlaqələr tamamilə müasir söz birləşmələrinin canlı normalarına uyğun gəlir. Lakin bu əlaqələr ənənədən doğur... Şübhəsiz ki, qrammatik üzvlənmə bu söz birləşmələrinin müasir dildə sintaktik funksiyalarının deyil, onların etimoloji təbiətinin dərk edilməsinə aparıb çıxarır»¹

Bir daha qeyd etmək istərdik ki, frazeoloji vahidlərin türk dillərində üst-üstə düşməsi (bəzən bu və ya digər dərəcədə eyniliyi) onların məhz ümumtürk dilində yarandığı və

¹ Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. - В сб. «Акад.А.А.Шахматов». М.-Л., 1947, с.160-161

formalaşdığından xəbər verir. Həmin dillərin tarixən bir kökdən, eyni bir mənşədən olduğunu bir daha nümayiş etdirir.

Türk dillərinin bu günkü mənzərəsi, leksik-qrammatik təbiəti göstərir ki, onlar sonrakı inkişaf mərhələlərində heç də biri-birindən kəskin fərqlənən dillərə çevrilməmiş, istər leksik mənası, istər fonetik tərkibi, istər morfoloji quruluşu, istərsə də sintaktik funksiyası etibarı ilə cüzi dəyişikliklə uğramış və nəticədə dialekt səviyyəsindən o yana getməmişdir.

Türk dillərinin bu xüsusiyyəti onun frazeoloji sistemində özünü daha qabarıq büruzə verir. Belə ki, frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti türk dillərinin, demək olar ki, hamısı üçün eynidir. «Eyni məfhum müxtəlif dillərdə adətən yalnız həmin dilə mənsub olan frazeoloji vahidlə ifadə olunur. Bu onu göstərir ki, frazeologiyada hər bir millətin ruhu və özünəməxsusluğu əks olunur. Bu, təkrarolunmazdır»¹.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif dillərdə, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində eyniliyinin, oxşarlığının səbəbləri, şübhəsiz, dil qohumluğu və qohum dillərin konstruktiv yaxınlığı, tarixi-mədəni münasibətlərinin və dil arealının ümumiliyi, mənəvi həyatın oxşar cizgilərinin mövcudluğu, xalqların tarixi təcrübə bənzərliyi və s. olmuşdur. Hər hansı dildə məna ifadə edən dil vahidləri əsasən müəyyən struktur-semantik modellər əsasında qurulur. Həmin modellər dil sisteminin əsas özəkləri sayılır.

¹ Гузеев Ж.М.Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка. «Советская тюркология», 1984, №6, с.46-52

Sözsüz ki, türk dillərində də belə model sisteminin mövcudiyyəti təbiidir.

Tam mənalı sözlər başqa sözlərlə leksik və leksik-qrammatik birləşmə modelləri əmələ gətirir. Lakin dil sisteminə ümumi qanunauyğunluqlardan kənarda qalan birləşmələr də olur. R.A.Budaqov haqlı olaraq yazır: «Dünyanın hər bir canlı dilində təkcə sistem xarakterli yox, anti-sistem tendensiya və kateqoriyalar da olur... İstənilən təbii dil sistemli xarakterini qorumaqla yanaşı öz təbiətinə görə sanki onun mahiyyətini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən müxtəlif sxemlərin toplusuna çevrilmir və çevrilə də bilməz»¹.

Sözün məna cizgiləri (konturları) çox vaxt frazeoloji vahidlərin strukturu daxilində sanki itir. Sözün semantik araşdırılması frazeoloji vahidin obyektinin öyrənilməsinə, onun tarixi-etimoloji mənzərəsinin araşdırılmasına xidmət edir. Bəzi frazeoloji vahidlərdəki komponentlər innovasiyaya - yəni semantik dəyişikliyə məruz qalaraq əvvəlki mənalарını itirmiş və yalnız kəsb etdiyi yeni mənada çıxış edirlər. Əvvəlki mənalарı isə digər türk dillərində və ya dialektlərdə aranıb tapılır.

Semantik dəyişmə mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses zamanı bir formaya üstünlük verilməklə digərindən imtina edilmiş olur. Üstünlük verilən forma, demək olar ki, bütün sahələrdə əvvəlki formanı tamamilə sıxışdırıb çıxarır və özünə möhkəm yer tutur.

¹ Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. «Вопросы языкознания», Москва, 1978, №4, с.3

Sözsüz ki, bu cür mənə dəyişmələri, daha dəqiq desək, mənənin bu cür hərəkəti müasir nümunələr əsasında daha aydın nəzərə çarpır. Çünki bu zaman həmin nümunələr özündə əlavə mənə çalarlarını, bütün dəyişmələrin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Semantik dəyişmələrdə müəyyən rol oynayan köhnə sözün tezliyinin aşağı düşməsi ilə bağlı olur. «Yeni mənəyə keçid bizi əhatə edən gerçəklikdə baş verən dəyişikliyin sadəcə olaraq təkrarı kimi başa düşülür»¹. Onu da qeyd edək ki, ilk dəfə olaraq sözdəki semantik dəyişmənin onun işlənmə sahəsinin genişlənməsi və daralması ilə bağlı olduğunu German Paul söyləmişdir².

«Dilin semantik səciyyəli mənə vahidlərinin inteqrasiya qaydalarından uzaqlaşması çox zaman sözün səviyyəsi ilə bağlı olur. Bu özünü onda göstərir ki, birləşən komponentlər semantik müstəqilliyini itirir, onlara məxsus mənələrdən məhrum olurlar. Bu isə dilçilikdə idiomatiklik adlanan hadisəni doğurur»³. Idiomatikliyin əsl mahiyyəti budur ki, bütöv dil vahidinin (söz, birləşmə və cümlənin) ümumi mənası onu əmələ gətirən hissələrin mənələrinə parçalana bilmir.

Frazeoloji vahidin mənə bütövlüyü adətən komponentlərin tam və ya qismən desemantikləşməsindən irəli gəlir. «Frazeoloji vahidlərdə sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranan derivatik mənə sözün kökünün maddi mənasını daha da məhdudlaşdırır və dəqiqləşdirir, özü isə neytrallaşır,

¹ Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968, с. 477

² Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968, с. 471

³ Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. Москва, 1972, с. 11-12

desemantikləşməyə məruz qalır və frazeoloji vahidin bütöv mənasının təsiri altında yox olur»¹

Daxili formasını (yəni, əsl mənasını) itirmiş frazeoloji vahidlərin komponentlərinin həmin mənası yalnız tarixi araşdırmalar nəticəsində üzə çıxıb bilər. Başqa sözlə desək, komponentləri desemantikləşməyə məruz qalan və ya semantik müstəqilliyini itirən hər bir birləşmədə sözlərdən sərbəst istifadə və ya onların komponentlərinin əvəz edilməsi mümkün deyildir. Bu yalnız variantlılıq həddində mümkündür.

Türk dillərində külli-miqdarda frazeoloji vahid vardır ki, onların komponentlərini dəyişmək və ya əvəz etmək qeyri-mümkündür. Məsələn: *qulaq asmaq, başa düşmək* və s.

Bu cür birləşmələrdə komponentlərin heç biri əvəz edilə bilmir. Elə buradaca frazeoloji vahidlərin semantik inkişaf tarixində belə bir məqamı xüsusi qeyd etmək istərdik: **Ad + Fel** quruluşlu frazeoloji vahidlərin ilkin formaları sərbəst söz birləşmələrinə söykənir.

Inkişaf tarixinin müəyyən mərhələsində bəzən fel öz mənasını itirərək köməkçiləşmiş, semantik dəyişikliyə uğramışdır. Bəzən də həmin fel idarə etdiyi vasitəsiz tamamlılıqla sıx birləşərək sözə bərabər frazeoloji vahidə çevrilir. Onu da xatırladaq ki, «sərbəst söz birləşməsi frazeoloji vahidə çevrilərkən tərkibinə daxil olan isimlərin dairəsi daralır, isim felə daha sıx yanaşır və heç cür ondan ayrılır»².

¹ Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978, с.135

² Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. - В кн. «Вопросы грамматического строя». Москва, 1955, с.443

Sözlərin leksik mənalарının əsas növlərinin fərqləndirilməsi həmin sözlərin semantik xarakteristikasının aydın mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Xalqın idrak fəaliyyətinin dildə həkk və əks olunması üçün sözün müxtəlif məna tiplərindən istifadə olunur. Sözlərin mənasının tarixi, heç şübhəsiz, frazeoloji vahidlərin öz tarixi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərdə həmin semantik sistemdəki məna əlaqələri(münasibətləri) ilə idarə olunan ümumi qanunauyğunluqlar həyata keçirilir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK TƏBİƏTİ

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılması əslində haqqında söhbət açdığımız qovuşma, uyuşma və birləşmələrin linqvistik mahiyyətini bütünlüklə aydınlaşdırmaq üçün olduqca vacibdir.

Frazeologizmləşmə adətən leksikləşmə prosesi ilə müşayiət olunur. Belə ki, leksikləşmə frazeologizmləşmənin nəticəsi kimi çıxış edir. Frazeologizmləşmə prosesinin dilin müxtəlif mərhələlərini əhatə etdiyini - təşəkkül, keçid və sabitlik dövrlərindən keçdiyini nəzərə alsaq, bu mərhələlərin frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşunda öz əksini tapmasını təbii hal kimi qəbul etməliyik.

Frazeoloji vahidlər struktur cəhətdən bütöv olub, müxtəlif morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər arasında isə müxtəlif sintaktik əlaqələrin olması şübhəsizdir. Frazeoloji vahidlə hər hansı sözün nitqin daxilində əlaqəyə girməsi müəyyən ümumi qanunlara əsaslanır. Hər bir frazeoloji vahidin linqvistik təbiəti nitqdə işlədildikdə aydınlaşır və dəqiqləşir. Onun nitqdə digər sözlərlə əlaqə və münasibətləri aydın işlənib hazırlanmışdır.

Söz və ya söz birləşməsi yalnız nominativ funksiya daşıma baxımından biri-birinə yaxındır. Cümlə üçünsə həm nominativ, həm də kommunikativ funksiya səciyyəvidir. Birləşmələrin daxilində leksik-semantik bütövlük vardır və bu birləşmələrin semantik əhatəsini onun qapalı strukturu təmin edir.

Frazeoloji vahidlərin, eləcə də sözlərin mənası ünsiyyət qanunları əsasında gerçəkləşir. Belə ki, bu reallaşma üçün frazeoloji vahidlərin cümlədə işlənməsi zəruridir. Axı sadə və bütöv ünsiyyət vahidi olan frazeoloji vahidlər fikir və emosiyaların formalaşması və çatdırılmasının vasitələri olmaqla nitqdə müstəqil cümlə və ya mürəkkəb cümlənin hissəsi kimi işlənir.

Çox zaman sözün leksik mənalарının fərqləri onun müxtəlif qrammatik formaları ilə bağlı olur. Belə ki, «Dil faktları ikili təbiətə malikdir: bu, bir tərəfdən quruluşun özünün daxili qanunauyğunluqları, digər tərəfdən isə onların dilin cəmiyyətdə işlənməsini şərtləndirən reallaşmasının daxili qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir»¹.

Şübhəsiz ki sintaksisin obyektі kimi heç də bütün frazeoloji vahidlər deyil, yalnız birləşmə və cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər öyrənilə bilər. Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər buraya daxil edilə bilməz.

Sintaksisdə sözlərin həm birləşmə, həm də cümlə formasında birləşməsindən söhbət gedir və bu birləşmə prosesində üzə çıxan qrammatik xüsusiyyətlər, müəyyən qanunauyğunluqlar öyrənilir. Əlbəttə, müstəqil sözlər kimi

¹Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии. «Вопросы языкознания». Москва, 1966, №3, с.192

frazeoloji vahidlər də cümlədə təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər sözlərlə əlaqədə olur. Bütün bu mümkün əlaqələr zamanı dilin frazeoloji sistemi ilə leksik sistemi arasında sıx qarşılıqlı təsir duyulur.

Yuxarıda frazeoloji vahidlərin quruluşu məsələsinə toxunduqda onların üç səviyyədə - söz, birləşmə cümlə səviyyəsində olduğunu qeyd etmişdik. Onu da deyək ki, bu bölgü, əlbəttə, sinxron vəziyyətdən çıxış edərək aparılır. Belə ki, söz səviyyəli frazeoloji vahidləri məhz dilin bu günkü vəziyyəti baxımından qəbul edirik. Halbuki həmin frazeoloji vahid bəlkə də dilin əvvəlki mərhələlərində birləşmə səviyyəsində mövcud olmuşdur. Məs.: *Məgər mən səndən az çəkmişəm*.

Bu cümlədəki *çəkmək* sözü birləşmə səviyyəli frazeoloji vahiddən söz səviyyəli frazeoloji vahidə çevrilməyə nümunə ola bilər. Həmin cümlə, şübhəsiz, *səndən (sənin üzündən)məgər mən az(əziyyət, əzab, dərd, qəm) çəkmişəm* şəklində olmuşdur. Birləşmə səviyyəli *xəstə düşmək, zəif düşmək, əldən-ayaqdan düşmək, yaman günə düşmək* kimi ifadələr reduksiyaya uğrayaraq *düşmək* formasında işlənir: *O yaman düşüb*.

Biz söz səviyyəli frazeoloji vahidin sintaksisin obyektinə çavrilə bilməyəcəyini qeyd etməklə heç də bu tipli frazeoloji vahidlərdən yan keçmək istəməzdik. Burada onların morfoloji xüsusiyyətlərini təhlil etməklə əslində onların frazeoloji vahid kimi keçdiyi inkişaf yolunu, az da olsa, işıqlandırmaq istərdik. Sözsüz ki, bu tipli frazeoloji vahidlərin dildə formalaşma və sabitləşmə imkanları geniş açıqlanmalıdır.

Oğuz qrupu türk dillərinin, demək olar ki, hamısında söz səviyyəli frazeoloji vahidlərə rast gəlinir. Məsələn, qa-qauz dilində *burnulu* «məğrur, təkəbbürlü» mənasındadır. Azərbaycan dilində də bu mənanı verən söz səviyyəli frazeoloji vahid mühaşidə olunur: *Çox burunlu gəzir* və ya *burnu dik* oğlandır.

Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər quruluşca sadə,düzəltmə və mürəkkəb olur.Məs.:Elə bil *od parçası* idi (mürəkkəb); O ayaq üstə *qurumuşdu*(sadə); Üzümə nə üçün *qabarırsan?*(sadə); O bu sözdən bərk *alındı*(düzəltmə).

Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər də leksik-qrammatik səciyyəsinə görə iki yerə ayrılır: ismi və feli. Bunlar da öz növbəsində quruluşuna görə üç cür olur: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Məs.:*ürəklənmək*(Azərb.) –*ureklenmaa*(qaqauz); *göz eləmək*(Azərb.) - *qoz etmaa*(qaqauz); *gözəyarı*(Azərb.) - *qoz-qora* (qaqauz); *üzülkesil*(türkmən); *üzə qabarmaq*(Azərb.) - *kabarmaa*(qaqauz); *qaynamaq*(Azərb.) - *kaynamaa* (qaqauz). Sonuncusu *nadinclik etmək* mənasındadır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəlkə də dilçilərimiz irəli sürdüyümüz bu fikirlə razılaşmayacaqlar. Yəqin ki, onlar *göz olmaq, özündə olmaq, göz eləmək, üz-göz olmaq, söz eləmək, başdan eləmək,başdan olmaq* kimi birləşmələrin frazeoloji vahidlər cərgəsinə salınmasına etiraz edəcəklər. Lakin deməliyik ki, frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən amillər əslində bütünlüklə və ya qismən bu birləşmələrdə də öz əksini tapır. Elə buna görə də biz tədqiqatımızda onları söz səviyyəsində olan mürəkkəb quruluşlu

frazeoloji vahidlər kimi təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər də maraqlı qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə onların strukturuna diqqət yetirək. Bu baxımdan onları iki yerə ayırmaq olar:

- 1) Birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə uğramayan frazeoloji vahidlər
- 2) Birinci tərəfi qrammatik dəyişikliyə məruz qalan frazeoloji vahidlər

Hər iki qrupu birləşdirən ümumi xüsusiyyət isə bundan ibarətdir ki, ikinci tərəf(əlbəttə,feli frazeoloji vahidlərdə) şəxs, zaman, şəkil, inkarlıq, təsirlilik-təsirsizlik kimi kateqoriyaları ifadə edə bilir. Fel paradigmalarının bütün elementləri aktuallaşmadan və nitq anından asılılıqdan doğur..

«Fel heç bir virtual və «obyektiv» formaya malik ola bilməz. Əgər fel leksik vahid kimi bir sıra dillərdə adətən infinitiv formasında verilsə, bu, sırf şərti xarakter daşıyır...»¹

Hər hansı dildə məna ifadə edən dil vahidləri əsasən müəyyən struktur-semantik modellər əsasında qurulur. Həmin modellər dil sisteminin əsas özəkləri hesab edilir. Sözsüz ki, türk dillərində də belə model sisteminin mövcudiyyəti təbiidir. Tam mənalı sözlər başqa sözlərlə leksik və ya leksik-qrammatik birləşmə modelləri əmələ gətirir.Təbii ki, dil sistemində ümumi qanunauyğunluqlar-

¹ Бенвенист Е. Общая лингвистика. Москва,1974, с.289

dan kənarda qalan birləşmələr də olur. R.A.Budaqov haqlı olaraq qeyd edir ki, «hər hansı canlı dildə yalnız sistemli deyil, həm də antisistem səciyyəli istiqamət və kateqoriyalar vardır»¹.

Cümlədə həm söz, həm birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxır. Lakin bu, hər iki halda ətrafdakı sözlərə münasibətdə özünü göstərir.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə müstəqil işlənmə imkanından məhrum olmuş komponentlər, sözsüz ki, cümlənin ayrıca bir üzvünə çevrilə bilməz, kontekstin müəyyən bir hissəsi ola bilməz. Mətn potensial şəkildə müstəqil dil vahidinin olduğu yerdə və vaxtda mövcud ola bilər. Yeri gəlmişkən, elə buradaca frazeoloji vahidlərin tez-tez müqayisə olunduğu analitik birləşmələrlə fərqi məsələsinə də toxunmaq istərdik. Analitik konstruksiyalı birləşmələr oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır. Lakin bunları heç də frazeoloji vahidlərlə eyniləşdirmək olmaz. Əvvəla, analitik birləşmələr dildə mövcud olan dəqiq modellər əsasında yaranır: yəni, **əsas söz + formal element**.

Frazeoloji vahidlər isə tarixən müəyyən tipli quruluşa malik olmalarına baxmayaraq, modelləşdirilmir. Frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlər müstəqil sözlərdən ibarət olduğu halda, analitik birləşmələri əmələ gətirən sözlərdən biri müstəqil, digəri isə köməkçi olur.

Frazeoloji vahidlərlə həm semantik, həm də quruluş cəhətdən bağlı olan sözlər əslində frazeoloji əhatəni təşkil

¹ Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. «Вопросы языкознания». Москва, 1978, №4

edir. Frazeoloji vahidlərlə onu əhatə edən sözlər arasında üfqı xətt boyunca müxtəlif münasibətlər formalaşır. Bəzi frazeoloji vahidlər həmin sözlərlə münasibətdə qrammatik cəhətdən hakim, bəziləri isə asılı mövqe tutur.

Elə bu baxımdan da frazeoloji vahidlərin özünəməxsus səciyyəsinin mətndaxili münasibətlərdə daha aydın görünməsi olduqca təbiidir. Çünki «mətn mənanın (həm leksik, həm də frazeoloji) üzə çıxarılması və reallaşmasına xidmət edən mühüm dil vasitəsidir»¹.

Frazeoloji əhatəni təşkil edən sözlər tərkibinə görə leksik məhdudiyyət daşıyıb qapalı ola bilər və ya əksinə, qapalı olmayıb, leksik cəhətdən qeyri-məhdud səciyyə daşıya bilər. Qapalı frazeoloji əhatə yalnız bir sözlə məhdudlaşır. Həmin yeganə söz frazeoloji vahidin məna göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də frazeoloji mənanın elementinə(ünsürünə) çevrilmə meylinə malikdir.

Məsələn:*açıq qapı günü, tikan üstündə oturmaq*. Buradakı *gün* və *oturmaq* sözləri fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərini ifadə edən sözlər ya heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır, ya da müəyyən qrammatik formalara malik olur. Sözsüz ki, burada biz frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentlərin morfologiya-sından danışa bilərik. Frazeoloji vahidlərə bu baxımdan yanaşsaq, görərik ki, ya onların tərkibindəki sözlər daşlaşmış formada olur, ya da tərəflərin birində onlara məxsus bütün qrammatik dəyişmələr baş verir. Struktur

¹ Жуков В.П. Русская фразеология. Москва, 1986, с.139

eyniliyinə malik frazeoloji vahidlər biri-birindən «morfoloji görkəminə» görə fərqlənir. Məsələn: *başə düşmək, qulaq asmaq, yola salmaq* və s.

Bu tipli frazeoloji vahidlərdə ikinci tərəf felin bütün kateqoriyaları üzrə təsəriflənə bilər. Birinci tərəf daşlaşmış şəkildə olur. Halbuki *canı çıxmaq, gözdən salmaq* tipli frazeoloji vahidlərdə birinci tərəf hər hansı bir şəxsə aid mənsubiyyət şəkliçisi qəbul edə bilər: *canım çıxdı – canımız çıxır – canları çıxacaq: gözdən salmaq – gözümüzədən salmaq – gözlərindən salmaq* və s.

Şübhəsiz ki, frazeoloji vahidin komponentlərinin morfoloji xüsusiyyətləri həmin frazeoloji vahidin kəsb etdiyi ümumi mənə və semantik qovuşma dərəcəsiindən (semantik bütövlüyündən) asılıdır. Belə ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əgər qovuşma tipli frazeoloji vahidlərdə morfoloji dəyişmələr minimum səviyyədədirsə, uyuşma tipli frazeoloji ifadələrdə bu, maksimum həddə çatır.

Frazeoloji vahidlərin semantik bütövlüyü əslində onun qrammatik sərbəstliyini də əlindən alır və bu zaman həmin vahid qrammatik daşlaşmaya məruz qalır. Lakin frazeoloji vahidlərin semantik qovuşması müəyyən mənada tez baş versə də, onun qrammatik cəhətdən birikməsi üçün uzun müddət tələb olunur. Məsələn, *qəzəbini boğmaq* ifadəsinə diqqət yetirək. Zənnimizcə, bu, tam frazeologizmləşməmiş frazeoloji vahid olub, son dövrlərin məhsuludur. Bunu frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərin zəngin paradigmatik hərəkətləri də göstərir.

Qovuşma tipli frazeoloji birləşmələrdə komponentlər öz leksik mənasını və nominativ funksiyasını itirmiş sözlərlə

ifadə edildiyindən onlar paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərdən məhrum olmuş olurlar.

Digər dil vahidləri kimi frazeoloji vahidlər də nitqdə müxtəlif sözlərlə qrammatik-semantik münasibətdə olur, leksik vahidlər kimi onlar da müəyyən qrammatik kateqoriyaların əlamətlərini daşıya bilər.

Frazeoloji vahidin nitqdə işlənməsi zamanı onun mənsub olduğu leksik-qrammatik növ aşkar olur və onun hansı sözlərlə necə birləşməsi xüsusiyyəti meydana çıxır. Cümlədə frazeoloji vahidlərin digər sözlərlə əlaqəsində müəyyən məhdudiyyət də mövcuddur. Bu da həm frazeoloji vahidlərin, həm də cümlədə onu əhatə edən sözlərin hansı nitq hissəsinə mənsub olması ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kateqorial mənə frazeoloji vahidlərin qrammatik-semantik baxımdan birləşməsinə və onların bu və ya digər nitq hissəsinə aid olunmasını təmin edir.

Oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin nüvə komponentinin leksik-qrammatik xüsusiyyətinə görə onlar iki yerə bölünür:

- 1) ismi frazeoloji birləşmələr
- 2) feli frazeoloji birləşmələr

I. ISMI FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR.

İsmi frazeologizmlər əsasən yanaşma əlaqəsi üzərində qurulur. Feli frazeoloji vahidlər üçüncü idarə və uzlaşma əlaqələri əsasdır. Digər dillərdə olduğu kimi, oğuz qrupu türk dillərində də bu tipli frazeoloji vahidlər yetərincədir.

Bəs bu frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillər hansılardır?

Dildə əşya məfhumunun bəzi elementlərini ifadə etməyə bəzən söz olmur. Bu «qıtlıq» aradan qaldırmaqda, şübhəsiz ki, ismi frazeoloji vahidlər köməyə gəlir. Funksional səciyyə daşıyan ismi birləşmələr nominativ və ekspressiv-üslubi xarakterli olur. Məsələn:

1) *Qızıl payız* təbiətə xüsusi bir gözəllik verir.

2) *It günündə* yaşamaqdan ölüm yaxşıdır

Birinci cümlədəki frazeoloji vahid nominativ, ikinci-dəki frazeoloji vahid isə ekspressiv xarakterlidir.

Oğuz qrupu türk dillərində ismi frazeoloji vahidlər müxtəlif modellər üzrə yaranmışdır. Bu zaman ismi frazeoloji vahidləri səciyyələndirən ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalar da bu modellərdə əks olunmuş olur.

Modellər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sifət + isim

a) sadə sifət + adlıq halda olan isim. Məsələn:

ağır gün, acı qerçek, aar uyku, aar laf və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, oğuz qrupu türk dillərinin materiallarının müqayisəsi zamanı aydın olur ki, eyni leksik tərkibli frazeoloji vahid müxtəlif dillərdə qrammatik cəhətdən fərqlənə bilər. Məsələn:

acı xəbər (Azərbay.) - *acılı xəbər* (qaqauz); *gözü açıq* (Azərbay.) - *açık qoz* (qaqauz).

b) düzəltmə sifət + adlıq halda olan isim. Məsələn:

simfiz teleqraf (xəbərçi) və s.

c) sifət(sadə,düzəltmə) + düzəltmə sifət. Məsələn:

açık ürəkli, aar elli, acı dilli və s.

c) feli sifət + adlıq halda olan isim. Məsələn:

ütülmüş cücəyə bənzəmək; suyu süzülmüş şəkildə olmaq və s.

Bu cür frazeoloji vahidlər son zamanlara kimi «Təyini söz birləşmələri»nə daxil edilmişdir. M. Hüseynzadə belə təyini söz birləşmələrini aşağıdakı qruplara ayırmağı lazım bilmişdir: «Təyin məcazi mənada maddə adlarını, təyinlənən isə həmin maddə adı ilə müqayisə olunan əşyanı ifadə edir: *daş ürək, daş qəlb, dəmir əl, dəmir iradə, polad qol, polad iradə, inci diş, mirvari diş, pambıq əl* və s. Təyin bitki və əşya adlarını, təyinlənən isə həmin əşya ilə müqayisə olunan bədən üzvlərinin adını ifadə edir. Məsələn: *gul yanaq, lalə yanaq, qələm qaş, kaman qaş, ilan saç, şələ qulaq, sərv boy, bal dodaq, ipək saç* və s.»¹

2. Isim + isim

a) ikinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olanlar. Məsələn: *addım başı, ümid çıraq, göz dağı* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçili isim + yerlik halda olan isim. Məsələn: *əli qoynunda, cözü yolda, könlü səsdə* və s.

ç) qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim + mənsubiyyət şəkilçili isim. Məsələn: Yayın isti, *oğlan çağında*, bulaqların da dodaqları qaysaq bağladığı zamanda bəxtimdən sərinliyə düşdüm (B. Bayramov).

3. Isim + sifət

Mənsubiyyət şəkilçili isim + sifət. Bu zaman sifət quruluşca həm sadə, həm də düzəltmə ola bilər. Məsələn: *bəxti*

¹ Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. - «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabı. Bakı, 1959, s.60-165

qara, qəlbi kövrək, başı papaqlı, gözü kölgəli, beyni du-manlı, başı havalı və s.

M.Hüseynzadənin belə tipli birləşmələrlə bağlı fikirləri də maraqlıdır. Müəllif onları təktərəfli birləşmələr adlandırır və göstərir ki, bu «təktərəfli birləşmələrin bir qismi aid olduğu sözlərlə monolit bir əlaqəyə girərək leksik məna yaradır və mürəkkəb sifət əmələ gətirir: *gözüaçıq, başıaçıq, üstüörtülü, gözütöx, başıboş, dilişirin, ətiacı, üzüyola, başısaşağı, ayağıyalın, əliboş, üzüqara, boynuyğun, suyuşirin, gözüyumulu və s.* kimi mürəkkəb sifətlərin birinci sözü təktərəfli birləşmə ilə ifadə olunur»¹.

M.Hüseynzadənin təktərəfli birləşmələrə aid etdiyi *dünyasında, ömründə, yaşında, acından* sözləri də maraqlıdır. Apardığımız tədqiqatın nəticəsi kimi deməliyik ki, bunlar söz səviyyəli frazeoloji vahidlərdir.

Məsələn: *O dünyasında* belə iş tutmazdı. *Acından* on dəfə onunla görüşmüşəm. *Ömründə* belə hərəkətə yol verməzdi.

Bu cür frazeologizmlərin əmələgəlmə mexanizminə gəldikdə isə onu belə bir sxemlə ifadə etmək olar: təktərəfli birləşmənin mənsubiyyət şəkilçili hissəsi + sifət.

Bu tipli frazeoloji vahidlərin mürəkkəb sözə doğru inkişafı sürətlə gedir.

4. İsim + zərf

a) mənsubiyyət şəkilçili isim + zərf. Məsələn: *başısaşağı, üzüyuxarı, əliaşağı, suyu süzülə-süzülə* və s.

¹Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. - «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabı. Bakı, 1959, s.144

b) yerlik halda olan üçüncü növ təyini söz birləşməsi. Məsələn: *burnunun dibində, əlinin altında* və s.

5. Birinci tərəfi saylardan ibarət olanlar.

Bu frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti söz səviyyəlidir. Belə ki, hətta birləşmə səviyyəli bu tipli frazeoloji vahidlər də söz səviyyəsinə daha meyillidir. Məsələn: *birnəfəsə, bir-başa, həftə səkkiz, mən doqquz, dördnala çapmaq* və s.

6. Cümlə formasında olanlar.

Məsələn: *O ki var; vur-tut; öldü var, döndü yox* və s.

İsmi frazeoloji vahidlərin ekvivalenti söz, söz birləşməsi və ya cümlə ola bilər. İsmi frazeoloji vahidlər cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyada çıxış edirlər: mübtəda, tamamlıq, təyin, zərflək, xəbər.

Dilçilikdə mövcud olan fikrə görə, «ismi frazeologizmlərin cümlədə mübtəda funksiyası daşınması olduqca nadir haldır, daha dəqiq desək, xarakterik səciyyə daşımır».

Elə buradaca, qısa da olsa, konversiya məsələsinə toxunmaq istərdik.

Frazeoloji vahidin bir leksik-qrammatik növdən dəyişikliyə uğramadan digərinə keçməsi konversiya adlanır. Adətən konversiya çoxmənalılığın deyil, məhz omonimliyin xüsusi növü kimi izah edilir. Məsələn, *acı dil - dili acı - onun dili yaman acıdır; boş beyin - beyni boş - beyni əvvəldən boşdur; uzun dilli - dili uzun - Bu qızın dili yaman uzundur*.

Bu frazeoloji vahidlər arasındakı münasibətlər konversiyaya daha uyğundur. Dildə sözün belə bir inkişaf prosesinin əks etdirilməsi onun sərbəst birləşmədən uzaqlaşdığını, frazeoloji vahid kimi formalaşdığını, mürəkkəb söz

datrəsinə hələ düşə bilmədiyini göstərir. Ona görə də bu cür prosesi özündə əks etdirə bilən hər hansı birləşməni mürəkkəb söz sırasına daxil etmək daha məqsədəuyğundur.

Lakin türk dillərində həmin model əsasında yaranmış elə birləşmələr vardır ki, onlar dilin frazeologizmləşmə qatından keçərək daşlaşmış və dildə mürəkkəb söz kimi özünə yer tutmuşdur. Məsələn: *başı batmış, başı papaqlı, ağzı göyçək* və s.

II. FELİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Feli frazeoloji vahidlərin strukturundan danışarkən çərçivə konstrukstiyası məsələsindən də yan keçmək olmaz.

Çərçivə konstruksiyası - elə bir sintaktik düzüm, sıralanmanı səciyyələndirən termindir ki, bu zaman biri-birinə daha bağlı olan hissələr biri-birindən ayrı yerləşir.

Y.Rubinçik bu barədə yazır: «Fars dili frazeologiyasının struktur tipləri öyrənilən zaman bir çox frazeoloji vahidin xüsusi quruluşu diqqəti cəlb edir. Bu zaman feli frazeologizmlərin daimi üzvləri arasında nə struktur, nə də semantik cəhətdən onların tərkibinə daxil olmayan bir və ya bir neçə söz daxil edilir. Qrammatika kitablarında bu cür geniş düzüm və ya quruluş çərçivə konstruksiyası adlandırılır»¹.

Çərçivə konstruksiyası həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəsində olan frazeoloji vahidlərə aiddir.

¹ Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва, 1981, с.173-174

Frazeoloji vahidlərin komponentləri arasına başqa söz və ya sözlər daxil olduqda həmin vahidlərin struktur-semantik birliyi pozulmurmu? Komponentlər arasındakı sabit əlaqələr qalır mı?

Əlbəttə, çərçivə konstrukstiyası frazeoloji vahidin sırasında(tərkibində) özünə yer tapa bilən yeganə forma olduğundan məna sabitliyinin və komponentlər arasındakı qarşılıqlı münasibətin pozulması heç cür mümkün deyildir. Deməli, əslində komponentlər arasına kənar sözlərin daxil olması ilə yaranan uzlaşma feli frazeoloji vahidlərin parçalanması üçün səbəb ola bilməz.

Oğuz qrupu türk dillərində çoxüzvlü feli frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Bunlar üç və ya daha çox leksemdən ibarət olan frazeoloji vahidlərdir. Buraya həmçinin daimi şəkildə çərçivə konstruksiyasına malik olan ikiüzvlü feli frazeoloji vahidlər də aiddir.

Hər hansı feli frazeoloji vahidin quruluşu genişləndicə, yəni o, çoxüzvlülük kəsb etdikcə onun bir sözlə əvəz edilə bilməsi ehtimalı azalır. Məs.: *gözləri kəlləsinə çıxmaq; əli gicişmək* və s. Bu cür frazeoloji vahidlər real gerçəkliyin sözdə hələ tam verilməmiş hissəsini əks etdirir.

Bu frazeoloji vahidlər fələ məxsus bütün morfoloji kateqoriyalara malikdir. Lakin çoxüzvlü feli frazeoloji vahidlərin heç də hamısında bu morfoloji kateqoriyalar bütünlüklə ifadə olunmur. Əlbəttə, onların semantik, struktur və qrammatik xüsusiyyətləri bu feli frazeoloji vahidlərin bütün növlər və şəkillər, zaman və şəxslər üzrə təsnifini məhdud çərçivəyə salır. Məsələn: *gözləri yol çəkmək, kəfinə soğan doğramaq, kürkünə birə düşmək, səsini səs vermək,*

şirin dilini işə salmaq, qoltuğunun altına qarpız vermək, çiy süd əmmək, canını dişinə tutmaq - canını dişinə takmaq (türk), vicdan əzabı çəkmək, sabah-sabaha salmaq və s.

Leksik cəhətdən qeyri-məhdud saylı sözlərlə əhatə zamanı isə frazeoloji vahidlər yalnız bir fellə deyil, bir neçə müxtəlif fellə işlənmə imkanına malik olur.

Əhatə edən elementlər əslində frazeoloji vahidlərin reallaşmasında mühüm rol oynayır. Nəticədə isə frazeoloji vahidin semantik təbiəti bütünlüklə üzə çıxır və onun üstünə kölgə salan ikimənəlilik tədricən yox olur.

Əlbəttə, burada heç də feli frazeoloji vahidlərin elmə məlum olan və bütün tədqiqatçılar tərəfindən təsvir olunan qrammatik xüsusiyyətlərindən uzun-uzadı bəhs etmək və onların təsvirini yenidən vermək fikrində deyilik. Biz həmin məsələnin yalnız nəzəri cəhətlərini işıqlandırmaq və türk dillərində feli frazeoloji vahidləri də məhz bu fonda öyrənmək, dil faktlarını bu baxımdan araşdırmaq və problemin elmi-nəzəri səciyyəsinə vermək məqsədini qarşımıza qoymuşuq.

Frazeoloji vahidlərin digər sözlərlə sintaktik birləşməsi frazeoloji vahidin qrammatik quruluşundan asılıdır. Əlbəttə, bu zaman qrammatik cəhətdən hakim olan komponentin ifadə xüsusiyyətləri də az rol oynamır. Elə buna görə də frazeoloji vahidlərin hər bir struktur növü (yəni feli, ismi və s.) sərbəst sözlərlə zahiri bağlılığı, öz valentliyi ilə səciyyələnir.

Deməli, əslində frazeoloji vahidlə onu əhatə edən və bağlı olduğu sözlər arasında semantik-qrammatik əlaqə vardır. Lakin həmin sözlər daha böyük semantik və

qrammatik muxtariyyətə malik olduqları halda, frazeoloji vahidlər bundan məhrumdurlar.

Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidin digər sözlərlə birləşməsi əslində onun reallaşmasına imkan yaradırsa, frazeoloji vahidlə birləşən leksik vahidin özü üçün bunu söyləmək olmaz. Bu, universal səciyyəli qanunauyğunluqdur.

Fellə ifadə olunan müşayiədedici sözlərlə əsasən müqayisə strukturlu frazeoloji vahidlər reallaşır. Məsələn: *İtlə pişik kimi dolanmaq; göz bəbəyi kimi qorumaq; dörd divar arasında saxlamaq; beş barmağı kimi tanımaq; işi yağ kimi getmək; milçək kimi vızıldamaq; ovucun içi kimi görünmək; kağız kimi ağarmaq; qurulu saat kimi danışmaq;; yaralı şir kimi gəzmək; kor kimi gəzmək, it kimi quduzlaşmaq; keçi kimi tullanmaq* və s.

Frazeoloji vahidlərin bi tipi türk dillərində olduqca məhsuldardır. Buraya yeni frazeoloji vahidlərin axını da çox güclüdür. Aşağıdakı frazeoloji vahidlər də müşayiədedici sözlərlə açılır: *dördgözlü olmaq//dördgöz olmaq//dörd gözlə baxmaq; bütün varlığı ilə inanmaq; var gücü ilə qışqırmaq//bağırmaq// qaçmaq//işləmək; başıaşağı gəzmək* və s.

Yalnız əhatə dairəsinə görə frazeoloji vahidin həqiqi hədudlarını heç də həmişə müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. «...müşayiədedici sözlərlə əsl frazeoloji vahidlər arasında məna və qrammatik cəhətdən sıx qarşılıqlı münasibət özünü göstərir. Bu vəziyyət bilavasitə həm müşa-

yiətedici sözlərin, həm də müşayiət olunan frazeologizmlərin qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə təsir edir»¹.

Feli frazeoloji vahidlərin qrammatik inkişafının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti deparadiqmalaşmadır. Bu zaman frazeoloji vahid malik olduğu paradiqmatik xüsusiyyətləri ya bütünlüklə, ya da qismən itirir.

Frazeoloji vahidlərin dəyişmə formaları, yəni paradiqmatik formaları cümlədə sözlərlə əlaqədə üzə çıxır. Məsələn: *cibində siçanlar gəzmək, gözləri kəlləsinə çıxmaq, dişi dişinə dəymək, başı qazana dönmək, ürəyindən daş sallanmaq, qanı qaynamaq, ağzından süd iyi gəlmək, boğazından tikə keçməmək, əli gicişmək* və s. kimi frazeoloji vahidlər **üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi + obyekt bildirən söz + fel** sxemi üzrə yaranmışdır. Bu, əslində qapalı olmayan strukturdur. Buradakı felin formal dəyişmələri frazeoloji vahidin qrammatik paradiqmasının yaranmasına xidmət edir.

Paradiqmatik formalar adətən komponentlərdən birində olur. Nadir hallarda isə bunu iki komponentdə də müşahidə etmək olar. Frazeoloji vahidin onu əhatə edən sözlərlə əlaqə və münasibəti, sözsüz ki, müəyyən ifadə formaları ilə verilməlidir.

Frazeoloji vahidin bağlı olduğu sözlər arasında yamaşma əlaqəsi mövcuddursa, burada, sözsüz ki, paradiqmatik formaların mövcudluğundan danışmaq olmaz. Həmin birləşmənin tərkibində olan frazeoloji vahid yeganə mümkün sintaktik funksiyada çıxış edir. Paradiqmatik for-

¹ Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968, с.272

malar sözlərlə uzlaşan frazeoloji vahidlərdə təzahür edir. Bu zaman frazeoloji vahid müxtəlif sintaktik funksiyalar daşıya bilər. Hər hansı frazeoloji vahiddə paradiqmatik formaların çoxluğu onun sözlərlə münasibət və əlaqəsinin mürəkkəbliyini göstərir. Frazeoloji vahidlərin sözlərlə əlaqə və münasibətində idarə əlaqəsi və onu əks etdirən paradiqmatik formalar üzə çıxır. Bu zaman həmin frazeoloji vahid cümlədə əsasən tamamlıq funksiyasında çıxış edir.

Onu əhatə edən sözlərlə frazeoloji vahidlərin struktur bağlılığı əsasən idarə əlaqəsi üzərində qurulur. Bu zaman təkcə leksik vahidlər deyil, frazeoloji vahidlərin özü də idarə əlaqəsinin təsirinə məruz qalır. Belə bir şəraitdə idarə həm güclü, həm də zəif ola bilər.

Əgər frazeoloji vahid **təsirlik halda olan söz + təsirli fel** modeli üzrə əmələ gəlmişdirsə, o, şübhəsiz ki, təsirlik halda olan sözlə idarə əlaqəsinə girə bilmir. Məsələn: *qan tökmək, baş sındırmaq, əl-qolunu açmaq, göz yummaq* və s.

Əgər frazeoloji vahid **təsirlik halda olmayan söz + təsirli fel** sxemi üzrə əmələ gəlmişdirsə, onda o digər leksik vahidlə idarə əlaqəsində olur. Məs.: *öz arşını ilə ölçmək* (kimi?, nəyi?); *yerlə yeksan etmək* (nəyi).

Feli frazeoloji vahid fonetik cəhətdən fel komponenti ilə üst-üstə düşən müstəqil felin idarə etdiyi halı tələb edə bilər. Lakin «əgər müəyyən bir mənada fel bir neçə halı idarə edirsə, feli frazeoloji vahid adətən mümkün formalar-dan yalnız birini idarə edir»¹.

¹ Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968, с. 272

Frazeoloji vahid sərbəst şəkildə idarə etdikdə dilin müstəqil vahidinə çevrilir və sözə bərabər olur. Bütün bu hallarda semantik bütövlük əsas rol oynayır. Komponentlərin semantik parçalanması aradan götürülür.

Bəzi feli frazeoloji vahidlər ayrılıqda felin özünün tələb etdiyi halı idarə edir.

Məsələn: *aldə gəzdirmək//əl-əl gəzdirmək* (yüksək qiymətləndirmək). Bu frazeoloji birləşmə *aldə gəzdirmək* sərbəst söz birləşməsindəki *gəzdirmək* felinin tələb etdiyi təsirlik halda olan sözlə frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri deyil, özü bütövlükdə tabelilik əlaqəsində olur. Gətirdiyimiz nümunədə müstəqil *gəzdir*= feli ilə *gəzdir*= komponenti arasında semantik qanunauyğunluq yoxdur. *Gəzdir*= felinin öz leksik mənası olduğu halda, *gəzdir*= komponenti semantik müstəqillikdən məhrum olmuş və frazeoloji vahidin bütöv mənasının içində əriyib getmişdir.

Feli frazeoloji vahidlər adətən ismin bir halını tələb etsə də, adi fellər kimi eyni zamanda ismin iki halını da idarə edə bilər. Frazeoloji vahidin sintaktik funksiyası artıq onun hansı cümlə üzvü kimi çıxış etdiyini və beləliklə də, hansı sözlərlə əlaqəyə girdiyini göstərir.

Frazeoloji vahidin müəyyən leksik-qrammatik səciyyə daşması onun real birləşmə imkanlarından, az da olsa, xəbər verə bilər. Doğrudan da, əgər hər hansı frazeoloji vahid feli birləşmədirsə, onda onun məhz hansı sözlərlə semantik əlaqədə ola biləcəyini artıq təsəvvür etmək mümkündür. Əslində elə buna görə də biz frazeoloji vahidin söz-

lə əlaqəsinin imkan hədudlarını dəqiqləşdirməklə müəyyən sərhəd tapmış olarıq.

Feli frazeoloji birləşmələr əsasən cümlənin xəbəri vəzi-fəsində işlədilir: *özündə-sözündə olmamaq//özündə olma-maq// özündə-sözündə deyil//özündə deyil* tipli insanın daxili aləmini və əhval-ruhiyyəsini əks etdirən frazeoloji vahidlər cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. Ümumiyyətlə isə, hərəkət bildirən bu frazeoloji vahidlər predikat və obyekt olmaqla cümlənin xəbəri və tamamlığı funksiyasında çıxış edə bilər.

Feli frazeoloji vahidlərin birinci komponentini təşkil edən sözlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Hə-min komponent təqlidi və ya qoşa sözlərdən də ibarət ola bilər.

Məsələn: *pərən-pərən salmaq; başlı-başına qoymaq; ağız-ağıza vermək, əl-ayaq açmaq; əldən-ayaqdan düşmək; ağına-bozuna baxmamaq* və s.

Bir qədər də feli frazeoloji vahidlərin quruluşu məsə-ləsi üzərində dayanacaq. Feli frazeoloji vahidlər əsasən aşağıdakı sxemlər üzrə mövcuddur:

- 1) şəkilçisiz baş söz + fel: *bardaş qurmaq, baş aparmaq, əl açmaq, ürək vermək* və s.
- 2) yönlük halda olan söz + fel: *aya günə dönmək, vəcdə gəlmək, azara düşmək, ağla gəlmək* və s.

- 3) təsirlik halda olan söz + fel: *aranı açmaq, qadanı alım, aranı sazlamaq* və s.
- 4) yerlik halda olan söz + fel: *gözdə-qulaqda olmaq, əldə saxlamaq* və s.
- 5) çıxışlıq halda olan söz + fel: *əldən düşmək, gözdən düşmək, dəridən- qabıqdan çıxmaq* və s.
- 6) yönlük halda olan mənsubiyyət şəkilçili söz + fel: *abrına qısılmaq, boynuna götürmək, ağzına çullu dovşan sığmamaq, başına iş açmaq* və s.
- 7) təsirlik halda olan mənsubiyyət şəkilçili söz + fel: *ağlını itirmək, ağzını-burnunu büzmək, burnunu sallamaq, barmağını dişləmək* və s.
- 8) çıxışlıq halda olan mənsubiyyət şəkilçili söz + fel: *ağzından vurmaq, ayağından çəkmək, başından basmaq* və s.
- 9) **öz** sözü(ismin bir neçə halında)+ fel: *özündən çıxmaq, özünü oda-közə vurmaq, özünü naza qoymaq özünü çəkmək, özünü ağır aparmaq* və s.

«Azərbaycan dilində bir neçə feli frazeoloji vahid vardır ki, bunlar ancaq «öz» sözünün əsasında formalaşmışdır. Belə sözlərin birinci komponenti olan «öz» ismin bir neçə halında işlənir»¹.

¹ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, s.89

Feli frazeoloji vahidlərdə komponentlərin sırası məsələsinə də xüsusi toxunmaq lazımdır. Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlərin sıralanması tarixən tam sabit olmamışdır. Burada inversiya hadisəsi özünü göstərir. Bunu daha çox şifahi xalq ədəbiyyatının bütün növlərində müşahidə etmək olar.

Feli frazeoloji vahidlər, demək olar ki, fələ məxsus bütün kateqoriyaları özündə əks etdirir. Belə ki, bu vahidlərin də təsriflənən və təsriflənməyən formaları vardır. Onlar şəxsə, zamana, növə, şəkllə görə dəyişir, təsirli və ya təsirsiz, inkar və ya təsdiqdə olur. Əlbəttə, bu kateqoriyalar heç də hər hansı frazeoloji vahiddə bütöv şəkildə olmur. Bəzi frazeoloji vahidlərdə bu kateqoriyaların bir qismi, bəzilərinə isə yalnız biri əks olunur. Feli frazeoloji vahidlər həmin kateqoriyaların vasitəsi ilə hal və hərəkəti ifadə edir. Bu zaman feli frazeoloji vahidə bütün forma və mənə məcmuyunu bütünlükdə məhz fel verir.

İndi də bir qədər feli frazeoloji birləşmələrin istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

1. Türk dillərində işlənən feli frazeoloji birləşmələrin bir çoxunda birinci komponentdə dəyişiklik aparılması qeyri-mümkün olur. Məsələn: 1) Ona görə sənə *əl tutmaq*, yaxşılıq etmək istəyirəm. 2) ... xoşladığı qızlar da nədənsə ona *yaxın düşmürdülər*. 3) O sevməzdi ki, kişisi ona bir məsələ üçün *ağız açsın*. 4) İradəsi *qələbə çaldı*. 5) Fakt da deyərəm, mənə *hədə-qorxu gəlmə*. 6) Sovet xalkı belent işə *baş qoşdı* (türkmən) və s.

Elə buradaca qeyd etmək istərdik ki, ikinci komponenti *düşmək* feli ilə ifadə olunan feli frazeoloji vahidlərin birinci komponenti sifət, əlamət və ya keyfiyyət bildərən sözlərdən ibarət olduqda onların arasında elə əlaqə möhkəmliyi yaranır ki, bununla da heç bir sözə bu iki komponentin arasına girməyə imkan verilmir. Məsələn: *xəstə düşmək*, *uzaq düşmək*, *avara düşmək* və s. Çox maraqlıdır ki, bu tipli sözlər artıq bu gün mürəkkəb söz statusu qazanmış, onlarda tədricən defrazeologizmləşmə prosesi getdiyindən bu birləşmələr dilin frazeoloji qatını tərk edərək özünə leksikada yer tutmuşdur.

2. Oğuz qrupu türk dillərində işlənən feli frazeoloji vahidlərin bir qisminə birinci komponent qrammatik dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn: 1) Qadınlar ağlayıb *ürəyini boşaldır*. 2) Təyyarədən düşəndə Aybəniz dərinə *köksünü ötürdü*. 3) Vitimin suyu artdıqca *könlüm açılırdı*.

Buradakı *ürəyini*, *köksünü*, *könlüm* komponentləri müxtəlif şəxslər və kəmiyyət üzrə təsriflənə bilər. Belə ki, həmin feli frazeoloji vahidləri *ürəyimizi* (*ürəyinizə*, *ürəklərini*, *ürəyimi*) *boşaltmaq*, *köksümü* (*köksümüzü*, *köksü-*

nüzü)ötürmək, könlü(könlün, könlümüz, könlünüz, könülləri) açılmaq formalarında işlətmək olar.

Birinci qrupdan olan feli frazeoloji vahidlərlə ikinci qrupa məxsus frazeoloji vahidlər arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, əvvəlki frazeoloji vahidlərin komponentləri arasına söz əlavə etmək mümkün olmadığı halda, sonrakı frazeoloji vahidlərin komponentləri arasına hər hansı söz daxil ola bilər.

Maraqlıdır ki, dildə elə frazeoloji vahidlər mövcuddur ki, onlar birinci komponentinin forma dəyişməzliyinə görə birinci qrupa yaxınlaşdığı halda, komponentlər arasındakı əlaqənin zəifliyinə görə ikinci qrupa bənzəyir. Məsələn: *yola salmaq*(*yola dünən saldım*); *ruhdan düşmək*(*ruhdan yaman düşmüşəm*); *başını itirmək* (*başını çoxdan itirib*) və s.

N Ə T İ C Ə

**«FRAZELOGIYA»YA DİLÇİLİYİN
XÜSUSİ BİR ŞÖBƏSİ KİMİ BAXILMALI ,
FRAZEOLoji VAHIDLƏR MÜXTƏLİF
İSTİQAMƏTLƏRDƏ VƏ FƏRQLİ BAXIŞ
BUCAQLARINDAN İNTENSİV ŞƏKİLDƏ
ÖYRƏNİLMƏLİDİR.**

Son illərə kimi türkologiyada sistemli şəkildə araşdırılmadığından dildə mövqeyi və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilməyən, mahiyyəti açılmadığından haqqında «Leksikologiya»nın bir qolu kimi danışılan *frazeologiya*nın türk dillərinin materialları əsasında tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, «*Frazeologiya*»ya dilçiliyin xüsusi bir şöbəsi kimi baxılmalıdır.

Yalnız son zamanlar ümumtürkoloji tədqiqatların obyektinə çevrilən və intensiv şəkildə araşdırılan frazeologiya hələ bu gün də bir elm sahəsi kimi «öz sirli çağlarını yaşayır». Türk dillərinin əsrarəngiz frazeoloji aləmini aydınlaşdırmaq və bu aləmə yol açmaq üçün türkoloqlar müxtəlif cəhdlər göstərmiş, bu məqsədlə ayrı-ayrı türk dillərinin frazeoloji təbiəti müntəzəm araşdırılmış, bir sıra hallarda frazeoloji vahidlərin keçdiyi inkişaf yolu tarixi faktların işığında öyrənilmiş, dil sistemində frazeologiya'nın mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə səy göstərilmişdir.

Təqdim olunan monoqrafiya da bu baxımdan həmin sahədə müəyyən dəqiqləşdirmələr aparmaq, türk dillərinin tam olmasa da, müəyyən qədər frazeoloji mənzərəsini yaratmaq yolunda ilk cəhdlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Apardığımız müqayisəli tədqiqata yekun vuraraq aşağıdakı nəticələri şərh etmək istəyirik.

Frazeoloji vahidlərə uzun illər söz birləşmələri kimi yanaşıldığından dilçilikdə, eləcə də türkologiyada bu məsələ ilə bağlı yanlış təsəvvürlər və səhv fikirlər meydana çıxmışdır. Belə ki, sintaksisin obyektı olan söz birləşmələrinin sərbəst və sabit söz birləşmələrindən ibarət olduğunu qəbul edən alimlər frazeoloji vahidləri sabit söz birləşmələrinə aid edirlər. Əgər frazeoloji vahidlər «Sabit birləşmələr» adı altında sərbəst birləşmələrin əks qütbü kimi öyrənilirsə, onda bu mövzu sintaksisin obyektı kimi «Söz birləşmələri» bəhsinə daxil edilməlidir.

Göründüyü kimi, söz birləşmələrinin dilçilikdə belə bir ənənəvi bölgüsü frazeoloji vahidlərin linqvistik təbiətinin kölgədə qalmasına, onun özünəməxsusluqlarının üzə çıxarılmasına səbəb olmuş, nəticədə frazeologiya dilçiliyin müstəqil bir şöbəsi olmaq imkanından məhrum edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin spesifik xüsusiyyətləri və səciyyəvi əlamətlərini aşkar etməklə biz onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərini öyrənməyə çalışmışıq. Belə bir qənaətə gəlmişik ki, frazeologiya ən kiçik dil vahidlərindən - sözlərdən (bəlkə də, hətta **səslərdən**) tutmuş ta cümləyə (bəlkə də, hətta **mətnə**) kimi dilə hazır vəziyyətdə daxil olan və qapalı struktura malik obrazlı ifadələrin hamısını (söz ----- cümlə) əhatə edə bilər.

Nəticə etibarı ilə demək olar ki, frazeoloji vahidlər həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə səviyyəsində (*frazeoloji vahidlərin səs və mətn səviyyələri ilə bağlı qənaətimiz qəti olmadığından hələlik bu məsələni açıq buraxırıq*

– M.M.) məcazlaşma prosesinə məruz qalıb semantik bütövlük qazanan və dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan sabit dil vahidləridir.

Frazeologiyanın xarakterik lingvistik xüsusiyyətlərinin aşkarlanması üçün onun dilçiliyin digər şöbələri – leksikologiya, qrammatika və üslubiyyatla müqayisəsi olduqca zəruridir. Axı elə bu cür müqayisənin fonunda frazeologiyanın dil sistemində mövqeyi aydın cizgilərlə müəyyənləşir, onun digər şöbələrlə bağlılığı ilə yanaşı, frazeoloji sistemin qanunauyğunluqları, özünəməxsusluğu, spesifik xüsusiyyətləri aşkarlanır.

Təəssüf ki, bu sahədə nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada çox az iş görülmüş, bu sahə diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Bu məsələnin əhəmiyyəti və onun öyrənilməsinin vacibliyi nəzərə alınmaqla, sözsüz ki, gələcəkdə bu istiqamətdə yeni araşdırmalar aparılacaq və yüksək elmi dəyərli tədqiqat əsərləri meydana çıxacaqdır. Artıq bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində ilk addımlar atılır.

Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsini tədqiq edən Ç.Hüseynzadə yazır: «Frazeologiya ilə onomastika dilçilik elminin ayrı-ayrı şöbələridir. Bununla belə, bu şöbələrin tədqiqat obyektləri olan frazeologizmlərlə onimlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər özünü göstərir. Məhz buna görə də frazeoloji vahidlərlə onimlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi və ilk növbədə onların ümumi və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur»¹.

¹ Hüseynzadə Ç. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında. «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı, 1990, s.16

Dil tarixçiləri, etimoloqlar və leksikoqraflar üçün dəyərli və əvəzsiz dil materialı, etibarlı mənbə sayılan frazeoloji vahidlərin tarixi aspektdə araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əslində dərin və sanballı tarixi elmi tədqiqatların olmaması frazeologiyanın bir sıra nəzəri problemlərinin həllində çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Dilin frazeoloji sistemi mövcuddur və o, daima inkişafdadır. Elə buna görə də hər bir frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin çulğalaşdığını, tarixin ən qədim laylarına məxsus xüsusiyyətlərin əks olunduğunu görürük.

Məlumdur ki, dilimizin ulu səsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsi Azərbaycan xalqının tarixi, dili və mədəniyyətini əks etdirən frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Bu baxımdan Azərbaycan dilçilərinin «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyasını yaratmaq niyyəti təqdir olunmalıdır. * Sözsüz ki, yaradılacaq həmin ensiklopediyada bu əvəzsiz dil abidəsinin frazeoloji mənzərəsi öz aydın əksini tapacaqdır. «Tamamilə arxaik frazeoloji vahidlərin izahı xüsusilə vacib olduğundan, sözsüz ki, onlar adı çəkilən ensiklopediyada əks etdiriləcəkdir. Çünki frazeoloji birləşmələrin (*«göy geyib qara çalma»*, *«başa dönmək»*, *«ərənlər dünyayı ağılınan bulmuşlar»*, *«oğuzun arsız türkmənin dəlisinə bənzər»*, *«bağır basmaq»* və s.) həqiqi mənası ilə məcazi mənası arasındakı nisbət, fərq, tarixi şərait, etnopsixoloji xüsusiyyətlərlə şərtlənir»¹.

* **Qeyd:** Artıq bu ensiklopediya oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

¹Vəliyev K.«Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyasında abidənin frazeologiyasının inikası.-«Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi,Bakı,1990,s.3

Frazeologizmləşmənin baş vermə şəraitini frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişafı prosesini elmi cəhətdən səciyyələndirmək üçün, hər şeydən əvvəl, mütləq ayrı-ayrı dövrlərin frazeoloji sistemi tədqiq olunmalıdır. Əlbəttə, bu zaman hər bir dövrün şair və yazıçıların yaradıcılığına mü-raciət edilməsi, həmin sənətkarların dilində istifadə olunan frazeoloji vahidlərin hərtərəfli öyrənilməsi də zəruridir. Aydınır ki, «bədi dilin təsir qüvvəsini artırmaq, ona üslubi gözəllik vermək idiomlar üçün səciyyəvidir»¹. Yazıçı dilinin frazeologiyası tədqiq etdiyimiz problemlərin içərisində əsas halqalardan biri olduğu üçün monoqrafiyada bu məsələ geniş yer tutur.

Sənətkar təxəyyülü və qələminin qüdrəti ilə həyata və-siqə qazanmış bədi dil nümunələri mənəvi dünyamıza işıq salır, aydınlıq bəxş edir. Təbiidir ki, «xalq dilinin miniatür sənət əsərlərinə miniatürlər çəkən» ölməz Füzuli «fra-zemlərə cilalanmış obraz kimi baxdığı üçün onlardan təsvir və ifadə vasitəsi kimi istifadə edir, onların bədi-məntiqi məzmununa uyğun gələn lövhələr yaradır»².

Türk dillərinin tarixi frazeologiyasının yaradılmasında yazılı abidələrin də rolu böyükdür. Oğuz qrupu türk dil-lərinin frazeologiyası uzun sürən tarixi inkişafın məhsu-ludur. Müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrinin dil faktları bir daha göstərir ki, müasir türk dillərində işlənən frazeoloji

¹Sultanov V.Füzulinin dilində idiomlar. - «Tarixi və tətbiqi dilçilik» məcmuə-si.Bakı, 1993, s.11

²Əlizadə S.Füzuli dilinin frazeologiyası haqqında.«Azərbaycan frazeologiya-sının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı,1990,s.11

vahidlərin bir qismi də öz mənşəyinə görə türk dillərinin qədim yazılı abidələrinə gedib çıxır. «Məhz buna görə də türk frazeologiyasının genezisi probleminin öyrənilməsində türk dillərinin ilkin qaynaqlarına və ayrılıqda hər bir türk dilinin tarixinə müraciət etmək gərəkdir. Bu zaman ən qədim ümumtürk yazılı abidələri ilə yanaşı, tarixi frazeologiya areallar əsasında qıpçaq, oğuz, karluq, uyğur-oğuz və s. dil qrupları üzrə tədqiq edilməlidir»¹. Türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin yaranma və formalaşma tarixi frazeoloji sistemin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dillərində frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətlərlə əlaqədar dəqiqləşdirilmələrin aparılması olduqca vacibdir. Bu məsələ ətrafında və tədqiq etdiyimiz türk dillərinin dil faktlarının araşdırılması nəticəsində aşağıdakı qənaətə gəlmişik. Frazeoloji vahidlərin malik olduqları əlamətləri belə xarakterizə etmək olar:

- 1) kateqorial əlamətlər;
- 2) qeyri-kateqorial əlamətlər.

Frazeoloji vahidlərin malik olduqları kateqorial əlamətlərə *diferensiyalılıq, fərqləndiricilik*, qeyri-kateqorial əlamətlərə isə *üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlilik* xasdır. Kateqorial əlamətlərin varlığı frazeoloji vahidlərin dildə mövcudluğunun təminatçısı kimi çıxış edirsə,

¹Quliyev Ə.Orxon-Yenisey abidələri türk tarixi frazeologiyasının qaynaqlarından biri kimi. «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi, Bakı,1990, s.18

qeyri-kateqorial əlamətlər kateqorial əlamətləri yalnız müşayiət edir.

Frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən kateqorial əlamətlər bunlardır:

1. dildə hazır vəziyyətdə olmaları
2. struktur qapalılığı
3. semantik bütövlüyü
4. motivləşmə
5. başqa dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilməmələri

Həmin kateqorial əlamətlərin əsasında isə sabitlik, məcazlılıq, obrazlılıq və emosionallıq durur.

Ç.Hüseynzadə haqlı olaraq yazır: «Hər hansı məcazi ifadə motivləşdikdə (daxili formaya malik olduqda) idiom (**frazeoloji vahid** -M.M.) olur¹.

Bu kateqorial əlamətlərin söz, birləşmə və ya cümlədə eyni zaman həddində cəmləşməsi əsas şərtidir.

Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişafı prosesində sözün leksik mənasının üfqə istiqamətdə hərəkəti – daralması və ya genişlənməsi xüsusi rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, birləşmə səviyyəli ismi frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və formalaşması zamanı bir daha aşkar olur ki, «bəzi isimlərin assosiativ-məntiqi məzmunu onların semantikasının genişlənməsinə, konnotativ mənanın yaranmasına

¹ Hüseynzadə Ç. Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında.

«Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı, 1990, s.17

gətirib çıxarır. Bu mənalər potensial şəkildə mövcuddur və biz onların analogiyasına müxtəlif dillərdə rast gəlirik»¹.

Dilçilikdə nəzərdən qaçırılmış mövzulardan biri də müqayisəli frazeoloji vahidlərlə bağlıdır.

Frazeologiya dilçilikdə tez-tez müraciət olunan obyekt olsa da, onunla bağlı bu və ya digər problemlər intensiv şəkildə öyrənilsə də, müqayisəli frazeoloji vahidlər nədənsə diqqətdən kənarda qalmış, frazeologiyanın bu mühüm sahəsi tədqiqata çox az cəlb edilmişdir. «Hər hansı dilin frazeoloji sistemində özünəməxsus yer tutan müqayisəli frazeoloji tərkiblər ətraf mühitin və həyatın obrazlı ifadəsini əks etdirən dilin mövcud ünsiyyət vahidlərinin resurslarından biri olub, şifahi və yazılı nitqin ədəbi qolunda maraqlı ifadə vasitəsi kimi çıxış edir»².

Qeyd edək ki, heç də hər hansı müqayisə bildirən birləşməni frazeoloji vahidlər sırasına daxil etmək olmaz. Yalnız frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amilləri özündə əks etdirən, semantik müqayisə səciyyəsi daşıyan və müqayisəni leksik-semantik elementlərlə təmin edən birləşmələr komparativ frazeoloji vahidlər sayıla bilər.

Müqayisəli frazeoloji vahidlərin tərkibinin sabitliyi onun frazeologizmliliyini daha da möhkəmləndirir. Belə ki, *divar kimi ağarmaq, daş kimi ağırlaşmaq, sanki ürəyimdən daş asılıb* kimi müqayisəli frazeoloji vahidlərin

¹ Salehova I. Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında ünsiyyətin rolu. - «Tarixi və tətbiqi dilçilik» məcmuəsi. Bakı, 1993, s. 24

² Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. - В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с. 12

komponentləri dəyişilməz qalır və bu vahidlər də dildə hazır nitq vahidi kimi müntəzəm işlənir, nitq prosesində yaranmır.

Lakin dildə bu cür frazeoloji vahidlərə zahirən oxşayan okkazional birləşmələr də mövcuddur ki, bunlar dilçilikdə «kvazi-müqayisəli frazeoloji vahidlər» adlandırılır. Bütün dillərdə, eləcə də oğuz qrupu türk dillərinin hamısında bu tipli vahidlər işlənir və çoxdur.

Həyat gerçəklikləri, hadisə və faktları hər hansı xalqın dilində və şüurunda obyektiv şəkildə həkk olunduğundan bütün bu reallaqları əks etdirən müqayisəli frazeoloji vahidlər də adətən müxtəlif dillərdə eyni məfhumu ifadə edən sözlərdən əmələ gəlir. Sözsüz ki, bu zaman hər bir xalqın həyat tərzinin spesifikliyi də özünü göstərir. Məsələn, biri-birinə bənzər insanları xarakterizə etmək üçün rus dilində «*iki su damlası kimi*», yapon dilində «*iki yerə bölünmüş qaysı*», indoneziya dilində «*ikiyə bölünmüş koks qozu*» ifadələri işlənirsə, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, eləcə də özbək dillərində həmin məna «*ikiyə bölünmüş bir alma*» ifadəsi ilə verilir.

Dilə məxsus sistemlilik frazeologiyada da özünü göstərir və bu sahədə müəyyən qanunauyğunluqların meydana gəlməsinə səbəb olur. Şübhəsiz, qohum dillərin maraqlı dil faktları əsasında öyrənilən müqayisəli frazeoloji vahidlərin xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilib araşdırılması bu qanunauyğunluqların üzə çıxarılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi əslində bir sıra mübahisəli məsələlərin həllinə imkan yaratmışdır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin uzun müddət «Sabit birləşmələr» adı altında

öyrənilməsi onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin kölgədə qalmasına, bununla da onların sərbəst birləşmələrlə, mürəkkəb sözlərlə qarışdırılmasına, heç bir linqvistik əsas olmadan, tutarlı dəlil gətirilmədən paremiyalardan uzaqlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, frazeoloji vahidlər mənşəyinə görə sərbəst söz birləşmələrinə söykənir. Bu mənada onların tarixi inkişaf yolu maraq doğurur. Zənnimizcə, istər söz səviyyəli, istər birləşmə səviyyəli, istərsə də cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin ilkin kökü sərbəst birləşmələrlə bağlıdır. Məhz bu sərbəst birləşmələrin məcazlaşma prosesinə uğrayaraq sabitlik, obrazlılıq və semantik bütövlük qazanması, motivləşməsi nəticəsində müasir frazeoloji vahidlər formalaşmışdır. Bu tarixi inkişaf prosesində birləşmə səviyyəli dil vahidləri reduksiya (ixtisarlaşma) nəticəsində söz səviyyəli, optimallaşma (struktur genişlənmə) nəticəsində isə cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərə çevrilmişdir. Müasir türk dillərində eyni frazeoloji vahidin müxtəlif qrammatik formalarda işlənməsi onların keçdiyi inkişaf yolunun tarixi izlərini əks etdirir. Məsələn, *ağır gəlmək* frazeoloji vahidinin həm müasir türk, həm də müasir Azərbaycan dilində daşdığı mənəyə nəzər salaq:

- 1) Bu sözlər mənə *çox ağır gəldi* (Azərb.)
- 2) Bu sözlər bana *çok ağır geldi* (türk)

Göründüyü kimi, eyni mənalı frazeoloji vahid müxtəlif dillərdə eyni fonetik tərkibli variantlarda çıxış edir.

Lakin «hisslərinə toxunmaq, incimək» mənasında müasir Azərbaycan dilində *ağır gəlmək* frazeoloji vahidi işləndiyi halda, türk dilində bu mənanın ifadəsi üçün həmin

frazeoloji vahid *ağırina gitmek* formasında işlənir. Frazeoloji vahidin birinci tərəfi də paradiqmatik dəyişməyə məruz qalmışdır (*en ağırlarına giden*). Bu xüsusiyyət isə əslində həmin birləşməni təşkil edən sözlərin semantikasına və dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində daşdığı funksiya ilə bilavasitə bağlıdır.

Bu tipli frazeoloji vahidlərə oğuz qrupu türk dillərində tez-tez təsadüf olunur. Məsələn:

«rişxənd etmək» mənasında: *ayaq altına salmaq* (Azərbay.) - *ayak altına alma* (qaqauz)

«qarğış etmək» mənasında: *adın qalsın* (Azərbay.) - *adın qelsin* (qaqauz)

«qorxmaq» mənasında: *üzü ağarmaq* (Azərbay.) - *yüzü ağarmak* // *dudak ağarmak* (türk)

«olmaq» mənasında: 1) *baş vermək* (Azərbay.) - *baş göstermək* (türk); 2) *baş üstə* (Azərbay.) - *baş üstüne* (türkm.)

«çox danışmaq» mənasında: *ağzımda tük bitdi* (Azərbay.) - *aazımda tüü bitti* (qaqauz)

«danışmamaq» mənasında: *ağzını yığmaq* (Azərbay.) - *aazını toplama* (qaqauz)

Azərbaycan dilindəki *başə düşmək* frazeoloji ifadəsi qaqauz dilində *başıma düşdi* formasında işlənir.

Göründüyü kimi, qaqauz dilində birinci komponentdə şəxs ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə, əksinə, şəxs ikinci tərəfdə, yəni feldə qrammatik əksini tapmışdır. Qaqauz dilində «baş» ismi qəbul edilmiş mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə bu və ya digər şəxsi ifadə edir. Azərbaycan dilində isə bunu yalnız ikinci komponentin, yəni felin qəbul etdiyi şəxs şəkilçisi vasitəsilə görmək olur.

Frazeoloji vahidlərin inkişaf tarixində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən keçid mərhələsinin frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşunda, komponentlərin sıra düzümündə inikası da maraq doğurur.

Oğuz qrupu türk dillərində *üz ver=//baş ver=* tipli frazeoloji vahidlər mövcuddur. Məsələn:

Mənə kədər *üz verəndə* dostumu anıram

Bir hadisə *baş verəndə* bizi xəbərdar etməyi unutma.

Hər iki birləşmədəki *ver=* idarə növünə görə təsirli ol-
sa da, *üz ver=//baş ver=* birləşmələri bütövlükdə təsirsizdir.
Ver= felinin tələb etdiyi obyekt təsirlik halda olan sözlə ifa-
də olunmalıdır. Belə sözlər isə qeyri-müəyyən təsirlik halda
olan *baş* və *üz* sözləridir. Həmin sözləri bu məqamda heç
cür müəyyən təsirlik halda işlətmək mümkün olmadığından
haqqında danışılan birləşmələr dildə *baş vermək*, *üz vermək*
formalarında bərkilərək keçid mərhələsini başa vurmuş
frazeoloji vahid kimi çıxış edirlər. Lakin oğuz qrupu türk
dillərində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, qrammatik
təbiətindəki səbətsizlik, paradigmatik xüsusiyyətləri onların
hələ keçid mərhələsində olduqlarını göstərir. Bu cür
frazeoloji vahidlərin fel komponenti təsirli, digər
komponenti isə qeyri-müəyyən təsirlik halda olur. Lakin *üz
ver=*, *baş ver=* frazeoloji vahidlərindən fərqli olaraq burada
idarə olunan komponenti müəyyən təsirlik halda işlətmək də
mümkündür. Bu zaman həmin komponent şəxslər üzrə də
təsriflənə bilər. Məs.: *göz oxşamaq -
gözünü//gözümüzü//gözünüzü//gözlərini oxşamaq.*

Bu tipli frazeoloji vahidlər keçid dövrünün məhsulu-
dur. Yəqin ki, müəyyən zaman kəsiyində həmin frazeoloji

vahid yalnız *göz oxşamaq* formasında möhkəmlənib qalacaqdır.

Elə buradaca frazeoloji vahidlərin inkişaf mərhələlərini xarakterizə edən daha iki nümunəni tutuşdurmaqla gəldiyimiz nəticəni təqdim etmək istərdik. «Xalqın dilindəki frazeoloji ifadələrdən çox ustalıqla, sərbəst və yaradıcı şəkildə istifadə etmiş»¹ XVIII əsrin şirin dilli şairi Molla Pənah Vaqifin bir beytini xatırlayaq:

Ayağa salıbdır Vaqifi qəmlər,

Baş çəkəydi binəvaya gələydi.

Semantik bütövlüyünə görə biri-birindən fərqlənən bu frazeoloji vahidlər öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənilir. *Baş çəkmək* frazeoloji vahidinin yalnız ikinci komponenti paradiqmatik münasibətlərə girirsə, *ayağa salmaq* frazeoloji vahidinin hər iki komponentində qrammatik dəyişikliklər baş verir. Bu bir daha göstərir ki, *baş çəkmək* və *ayağa salmaq* frazeoloji vahidləri müxtəlif inkişaf mərhələlərinin məhsuludur. Zənnimizcə, *baş çəkmək* daha əvvəlki mərhələyə məxsusdur. *Ayağa salmaq* isə hələ tam formalaşmamışdır.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə bir fikir yürütmək olar ki, keçid mərhələsində olan frazeoloji vahidlərin söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirakı müşahidə olunur. Belə ki, bu tipli frazeoloji vahidlərin dildə mütləq mürəkkəb söz forması da olur.

Məsələn:

¹Abdullayeva M. Vaqif dilində fəli frazeoloji birləşmələr. «Semantika məsələləri» məcmuəsi. Bakı, 1993, s.38

1) *xoş gəlmək//xoşuna gəlmək//xoşumuza gəlmək// xoşunuza gəlmək//xoşlarına gəlmək - xoşagəlməz hadisə// xoşagələn hərəkət;*

2) *ürək sınmaq//ürəyi sınmaq//ürəyimiz sınmaq//ürəyiniz sınmaq// ürəkləri sınmaq - ürəyisınıq adam*

3) *kefi kökəlmək//kefim kökəlmək//kefimiz kökəlmək//kefiniz kökəlmək//kefləri kökəlmək - kefi kök adam (kefi kök, damağı çağ)*

Oğuz qrupu türk dillərinin dil faktları təsdiq edir ki, frazeoloji vahidin ifadəçisi olan söz birləşməsi ilə ona ekvivalent olan sərbəst söz birləşməsi arasında həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlər vardır. Elə buna görə də dildəki frazeoloji vahidləri sistemə salmaq məqsədi ilə aplikativ metoddan istifadə olunur. Bu metod eyni tərkibli sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji vahidin qarşılaşdırılmasına əsaslanır.

Bu qarşılaşdırma zamanı isə hər hansı frazeoloji vahidin keçdiyi inkişaf yolu daha aydın görünür. Lakin frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə və inkişaf tarixində, eləcə də onların tərkib və quruluşunda baş verən dəyişmələrin öyrənilməsində etimoloji tədqiqatlar əvəzsiz rol oynaya bilər. Etimoloji analiz zamanı əsas məqsəd frazeoloji vahidlərin ilkin forma və mənalarını üzə çıxarmaqdır. Bu araşdırmaların etibarlılığının təmin olunması üçün tarixi-müqayisəli metoda müraciət olunmalıdır.

Oğuz köklü türk dillərinin tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənilməsi zamanı türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin inkişafının maraqlı bir xüsusiyyəti də üzə çıxır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin bu və ya digər türk dilindəki vəziyyəti

aşkar olunur, həmin dillərin frazeoloji mənzərəsi aydın şəklidə nümayiş etdirilir və bu dillərdə əksər frazeoloji vahidlərin üst-üstə düşməsi (bu və ya digər dərəcədə eyniliyi) onların ümumtürk dilində yarandığı və formalaşdığından xəbər verir, həmin dillərin tarixən bir kökdən nəşət tapdığını, eyni mənşədən törədiyini bir daha nümayiş etdirir. Məsələn: 1)Azərb. *ağır söz* - türkm. *aqır söz* - qaqauz. *aar laf*; 2)Azərb. *küçələri ölçmək* - qaqauz. *sokakları arşinnamaa* («avara-avara gəzmək» mənasında).

Onu da qeyd etməliyik ki, oğuz qrupu türk dillərinin bu günkü mənzərəsi - leksik-qrammatik təbiəti göstərir ki, onlar sonrakı inkişaf mərhələlərində heç də biri-birindən kəskin fərqlənən dillərə çevrilməmiş, istər leksik mənası, istər fonetik tərkibi, istər morfoloji quruluşu, istərsə də sintaktik funksiyası etibarlı ilə cüzi dəyişikliyə uğramış və nəticədə bu dillər arasındakı fərq dialekt səviyyəsini keçə bilməmişdir.

Bu xüsusiyyət həmin dillərin frazeoloji sistemində özünü daha qabarıq büruzə verir. Belə ki, frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti oğuz qrupu türk dillərinin, demək olar ki, hamısı üçün eynidir. Bu isə həmin dillərin daşıyıcıları olan azərbaycanlı, türk, türkmən və qaqauzların kök birliyi və dil birliyini bir daha təsdiqləyir, bu xalqların eyni mədəni və mənəvi qaynaqlara söykəndiyini, buna görə də biri-biri ilə möhkəm bağlılığını sübut edir.

Frazeoloji vahidlərin inkişaf tarixində özünü göstərən semantik proseslər də maraqlıdır.

Oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərində müşahidə olunan maraqlı bir faktdan xüsusi bəhs etmək istərdik. Bu dillərdə əks və ya yaxın mənalı fellərin vasitəsi

ilə frazeoloji vahidlərin yaranması qanunauyğunluq kəsb etmişdir. Belə ki, bu frazeoloji vahidlərdən birinin dildə mövcudluğu digərinin də varlığını şərtləndirir və mütləqləşdirir. Fikrimizi aşağıdakı nümunələrlə açmaq istərdik.

Məsələn, *düşmək* felinin köməyi ilə əmələ gəlmiş hər hansı frazeoloji vahidin müqabilində mütləq *salmaq* komponentli frazeoloji vahidin olması labüdləşir. Nümunələrə nəzər yetirək:

Yada düşmək - yada salmaq

Başa düşmək - başa salmaq

Təşvişə düşmək - təşvişə salmaq

Ruhdan düşmək - ruhdan salmaq

Haldan düşmək - haldan salmaq

Gözdən düşmək - gözdən salmaq

Əldən düşmək - əldən salmaq

Ayağa düşmək - ayağa salmaq

Yola düşmək - yola salmaq

İşə düşmək - işə salmaq

Dilə düşmək - dilə salmaq

Ürəyə düşmək - ürəyə salmaq

Bunu əks mənalı sözlərin iştirak etdiyi frazeoloji vahidlərdə də görmək olur:

Zövq almaq - zövq vermək

Xəbər almaq - xəbər vermək

Can almaq - can vermək

Ağız açmaq - ağız yummaq

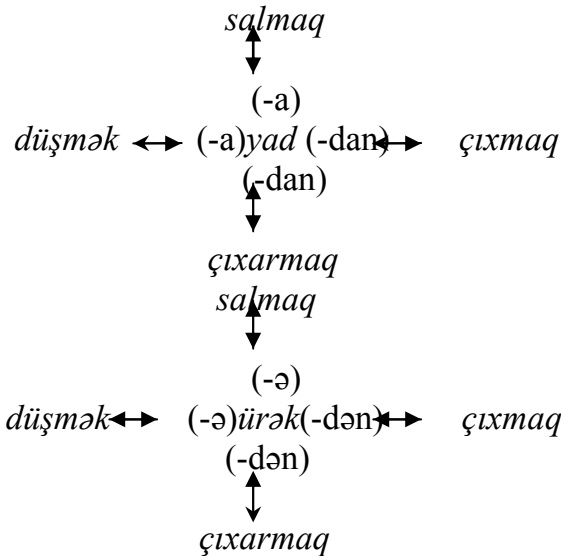
Göz açmaq - göz yummaq

Söz atmaq - söz tutmaq (Leyli ona söz atdı - Onu söz tutdu)

Bu xüsusiyyət pəremiyalarda da qabarıq şəkildə mövcuddur. Məsələn:

- 1) daş *atar* başını *tutar*
- 2) qaz *vur*, qazan *doldur*
- 3) *ağız deyəni qulaq eşitmir*
- 4) *göz verir, işıq vermir*

Bu nümunələrdəki nüvə sözlər əslində ikivalentli olur. Halbuki tərkibində dördvalentli nüvə sözə malik frazeoloji vahidlər də vardır. Bunu aşağıdakı sxemlə təsvir etmək istərdik:

Zənnimizcə, bu nümunələr türk dillərinin frazeoloji qatının sirli dünyasından xəbər verir. Bu sirlərə vəqif olmaq və bu gün cavab verməkdə aciz qaldığımız sualları

araşdırmaq üçün müqayisəli tədqiqatlara hələ də ehtiyac böyükdür.

Onu da deyək ki, mənaca yaxın sözlərin əmələ gətirdiyi leksik-semantik qrupun daxilində frazeoloji vahidlər yarandıqda müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərdən istifadə oluna bilər. Məs.: 1) O, *canını dişinə tutdu* (Azərb.) - Ama sonunda *canını dişinə taktı* (türk); 2) Gündüz işi *xoşuma gəli r* (Azərb.) - Onlarla oynamak *hoşlarını gidiyordu* (türk); 3) Mən səni *göydə axtarırdım, yerdə tapdım* (Azərb.) - Qel, altın qız, qözüm üstünə, mən bu qün nəxili baqtlı, *qökden islənim, yerde qovuşdu* (türkm.).

Frazeoloji vahidlərin inkişaf yolunu izlərkən desemantikləşmə hadisəsinin roluna da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nominativ funksiyasını itirmiş sözlərin yalnız frazeoloji vahidlərin tərkibində qalması bu hadisənin nəticəsi sayılmalıdır. Bu mənada frazeoloji vahidləri dilin ən qədim laylarına məxsus söz və ya mənaların sığındığı etibarlı mənbə və ya «zəngin yataq» adlandırsaq, yəqin ki, səhv etmərik.

Sözlər dildə çox zaman qrammatik və sözyaratma vəzifəsini daşıyırlar. Belə bir vəzifəni daşımağa «adət etmiş» sözlər müəyyən mərhələdə öz leksik mənasından məhrum olur və tədricən köməkçi sözə və ya şəkilçiyə çevrilir. Bu xüsusiyyət daha çox fellərə məxsusdur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlənən *gör*= feli *məsləhət gör*=, *tədarük gör*= birləşmələrində müasir mənasında çıxış etmir. Desemantikləşmə nəticəsində o, əsl mənasından uzaq düşərək köməkçiləşmişdir. Belə ehtimal etmək olar ki, *gör*= felinin ən qədim mənalarından biri «etmək//eləmək» olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, həmin məna frazeoloji vahidlərdə indi də qalır (*iş görmək, tədarük görmək, məsləhət görmək* və s.)

Müasir türk dillərində işlənən *qaş-qabaq tökmək* frazeoloji vahidinin də taleyi maraqlıdır. V.I.Aslanovun elmi məruzələrindən birində qeyd etdiyi kimi, bu frazeoloji vahidin *tökmək* komponenti heç də həmin sözün müasir mənasında işlənməmişdir. Görkəmli dilçinin fikrincə, əslində bu frazeoloji vahid *qaş-qabaq düymək* formasında olmuşdur (yəni, insanın müəyyən psixoloji durumunda *qaş-qabağında* düyün əmələ gəlir). *Düy*= feli məhz *düyün* isminin kökü olub «düyünləmək» mənasını verir.

Bu baxımdan da *qaş-qabaq tökmək* frazeoloji vahidinin əsl formasının *qaş-qabaq düymək* olması fikri məntiqi səciyyə daşıyır və bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyildir.

Desemantikləşmə hadisəsi nəticəsində frazeoloji vahidin fel komponentinin müəyyən mərhələdə öz leksik mənasından uzaq düşməsi faktını *düşmək* komponentli bəzi frazeoloji vahidlərdə də görmək olar. Bu tipli frazeoloji vahidlərdə həmin komponent öz vəzifəsini o dərəcədə itirir ki, nəticədə nəinki köməkçiləşir, hətta şəkilçi ilə əvəzlənir. Məsələn:

Xəstə düşmək - xəstə olmaq - xəstələnmək

Uzaq//kənar düşmək - uzaq//kənar olmaq – uzaqlaşmaq //kənarlaşmaq

Yaxın düşmək - yaxın olmaq - yaxınlaşmaq

Bu xüsusiyyəti bəzi digər fellərlə formalaşmış frazeoloji vahidlərdə də müşahidə etmək olur. Məs.: *kömək göstərmək - kömək eləmək - köməkləmək*

Türkologiyada mübahisə doğuran məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin təsnifatıdır. Bu təsnifat yalnız bir prinsipə əsaslanı bilməz. Buna görə də tədqiqatda oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidləri müxtəlif prinsiplər üzrə təsnif olunur. Bu təsnifat belədir:

1. Frazeoloji vahidlərin tutumuna görə tipləri
2. Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsipinə görə tipləri
3. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri
4. Frazeoloji vahidlərin semantik bütövlük dərəcəsinə görə tipləri
5. Frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri
6. Frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri

Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli analizi belə bir fikrimizi təsdiq edir ki, frazeoloji vahidlər tutumuna görə üç yerə ayrılır:

- 1) söz səviyyəli frazeoloji vahidlər
- 2) birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər
- 3) cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər

Məcazlaşma frazeoloji vahidin özəyidir. Bu xüsusiyyət söz səviyyəsində olan frazeoloji vahidlər üçün daha səciyyəvidir. Lakin sözlərin frazeoloji vahid kimi qəbul edilməsi prosesi çox ağır gedir.

Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Məcazlaşmış sözlər, söz birləşmələri və cümlələr gündəlik nitqimizdə müntəzəm işlənməklə möhkəmlənir və sabitlik qazanır. Frazeoloji

vahidlərin derivasiya nəticəsində formalaşması da maraqlıdır. Məsələn:

O qəflətən *keçindi*; O bu sözdən yaman *tutuldu*; Dostu bu sözdən tez *alındı*; Kişi xeyli *düşmüşdü* və s.

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərin digər sözlərlə münasibəti leksik və qrammatik birləşmə qanunları üzərində qurulur. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə çox zaman komponentlərin sıralanmasında qeyri-sabitlik hökm sürür. Məsələn:

Azərb. - Bu sözü tez *qulağı aldı*;

Bu sözü *qulağı* tez *aldı*;

Qulağı bu sözü tez *aldı*;

Qulağı tez bu sözü *aldı*

Türkm. - Otuz yillik bir vaka,

Düşdi derrev *yadıma*

Ömür *çıkma*z *yadımdan*,

İlki qören saparım!

Nümunələrdən də görünür ki, bu xüsusiyyəti oğuz qrupu türk dillərinin hamısında müşahidə etmək olar. Bu inversiya hadisəsi əslində dilin qədim kökləri ilə bağlı olduğundan onun türk dillərinin aqlütinativliyi ilə izah edilməsi məqbul hesab oluna bilər.

Türkologiyada həlli tələb olunan ən mübahisəli məsələ cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır. Tədqiqat işinin nəticəsi kimi deməliyik ki, paremiyalar da frazeoloji vahidlərin tutumuna daxildir, başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlərin sərhədləri daxilində yerləşir. Onlar da dildə hazır vəziyyətdə mövcud olub, təkrarlanan vahidlərdir və spesifik qrammatik quruluşu, semantik

və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərin spesifik xüsusiyyətləri onlardan hər hansı mətnin komponentləri kimi istifadə etməyə imkan verir. Belə ki, paremiyalar çox vaxt başlıqlar şəklində işlənir(məsələn,*Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük; Əcəb işə düşdük;Axtaran tapar* və s.). «Onların yaradıcılıqla transformasiyası bu frazeoloji vahidlərin təsir qüvvəsini daha da gücləndirir və onlara bir qədər yenilik verir»¹.

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında fəal iştirak edir:Belə frazeoloji vahidlər bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlə olur. Məsələn: *Bunları görüm, lənətə gəlsin; Bir gurultu düşər ki, daş dəyər, baş çatdar; Qaz vur, qazan dolsun* və s.

Oğuz qrupu türk dilləri belə faktlarla olduqca zəngindir.

Frazeoloji vahidlər tabeli mürəkkəb cümlənin ya baş, ya budaq cümləsi formasında olur. Məsələn: *Ürəyinə elə gələr ki, ona qısqanıram*(Azərb); *Bil ki, biz bu sakalı degirməndə ağartmadık*(türk); *Daş atıb başını tutur ki, Əmir oğlu Usuf mən deyiləm* (Azərb.).

Cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər nitqə emosionalılıqla yanaşı bir səmimiyyət, sadəlik, xəlqilik də gətirir. Məs.: *Soruşmaq ayıb olmasın; xala xətrin qalmasın* və s.

Cümlə konstruksiyalı frazeoloji vahid cümlənin bir üzvü kimi çıxış edə bilir. Məsələn:

- 1) *Səni aydan arı, sudan duru əməllərinə görə sevirəm* (Azərb.)

¹ Житенева Л.И.Фразеологизмы - средство газетной выразительности. «Русская речь,1984,№5, с.70

2) *Senin bu ite atsan it yemez sözlerini dinlemezdim* (türk)

3) *«It-ite buyrar, it quyruqına buyrar» etme!* (türkm.)

Oğuz qrupu türk dillərində paremiyalar adətən struktura görə o qədər də fərqlənmir, hətta çox zaman eyni olur. Lakin burada da müəyyən fərqlərin mövcudluğu mümkündür. Əslində bu fərqlər həmin frazeoloji vahidin inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa xidmət etmiş olur. Məs.:Azərb. - *Özü yıxılan ağlamaz*; türk. - *kendi olüşen ağlamaz*; qaqauz - *kendi düşən aalamazmış, aalasa da yaraşmazmış*.

Göründüyü kimi, bütün oğuz qrupu türk dillərində bu paremiya işlənir. Lakin həmin frazeoloji vahid qaqauz dilindən fərqli olaraq digər dillərdə ellipsisə uğramışdır. Yəni, qaqauz dilində həmin zərb-məsəlin *aalasa da yaraşmazmış* hissəsi digər dillərdə yoxdur. Bununla əlaqədar R.A.Budaqovun belə bir fikrini yadda saxlamalıyıq ki, «Oxşarlıqlar bu və ya digər leksik-semantik prosesin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verirsə, fərqlər həmin proseslərin yaranma və hərəkət mərhələlərinin tarixi izlənilməsi üçün şərait yaradır»¹

Nəticə etibarı ilə deməliyə ki, frazeoloji vahidlər öz inkişafının təşəkkül dövründə sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalıqlıq və yeniləşmə qazanmaqla frazeologizmləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Şübhəsiz, bu proses türk dillərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini əhatə edir. Bu mərhələlər təşəkkül, keçid və

¹ Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. - «Вопросы языкознания», М., 1978, с.16

sabitlik dövrlərindən ibarətdir. Frazеoloji vahidlərin semantik bütövlük dərəcəsi bu mərhələlərlə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində həmin frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşunda da bu və ya digər dərəcədə əks olunmuşdur. Bu baxımdan da tədqiqatın bir sıra nəticələri maraq doğurur.

Əsərə I.A.Boduen de Kurtenenin bu fikri ilə yekun vurmaq istəyirik. O yazır: «Elm əşyanın (obyektin) genezisini, onun əvvəlini, inkişafını və sonunu öyrənmək istəyir». Bu mənada tədqiq etdiyimiz mövzunun hələ bundan sonra da müxtəlif istiqamətlərdə və fərqli baxış bucaqlarından intensiv şəkildə öyrənilməsi vacib və zəruridir.

KARLUQ QRUPU TÜRK DILLƏRİNİN FRAZELOGİYASINA DAIR

ÜMUMİ QEYDLƏR

Dünya dilçiliyində, eləcə də türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində ötən XX əsrin ortalarından sonra çoxsaylı tədqiqatların obyektı olmuş frazeologiya «gizli dövrünü» sona çatdırıb, dilçiliyin müstəqil şöbəsinə çevrilsə də, son illərdə bu sahədə intensiv araşdırmalar aparılsa da, frazeoloji vahidlərin xarakteri, mahiyyəti digər dil vahidləri ilə qarşılıqlı bağlılıq və münasibəti, leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı mübahisəli məqamlar hələ də qalmaqdadır.

Dilin frazeoloji qatının bu və ya digər məsələsi ilə bağlı araşdırmalarımızda frazeologiyanın tədqiqi tarixini izlərkən türkoloqların bu sahədə geniş fəaliyyət göstərdiyinin şahidi olmuşuq.

Əlbəttə, bu mənada karluq qrupu türk dillərinin tədqiqatçıları da unudulmamalıdırlar. Belə ki, karluq qrupu türk dillərinin tədqiqi zamanı da frazeologiya diqqət mərkəzində olmuş, istər özbək, istərsə də uyğur

dillərinin frazeoloji layı ilə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Digər türk dillərində olduğu kimi, özbək, uyğur və salar dillərinin də frazeoloji vahidləri, səthi də olsa, araşdırılmış, bu məsələyə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılaraq müəyyən elmi qənaətlər əldə olunmuşdur.

Bizim təqdim etdiyimiz bu qısa araşdırmanın əsas məqsədi isə karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyasını tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənmək istiqamətində müəyyən mülahizələrimizi təqdim etmək, karluq qrupu türk dillərinin frazeoloji vahidlərini Azərbaycan dilinin, eləcə də digər türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə müqayisədə təhlil etmək və bu zaman aşkarlanan oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin elmi izahına nail olmaqdır.

Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi müqayisə olunan dillərin yalnız qrammatik və ya leksik, eləcə də frazeoloji baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün deyil, həm də həmin dillərin tarixi inkişaf yolunun işıqlandırılması, onların əcdad dilinin qrammatik quruluşunun, leksik qatının, frazeoloji layının aşkarlanması və bərpası üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası spesifik xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir və zənginliyi ilə seçilir . Lakin bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatın yaxın zamanlarda elmi-ictimaiyyətə təqdim

olunacağına¹ və həmin əsərin türkoloji aləmdə layiqli yer tutacağına inandığımdan bu mövzunun dərinliklərinə varmaqdan vaz keçir, yalnız müəyyən mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənirik.

Bu sahədə aparılan araşdırmalar və tarixi-etimoloji təhlillər həmin dillərin qədim frazeoloji layının bütün rəngarənliyi ilə açılmasına imkan yaradır, nəticədə türk dillərinin tarixi frazeologiyasının yaradılmasına yol açır. Belə ki, dil faktlarının - frazeoloji vahidlərin deskriptiv, tarixi-müqayisəli və etimoloji təhlili yalnız karluq qrupu türk dillərinin deyil, ümumilikdə türk dillərinin tarixi-müqayisəli frazeologiyasının bir sıra problemlərinin həllində əhəmiyyətli rola malikdir.

Frazeoloji vahidlər mənşə etibarı ilə müxtəlif olduqları kimi, semantik, struktur baxımdan da fərqli səciyyə daşıyır. Sözsüz ki, bu müxtəliflik, bu fərqlilik dillərin inkişaf tarixinin, onların keçdiyi inkişaf yolları və mərhələlərinin fərqlənməsi, bu mərhələ və yollarda türk dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təmasda olduğu qohum olmayan dillərin müxtəlifliyi ilə izah olunmalıdır.

Əlbəttə, bu günə kimi çin, monqol dillərinin təsirinə məruz qalan uyğur dili ilə, rumın, moldav dilinin əhatəsində olan qaqauz dilinin, eləcə də rus dilinin tam

¹ Zənnimizcə, *f.e.d., professor Çingiz Hüseynzadənin* elmi rəhbərliyi ilə «Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası»nı tədqiq edən və bu sahədə ciddi araşdırmalar aparmaq iqtidarında olan gənc tədqiqatçı – *dilçi-aspirant Günel İsəyevanın* namizədlik dissertasiyası yaxın illərdə türk dillərinin frazeologiyasına dair sanballı əsərlərdən biri olacaq və bu sahədəki boşluğu aradan qaldıracaqdır.

təsirinə məruz qalan tatar, çuvaş dillərinin leksik, fonetik, qrammatik qatlarında mövcud olan fərqlər təbii hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu, keçilən keşməkeşli tarixin silinməz izləridir. Bu baxımdan da türk dillərinin materialları, dil faktları əsasında aparılan müqayisəli tədqiqatlar frazeoloji vahidlərin tərkibində müasir dillərdə olmayan bəzi «ölü» sözlərin dirçəldilməsi və onların qaranlıq keçmişinə aydınlıq gətirilməsi üçün vacibdir.

AZƏRBAYCAN VƏ UYĞUR DILLƏRİNİN FRAZEOLOGİYASINA BİR BAXIŞ

Karluq qrupu türk dillərinin xüsusilə də uyğur dilinin frazeoloji qatını araşdırarkən belə bir qənaət əldə olunur ki, bu dillərin frazeoloji vahidləri Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri ilə əsasən üst-üstə düşür. Yalnız bəzi frazeoloji vahidlər leksik-semantik baxımdan fərqlənir ki, bu da xüsusi maraq doğurur. Buna görə də biz bu maraqlı faktları göstərməklə gəldiyimiz nəticələri təqdim etmək fikrindəyik.

Dilin leksik qatının ən maraq doğuran vahidləri kimi əvvəlcə somatik sözlərdən törəmiş frazeoloji vahidlərdən bəhs edəcəyik. Maraqlıdır ki, burada fərqli məqamlara tez-tez təsadüf olunsa da, üst-üstə düşən cəhətlər daha çox üstünlük təşkil edir. Məsələn: *boynuna almaq* (azərb.) - *boyunğa almaq* (uyğur); *ayaq dirəmək* (azərb.) - *ayak tirimək* (uyğur); *boyun əymək* (azərb.) - *boyun əqmək* (uyğur) və s.

Göründüyü kimi, bu nümunələr müqayisə olunan türk dillərində həm struktur, həm leksik, həm semantik cəhətdən eynidir. Bu nümunələrin sayını xeyli artırmaq olar.

Çox zaman dilçilikdə frazeologiyaya yanlış münasibət onun dildə və dilçilikdə mövqeyini müəyyənləşdir-

məyə imkan vermir, nəticədə onun sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi mümkün olmur. Bəzi dilçilər frazeoloji vahidləri yalnız söz birləşməsi şəklində qəbul etdikləri üçün onları sintaksislə bağlı öyrənirlər. Məsələn, V.N.Teliyanın fikrincə, «Şübhə yoxdur ki, bütün frazeoloji tərkiblər konkret söz birləşmələri və cümlələrin bazasında əmələ gəlmişdir. Sintaksisin frazeologiya ilə bağlı diaxronik aspektdə bağlılığı danılmazdır»¹.

Fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif L.I.Royzenzonun belə bir mülahizəsinə söykənir: «Frazeologiya sintaksislə leksikadan az olmayan sıx bağlarla bağlıdır... frazeologiya sözlərin(leksemlərin) bazasında deyil, söz birləşmələrinin (sözlərin birləşmələri və cümlələrin) əsasında yaranır. Sözssüz ki, leksika yox, məhz sintaksis fasiləsiz frazeologizmyaranma prosesinin əsl meydanıdır»².

Frazeoloji vahidlərin struktur təbiəti haqqında belə bir fikir yürütmək istərdik. Bizcə, hər hansı frazeoloji vahid cümlə konstruksiyasında meydana gəlmiş, tarixi inkişaf prosesində yan-yörəsini itirərək birləşmə şəklinə düşmüşdür. Onlardansa bəzilərinə semantik yükü bütünülklə daşımaq qüdrətinə malik söz daha sonralar məcazi qatda möhkəmlənərək söz tipli frazeoloji vahid kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan dilindən gətirdiyimiz

¹ И.Н.Телия.Что такое фразеология?.Москва, «Наука»,1966. с.38

² Yənə orada.

nümunəyə diqqət yetirməklə fikrimizi çatdırmaq istərdik:

Bilirsən mən nə *çəkirəm* (əzab, əziyyət, dərd, qəm)

Mən yaman *çəkirəm* (əzab, əziyyət, dərd, qəm)

İçimdə çox *çəkmişəm* (əzab, əziyyət, dərd, qəm).

Yeri gəlmişkən maraqlı bir faktı xüsusi qeyd etmək istərdik. Azərbaycan dilində, məlum olduğu kimi, *çəkmək* feli ilə əmələ gələn bir sıra frazeoloji vahidlər əsasən mənfi çalarlı semantik yükə malikdir (*kef çəkmək* frazeoloji vahidi istisna olmaqla): *dərd çəkmək*, *qəm çəkmək*, *əzab çəkmək*, *əziyyət çəkmək* və s.

Bu tipli frazeoloji vahidlər uyğur dilində *çəkmək* əvəzinə *tartmaq* feli ilə işlənir.

Gözümqə aq çüştü.

Uyğur dilində müstəqim mənada işlənən bu ifadə Azərbaycan dilində frazeoloji vahid kimi çıxış edir və «kor olmaq» mənasındadır: Torpağıma kəc baxanın *gözlərinə aq gəlsin*.

Komponentlərdən birinin bu dillərdə fərqli olması təbii haldır. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *qulaq asmaq* frazeoloji vahidi uyğur dilində *kulaq salmaq* (məsələn: *akılanə məslixətlərqə kulak salmidi*).

Uyğur dilində işlənən *çaç almak* birləşməsindəki *almaq* sözünün daşdığı mənə Azərbaycan dilində *qasq almaq*, *üz almaq* və çox nadir hallarda işlənən *tük almaq* frazeoloji vahidlərində qalmışdır.

İkki tutumni bir ötökkə tiktı.

Uyğur dilində işlənən bu ifadə Azərbaycan dilində semantik cəhətdən *iki gözünü bir dəşikdən çıxarmaq* və ya *gözümçixdıya salmaq* ifadələrinə uyğundursa, leksik-struktur baxımdan *iki ayağını bir başmağa dirəmək* (*inadkarlıq etmək* mənasında) frazeoloji vahidi ilə üst-üstə düşür.

Kefi kök olmaq//keyfi saz olmaq//kefi kökəlmək

Azərbaycan dilində paralel işlənən və sinonim kimi çıxış edən bu frazeoloji vahidlərin təhlili zamanı belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, *kökəl*= və *saz ol*=, *eləcə də* musiqi alətləri ilə bağlı istifadə olunan *köklə*= və *sazla*= felləri eyni semantik yükü daşıyır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq uyğur dilində *sazlimak* feli yalnız musiqi alətini kökləmək mənasında çıxış edir.

Məsələn: sazımni sazlidim.

Azərbaycan və uyğur dillərində bir sıra frazeoloji vahidlər eyni semantik yükə malik olsalar da, tərkib etibarı ilə fərqlənir, daha dəqiq desək, komponentlərindən bu və ya digəri, bəzən də hər ikisi onların sinonimləri ilə ifadə olunur.

Məsələn:

Oçuk konül(uyğur) - *açıq ürək//ürəyi açıq*
(Azərb.)

Oçuk kol(uyğur) - *əli açıq//əli açıqlıq*(Azərb.)

Bu xüsusiyyət cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlərdə də müşahidə edilir. Məsələn:

1. *başqasına(özgəsinə) quyu qazan özü düşər* (Azərbay.)
- *Başkiğa ora kaliğan özi çüşər* (uyğur).
2. *nə əkərsən, onu biçərsən // işləməyən dişləməz* (Azərbay.) - *terisan - orarsən* (uyğur).
3. *ürəyim yerinə gəlməyib*(Azərbay.) - *cüriqim orniğa çüşməydü*(uyğur).

Yerini tutmaq ifadəsinin uyğur dilində iki-üç variantı mövcuddur:

yerini tutmaq(Azərbay.) - *orun almak* (uyğur)

orun basmaq (u unin ornini bastı) (uyğur)

orniğa ötmək(mən unin orniğa öttim) (uyğur)

Sözü sözə calamaq və ya *söhbəti söhbətə calamaq*. Azərbaycan dilində fəal işlənən bu ifadənin qarşılığı kimi uyğur dilində *qəpii qəpkə ulimak* ifadəsi mövcuddur. Buhada maraq doğuran fakt birləşmənin fel hissəsidir. Belə ki, Azərbaycan dilindəki *calamaq* feli ilə uyğur dilindəki *ulimak* feli arasında fonetik fərq özünü göstərsə də, hər iki fel eyni semantik yükü daşıyır. Türkologiyada sözün əvvəlindən samitin (xüsusi ilə c, y kimi samitlərin) düşməsi qanunauyğunluğundan dəfələrlə bəhs edilmişdir. Belə faktlar həm Azərbaycan, həm də uyğur dillərində müşahidə olunur. Gətirilən nümunədə bu qanunauyğunluğu uyğur dilinin faktında görürük: yəni *ula*= felinin əvvəlindən *c* samitinin düşdüyü ehtimal oluna bilər. Maraqlıdır ki, Azərbaycan

və uyğur dillərinin müqayisəsi zamanı bu xüsusiyyət özünü daha aydın göstərir.

Yer sözünün «yataq» mənasında həm Azərbaycan, həm də uyğur dillərində çıxış etməsi hər iki dildə eyni frazeoloji birləşmələrin mövcudluğunu təmin etmişdir:

Yerini salmaq//yerindən durmaq//yerini yığmaq (Azərb.) - *orun salmak//ornindən turmaq// ornini yığmaq*(uyğur).

Bunlar müvafiq olaraq *yatağını salmaq//yatağından durmaq// yatağını yığmaq* anlamında işlənir.

Yer komponentli frazeoloji vahidlərdən hər iki dildə üst-üstə düşənləri də maraq doğurur. Məsələn:

Səni oğlum yerində görürəm(Azərb.) - *seni oğlum ornida körimən* (uyğur).

O məni adam yerinə qoymur(Azərb.) - *u meni adəm ornida körməydu*(uyğur)

Yersiz söhbət (Azərb.) - *orni yok qəp*(uyğur)

Yeri gələndə(Azərb.) - *orni kəlqəndə*(uyğur) - «vaxtında, zamanında» mənasında işlənir.

Maraqlıdır ki, iki dilin materiallarının müqayisəsi göstərir ki, eyni semantik yüklü ifadələr müqayisə olunan dillərdə müxtəlif struktura malikdir. Belə ki, bu ifadələr bir dildə düzəltmə fel kimi çıxış edirsə, digərində mürəkkəb söz şəklindədir.

Məsələn:

Orinlimək (uyğur) - *yerinə yetirmək* (Azərb.)

Yeni ösmə balılar(uyğur) - *yeniyetmə* balalar (Azərb.)

O məni *diri-diri öldürdü* (Azərbay.) - u meni *tirik öltürdi* (uyğur)

Ölüm ayağında (Azərbay.) - *ölüm üstidə*(uyğur)

Sonuncu nümunədən göründüyü kimi, frazeoloji vahidlərin komponentlərindən biri fərqlidir və antonim mənalı sözlərlə ifadə olunur. Komponentləri antonim sözlərdən ibarət frazeoloji vahidlərə də bu dillərdə tez-tez rast gəlinir. Məsələn:*ölüp-tirilmək*(uyğur) - *ölüb-dirilmək* (Azərbay.). Hər iki frazeoloji vahid eyni semantik yükə malik olub, «utanmaq, xəcalət çəkmək» mənasını bildirir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva M. Vəqif dilində feli frazeoloji birləşmələr. «Semantika məsələləri» məcmuəsi, Bakı, 1993, s.38-39
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1970, 358 s.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 176 s.
4. Bəşirova A.Q. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahid və mürəkkəb fellərin tədrisinə dair. – «Azərbaycan dili» məcmuəsi. Respublika elmi-metodik konfransının materialları. – Bakı, 1984
5. Vəliyev K. «Kitabi-dədə Qorqud» ensiklopediyasında abidənin frazeologiyasının inikası. – «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. – Bakı, 1990
6. Quliyev Ə. Orxon-Yenisey abidələri türk tarixi frazeologiyasının qaynaqlarından biri kimi. – «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. B., 1990, s.18-20
7. Əlizadə Zinyət. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985, 246 s.
8. Əlizadə S. Füzuli dilinin frazeologiyası haqqında. «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı, 1990, s.10-11

Milli Kitabxana

9. Mehdiyeva S. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr və onların tədrisi (Azərbaycan yazılı abidələri üzrə) – «Azərbaycan dili» məcmuəsi. Respublika elmi-metodik konfransının materialları. – Bakı, 1984, s.123
10. Rəhimzadə N. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr (nam. diss.), Bakı, 1967
11. Salehova I. Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında ünsiyyətin rolu. – «Tarixi və tətbiqi dilçilik» məcmuəsi. Bakı, 1993, s.22-25
12. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, 340 s.
13. Sultanov V. Füzulinin dilində idiomlar. - «Tarixi və tətbiqi dilçilik» məcmuəsi. Bakı, 1993, s.11-14
14. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. – «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis». Bakı, 1959
15. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. Bakı, 1957, s.95
16. Hüseynzadə Ç. Frazeologiya və onomastikanın əlaqəsi haqqında. «Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri» məcmuəsi. Bakı, 1990, s.16-17
17. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982, 216 s.

Rus dilində

1. Адилов М.И. Роль переводов и обогащении азербайджанского языка фразеологизмами. – в сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1968, с.94-102

2. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии вариантности в области фразеологических словарей. - в сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1968, с.70-77
3. Аксамитов А.С. Структура фразеологического словаря и установление опорного слова. - в сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1968, с.39-49
4. Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии. - «Вопросы языкознания», 1966, №3
5. Андреев Н.Д. Моделирование языка на основе системы речи статистико-комбинаторными методами. – в сб. «Проблемы языкознания», Москва, 1957
6. Асланов В.И. К проблеме исторического положения устойчивости глагольного словосочетания. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, стр.12-14
7. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. – сб. «Проблемы фразеологии (Исследования и материалы)». Л., 1964, с.7-36
8. Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. АДД, Баку 1970, 161 с.
9. Барнет В. Дифференциация национального языка и социальная коммуникация. – В сб. «Новое в зарубежной лингвистике». Москва, 1988, с.188-198
10. Бенвенист Е. Общая лингвистика. Москва, 1974, 447 с.
11. Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968, 607 с.
12. Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963

13. Будагов Р.А. Закон многозначности слова, - «Русская речь», 1972, №3
14. Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке. «Вопросы языкознания», М., 1978, №4
15. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка?. Москва, 1977, 264 с.
16. Бурмистрович Ю.Я. Некоторые вопросы фразеологии с точки зрения задач ономазиологии (к проблеме возникновения фразеологизмов) – В сб. «Проблемы ономазиологии». Орел, 1974, 153 с.
17. Бакк Ф.О соматической фразеологии эстонского языка.- в сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1968, с.152-155
18. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке – в сб. «Акад.А.А. Шахматов». М.-Л., 1947, 380.
19. Виноградов В.В. «Основные типы лексических значений слова. – в кн. «Избранные труды», Москва, 1977, с.162-189
20. Гак В. Сопоставительная лексикология. Москва, 1977, 264 с.
21. Гузеев Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексико-графическая разработка. «Советская тюркология», 1984, №6, с.46-52
22. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва, 1985, 451 с.
23. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977, с.46-52
24. Житенева Л.И. Фразеологизмы – средство газетной выразительности. «Русская речь», 1984, №5, с.69-72
25. Жуков В.П. О фразеологической синонимии и ее отражении в синонимических словарях. – В сб. «Тезисы докладов республиканской научной конференции на

- тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с. 38-40
26. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978, 160 с.
 27. Жуков В.П. Русская фразеология. Москва, 1986, 310 с.
 28. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. Москва, 1968, 336 с.
 29. Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. – В сб. «Проблемы фразеологии», Л., 1964, с. 70-83
 30. Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков. – В сб. «Вопросы фразеологии». Самарканд, 1972.
 31. Кунин А.В. За дальнейшее укрепление позиции фразеологии как лингвистической дисциплины. – В кн. «Вопросы фразеологии». Самарканд, 1972
 32. Мокиенко Б.М. Славянская фразеология. Москва, 1980, 206 с.
 33. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977, 284 с.
 34. Мухамедова З.Б. Исследование по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашгабат, 1969
 35. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Ленинград, 1978, 159 с.
 36. Перевозчикова Ф.Д. Фразеологические единицы со словом «глаз». – В сб. «Современная русская лексикография». Ленинград, 1979, с. 62-70
 37. Попов Р.Н. О формировании целостного значения в структуре фразеологических единиц. – Тезисы докладов республиканской научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с. 71-73

38. Пюрбеев Г.Ц. Глагольная фразеология монгольских языков. Москва, 1972, 208 с.
39. Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.12-21
40. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. Москва, 1981, 275 с.
41. Солодухо Э. Проблемы интернационализации фразеологии. Казань, 1982, 168 с.
42. Соловьев В.П. Калькирование образных фразеологических единиц. – В сб. «Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей». Баку, 1964, с.124-129.
43. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Москва, 1975, 272 с.
44. Судоплатова М.Н. Устойчивые компаративные сочетания и компаративная фразеология. – В сб. «Современная русская лексикография». Ленинград, 1979, с.48-61.
45. Тагиев М.Н. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку, 1966, 250 с.
46. Телия И.Н. Что такое фразеология? Москва, «Наука», 1966. с.38
47. Толикина Е.Н. О критерии устойчивости фразеологической единицы. – В кн. «Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе». Вологда, 1967, с.240
48. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва, 1983, 335 с.

49. Чернов М.Ф. Типы свободных и несвободных сочетаний слов (с глаголом tux=) в современном чувашском языке. «Советская тюркология», 1979, №5
50. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. Москва, 1985, 174 с.
51. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва, 1972, 327 с.
52. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва, 1985, 160 с.
53. Шумилов Н.Ф. Фразеологический оборот в современном фельетоне. «Русская речь», 1978, №4, с.88-91
54. Ярцева В.Н. Предложение и словосочетание. – В кн. «Вопросы грамматического строя». Москва, 1955, с.436-451.

MÜNDƏRICAT

ÖN SÖZ.....3-4

Samət ƏLİZADƏ.«*Frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi*».....5-14

**TÜRK DİLLƏRİ FRAZELOGİYASININ
NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ.....15-182**

G İ R İ Ş .

FRAZELOGİYANIN DİL SİSTEMİNDƏ

YERİ.....15-28

BİRİNCİ HİSSƏ.

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ VƏ

İNKİŞAF TARİXİNƏ DAIR.....29-111

I FƏSİL.

Frazeoloji vahidlər və onların əmələgəlmə

yolları.....29-52

II FƏSİL.

Frazeoloji vahidlərin inkişaf yolları.....52-69

III FƏSİL

Frazeoloji vahidlərin təsnifatı70-111

İKİNCİ HİSSƏ

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK VƏ

QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....112-166

I FƏSİL.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu.....112-130

II FƏSİL.

Frazeologiyada semantik proseslər və derivasiya.....130- 143

III FƏSİL

Frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik təbiəti.....143-166

N Ə T İ C Ə

«FRAZELOGIYA»YA DİLÇİLİYİN
XÜSUSİ BİR ŞÖBƏSİ KİMİ BAXILMALI ,
FRAZEOLoji VAHIDLƏR MÜXTƏLİF
İSTİQAMƏTLƏRDƏ VƏ FƏRQLİ BAXIŞ
BUCAQLARINDAN İNTENSİV ŞƏKİLDƏ
ÖYRƏNİLMƏLİDİR.....167-190

KARLUQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN

FRAZELOGİYASINA DAİR191-199

Ümumi qeydlər.....191-193

Azərbaycan və uyğur dillərinin frazeologiyasına
bir baxış.....194-201

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....202-209

MÜNDƏRİCAT.....209

MƏHƏBBƏT MIRZƏXAN qızı MIRZƏLİYEVƏ

TÜRK DİLLƏRİNİN FRAZEOLÖGİYASI

I

CİLD

**TÜRK DİLLƏRİ FRAZEOLÖGİYASININ
NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ.**

**KARLUQ Qrupu TÜRK DİLLƏRİNİN
FRAZEOLÖGİYASINA DAİR**

Çapa imzalanmış: 05.06.2009

Şərti çap vərəqi 22,8

Sifariş №416

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof. N. B. Məmmədli

Ünvan: Bakı-64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4

Tel.: 497-16-32; 0503114189 (mob.)